LUCIAN BOIA

Sfârşitul lumii

O istorie fără sfârşit

HUMANITAS
ebook

Coperta seriei IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE
Traducere din franceză de WALTER FOTESCU

LUCIAN BOIA
LA FIN DU MONDE. UNE HISTOIRE SANS FIN
© Éditions La Découverte, Paris, 1989
1, place Paul Painlevé, Paris Ve

ISBN 978-973-50-2862-6

© Humanitas, 1999, 2007, pentru prezenta ediție românească
EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/3171819, fax 021/3171824
www.humanitas.ro
Comenzi CARTE PRIN POȘTĂ: tel. 021/311 23 30,
fax 021/313 50 35, C.P.C.E. – CP 14, București
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.librariilehumanitas.ro

Cuprins

1. Introducere
2. Capitolul I *Eterna reîntoarcere*
3. Capitolul al II-lea *Agonia imperiului*
4. Capitolul al III-lea *Spaimele anului 1000*
5. Capitolul al IV-lea *Renașterea: între cer și pământ*
6. Capitolul al V-lea *Epoca Luminilor: sfârșitul rațională al lumii*
7. Capitolul al VI-lea *Epoca optimismului*
8. Capitolul al VII-lea *Criza de la 1900*
9. Capitolul alVIII-lea *O lume în suspensie?*
10. Concluzie *Sfârșituri ale lumii pentru uz uman*
11. Postfață la ediția din 1999 *Ultimii zece ani ai sfârșitului lumii*
12. Bibliografie
13. Indice de nume de persoane (reale sau imaginare)

Lucian Boia, născut în București la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universității din București. Opera sa, întinsă și variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România și în Franța, precum și traduceri în engleză, germană și în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor și a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*) și la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât și prin investigarea consecventă a unei largi game de mitologii (de la viața extraterestră și sfârșitul lumii până la comunism, naționalism și democrație). În 1997, lucrarea sa *Istorie și mit în conștiința românească* a stârnit senzație și a rămas de atunci un punct de reper în redefinirea istoriei naționale.

Mamei mele, Fulvia

Introducere

Se pare că au dispărut toți. O licărire de speranță era încă permisă… Poate că undeva, în inima pădurilor virgine ale Africii, un mic grup de supraviețuitori ar asigura perpetuarea speciei. Dar vai, trebuie să ne plecăm în fața evidenței: ultimele cercetări nu au dus la nici un rezultat. Amploarea dezastrului e vădită: dinozaurii au pierit până la ultimul. Omenirea a luat cunoștință de o mare nenorocire întâmplată strămoșilor îndepărtați. Deși puțin cam târziu (după vreo șaizeci și cinci de milioane de ani), ea a decis să poarte doliu după ei.

Acest doliu survine la momentul potrivit, pentru a trezi gânduri funeste. Ca aproape întotdeauna, deplângi soarta altuia, dar te gândești, în primul rând, la tine. Căci anul 2000 se apropie și, odată cu el, cum oricine o știe, spectrul sfârșitului lumii. Vom fi noi oare — fapt ce ar putea să explice compasiunea noastră pentru soarta acestor mari dispăruți — noii dinozauri ai unei ere viitoare, care se va încheia tocmai cu extincția noastră?

Anul 2000 obligă: se cuvine să ne pregătim pentru a ne prezenta cât mai bine la întâlnire. Este deja destul de târziu, timpul e prețios și, în consecință, trebuie să acționăm rapid. Această mașinărie greoaie și colosală care este Pământul se dovedește a nu fi prea ușor de demontat. Dar, mulțumim lui Dumnezeu, dispunem de câteva atuuri majore și suntem îndreptățiți să privim cu satisfacție munca deja depusă și perspectivele care se deschid. Să ne gândim numai: un arsenal nuclear în perfectă stare, capabil să pulverizeze Pământul de mai multe ori la rând; la nevoie, emanații nucleare „pașnice” care ucid cât se poate de curat. Succese notorii, obținute cu mari eforturi, în otrăvirea atmosferei, dereglarea stratului de ozon, diminuarea fondului forestier, epuizarea solului, expansiunea deșerturilor. O epidemie ce face ravagii și pe care nu reușim s-o controlăm. În sfârșit, pentru încoronarea edificiului, asigurările lui Nostradamus și ale altor specialiști de înaltă competență că, de data aceasta, urmează într-adevăr sfârșitul.

De fapt, dacă ne gândim bine, suntem deja obișnuiți cu sfârșitul lumii. Totul începe, sau reîncepe, cu Potopul, cu potopurile. Aproape fiecare popor sau fiecare țară a avut parte de o inundație zdravănă: astfel spune tradiția. A mai existat apoi teribila istorie a Atlantidei, sau a Atlantidelor, care, de la o vreme, par să se înmulțească în abisurile oceanelor. Pe urmă, au sunat trâmbițele Apocalipsei și cei patru cavaleri au făcut să se cutremure pământul sub copitele cailor lor. Acești războinici întunecați au dat omenirii mai multe întâlniri succesive. Dar au fost așteptați în zadar, și chiar anul 1000 — menit unui destin atât de măreț — a trecut la fel de nesemnificativ ca oricare

altul. Opriți atunci la jumătatea drumului, poate că astăzi au pornit din nou și zoresc să recupereze întârzierea, pentru a nu pierde și următoarea întâlnire, cea din anul 2000.

Forțe cosmice și geologice au intrat, la rândul lor, în joc. Comete imprevizibile și aștri misterioși ne pândesc din adâncurile spațiului; cine poate ști ziua când vor lovi? Scoarța terestră se frământă necontenit, ca pentru a le aminti muritorilor că rămâne stăpână pe soarta lor.

Putem înțelege astfel reacția — atât de justificată — a spiței umane. Ea s-a săturat, în cele din urmă, de amenințări, celeste și pământești, de a nu fi niciodată consultată în privința destinului ei. Omul a voit să demonstreze — cu deplin succes, putem admite — că este capabil să facă lucrurile la fel de bine, dacă nu mai bine, și singur. Și-a inventat propria Apocalipsă, o apocalipsă cu față umană. Pentru a se suprima, nu mai are nevoie să recurgă exclusiv la serviciile zeilor și ale unor aștri îndepărtați, sau la forțe obscure, ascunse în măruntaiele Pământului. Cei patru cavaleri pot veni; li se va da ajutorul, ca parteneri, pe picior de egalitate.

Da, vremea dinozaurilor revine, și chiar mai rău de atât. Cetatea este nu doar asediată, ci și minată din interior.

Rămâne totuși, în acest tablou sumbru, o licărire de speranță, un mic amănunt încurajator. Anume că sfârșitul lumii seamănă destul de mult cu problema extratereștrilor.[1] Sfârșitul ar putea să aibă loc într-o bună zi. Și extratereștrii ne-ar putea face, cândva, o vizită. Dar între posibilitate și realitate este adesea o prăpastie de netrecut. Până la noi ordine, sfârșitul lumii, la fel ca intruziunea unor ființe venite de aiurea, se produce cu mare zarvă, dar fără să provoace cine știe ce pagube, în domeniul imaginarului.

1 Vezi în această privință, de același autor, *L'Exploration imaginaire de l'espace*, La Découverte, Paris, 1987.

Capitolul I *Eterna reîntoarcere*

Moarte și renaștere

Sfârșitul lumii a avut deja loc. Până acum, s-au succedat chiar mai multe sfârșituri ale lumii și altele vor urma. Omenirea nu face decât să se târască — lamentabil — de la un sfârșit al lumii la altul.

Să-l ascultăm pe Polybios, istoric grec din secolul al II-lea î.Cr.: „Când inundații, epidemii, o foamete sau alte cauze de același ordin decimează neamul omenesc, cum știm că s-au petrecut lucrurile înaintea noastră și cum este probabil să se petreacă încă de multe ori, instituțiile, artele, totul se năruie în cataclism, după care, din cei scăpați de la dezastru iese în cele din urmă, ca din sămânță, o omenire nouă" (*Istorii*).

Lucretius, marele poet și filozof latin din secolul I î.Cr., nu gândea altfel în poemul său *De rerum natura:*

> *În adevăr, cum socot, tot întregul e nou, iară lumea*
> *Nu e de mult, de curând și-a luat începutul ființei…*
> *Dacă-ți închipui că toate acestea au fost și-nainte,*
> *Dar generețiii de oameni pierit-au în foc mistuite,*
> *Sau că orașe-au căzut într-un groaznic cutremur al lumii,*
> *Că, desfundându-se cerul, șuvoaie ce iau ce-i în cale,*
> *Tot răvășind pe pământ, coperit-au și multe orașe,*
> *Încă mai mult e nevoie, înfrânt, să ne faci mântuirea*
> *Că viitoare pieire și cer și pământ își așteaptă…*
> *Nu sunt închise deci cerului, soarelui porțile morții,*
> *Cum nu-s pământului, nici adâncitelor unde-ale mării,*
> *Ci dimpotrivă, deschise le-așteaptă cu larga lor gură…*
> *Focul pe vremuri avut-a în luptă a lui biruință,*
> *Cum și de apă se spune că-n țarini domnit-a odată…*
> *Nu vezi și piatra, apoi biruită de-asemeni de vreme,*
> *Turnuri înalte-n ruină și lespezi în praf prefăcute…*
> *Totuși vorbi-voi, căci vedea-vei în jur cum se zdruncină toate,*
> *Cum pe pământu-ne-ncepe cumplitul cutremur din urmă.*[2]

Polybios și Lucretius se numără printre spiritele cele mai luminate ale vremii lor. Cu toate acestea, ei nu fac decât să reia și să îmbrace în veșminte filozofice sau istorice un mit mai vechi și mai durabil decât civilizația greco-romană.

În fiecare an, lumea se reînnoiește. Anotimpurile revin fără încetare,

mereu identice. În fiecare an, plantele se nasc și mor, pentru a renaște și a trăi un nou ciclu. Este o succesiune neîntreruptă de morți și învieri. Aici își are originea sărbătoarea anului nou, procedeu magic destinat să îndepărteze destinul potrivnic, să împiedice îmbătrânirea lumii cauzată de inevitabila trecere a timpului, să asigure continuitatea ciclului.

Este *eterna reîntoarcere* în forma sa cea mai simplă și perfectă, cu o răspândire cu adevărat universală. Pe această viziune comună, populațiile primitive din întreaga lume și-au construit miturile despre sfârșitul lumii și filozofiile ciclice ale istoriei.

Ciclurile naturale ale anotimpurilor și ale anilor au fost proiectate pe marele ecran al Universului. Eterna reîntoarcere a îmbrățișat istoria întregii lumi.

Nu vom căuta cu orice preț la primitivi, nici chiar la vechile societăți evoluate, formule perfecte ale eternei reîntoarceri, adică lumi identice succedându-se în timp, la infinit. Elaborarea sistematică a acestei viziuni a istoriei aparține exclusiv *anumitor* religii și filozofii. Dar acest concept rămâne valabil și operativ (deși nu privește toate culturile), cu condiția să nu i se ceară prea mult. El traduce nu atât o formulă perfect cristalizată, cât *tendința* puternic ancorată în spirite, unde viața și moartea, moartea și viața apar succedându-se într-o cursă fără sfârșit.

Instrumentul cel mai frecvent evocat al destinului, la primitivi și apoi în vechile civilizații, a fost Potopul. Cât despre foc, acesta prelungea într-o manieră simetrică și antitetică acțiunea apelor. Potopul și incendiul universal puteau să alterneze de la un sfârșit al lumii la altul. Cutremure de pământ și epidemii completau arsenalul mijloacelor de distrugere.

Aceste „procedee” nu făceau decât să extrapoleze experiențe istorice reale ale comunităților primitive. Comunități fragile și supuse capriciilor unei naturi neîmblânzite, care-l domina pe om. Un dezechilibru natural sau un cataclism (inundație, incendiul unei păduri, seism, epidemie) le puteau ușor disloca. Dezastrul echivala cu un adevărat sfârșit al lumii, căci lumea era foarte mică, limitată de orizontul fiecărui grup și al fiecărei populații. După care viața o lua, cu dificultate, de la început.

Numai rareori sfârșitul lumii era complet, definitiv. Rămânea aproape întotdeauna o poartă deschisă, pe unde supraviețuitorii cataclismului — sau, uneori, o omenire nouă, mai bună — puteau porni din nou la drum. Pedeapsă și purificare în același timp, sfârșitul devenea necesar adesea din cauza greșelilor oamenilor, a dereglării raporturilor din sânul comunității. O catastrofă „pozitivă”, ca să spunem așa. Sfârșit, fără îndoială, dar, de asemenea, și în primul rând, un alt început, o nouă șansă. Întoarcere dureroasă, dar necesară la o

vârstă de aur primordială. Viitorul se întâlnea astfel cu trecutul.

Această dialectică a sfârșitului urmat de un alt început reprezintă un arhetip extrem de durabil; de mii de ani, se brodează necontenit pe aceeași temă. Refuzul istoriei, regresia către sânul matern, acestea sunt dorințele permanente care explică perenitatea sfârșitului lumii ca *moarte și renaștere*.

Cei trei Noe

Orice enumerare a sfârșiturilor lumii trebuie să înceapă cu cel mai pilduitor dintre toate. În teribila sa simplitate, Biblia ne povestește cum omenirea a fost aproape nimicită înainte să renască și să pornească din nou la drum. Este istoria Potopului.

S-a crezut în unicitatea sa. Dar, în 1872, tabletele cuneiforme din biblioteca lui Assurbanipal de la Ninive au oferit o revelație de proporții: o povestire foarte asemănătoare Potopului biblic alcătuia cântul al XI-lea din epopeea babiloniană a lui Ghilgameș. Epopee anterioară Bibliei. Și nu era totul. S-a descoperit un text babilonian și mai vechi, redactat în jurul anului 1700 î.Cr.: *Poemul Marelui Înțelept* (sau *Atrahasis*) este, în fapt, prima relatare scrisă a Potopului. Către 1300 î.Cr., acest text, modificat și dezvoltat, și-a găsit locul în faimoasa *Epopee a lui Ghilgameș*. După care o nouă versiune, complet prelucrată, și totuși păstrând raporturi strânse cu precedentele, a fost inserată în Biblie.

Originea mesopotamiană a Potopului biblic pare, așadar, bine stabilită. Sumerienii și babilonienii n-au trebuit decât să amplifice revărsările obișnuite ale Tigrului și Eufratului, cele două fluvii care înconjoară regiunea, pentru a pune în loc o veritabilă inundație universală (lumea cunoscută reducându-se, de altminteri, la propria lor țară).

Primul Noe se numea *Atrahasis.* Cel de al doilea, *Uta-napiștim* (în epopeea lui Ghilgameș). Adevăratul Noe trebuie să se resemneze de acum să ocupe locul al treilea.

Potrivit babilonienilor, potopul a fost provocat de un capriciu al zeului Enlil. Ceilalți zei i s-au alăturat, contaminați de ura sa irațională și distructivă. Dar, din fericire pentru omenire, în panteon i s-a ivit un aliat; zeul Ea s-a împotrivit, el singur, nimicirii complete a speciei noastre. L-a informat pe Atrahasis–Uta-napiștim despre ce se punea la cale în cer, sugerându-i, în același timp, soluția: să construiască un mare vas, destinat salvării câtorva membri ai omenirii și a câtorva exemplare din speciile animale, pentru a reface lumea după cataclism.

Alesul zeului Ea a construit o ambarcațiune ciudată. Aceasta semăna cu un cub, un fel de cufăr plutitor cu latura de șaizeci de metri,

împărțit în șapte niveluri a câte nouă compartimente, dispunere identică cu a Universului, așa cum era el conceput de mesopotamieni. Parabolă evidentă: era vorba de un microcosmos, de un germene al lumii noi, care trebuia să supraviețuiască sfârșitului celei vechi.

Potopul se dezlănțui, o inundație urmând ploilor torențiale care au durat șapte zile. Omenirea a fost transformată în mocirlă. La capătul celor șapte zile, ambarcațiunea a acostat lângă o fâșie de pământ care ieșea din ape: vârful muntelui Nirșir (în actualul Kurdistan). Apele s-au retras. Se înțelege furia lui Enlil, cel care dorise să încheie o dată pentru totdeauna socotelile cu spița omenească. Dar, ca un bun prinț ce era, a trebuit să se plece în fața faptului împlinit. Omenirea și-a reluat drumul.

Istoria lui Noe și a Potopului biblic e foarte asemănătoare în privința faptelor. La fel ca „predecesorii" săi mesopotamieni, Noe a construit o „arcă" (o sută cincizeci de metri lungime pe cincizeci lățime și cincisprezece înălțime), unde i-a găzduit pe membrii familiei sale și câte o pereche din toate animalele terestre (fauna Orientului era, din fericire, limitată și la bordul arcei nu puteau fi văzuți canguri, nici panda). Potopul a fost încă și mai impresionant: el a durat nu șapte, ci patruzeci de zile, acoperind pământul până la cincisprezece coți (șapte metri și jumătate) deasupra vârfului celor mai înalți munți. Apele au scăzut apoi treptat, timp de o sută cincizeci de zile. Arca a eșuat pe muntele Ararat, în Armenia. Descendenții celor trei fii ai lui Noe, Sem, Ham și Iafet, au repopulat Pământul.

Zeul unic și abstract al evreilor era dintr-o altă speță decât tiranii capricioși ai panteonului mesopotamian. El pedepsea pentru a da o lecție memorabilă omenirii corupte. Dar, în pofida acestor deosebiri, formula e similară: un sfârșit incomplet urmat de o reînnoire, de o reluare a istoriei.

Isprăvile lui Manu

Găsim membri ai familiei lui Noe cam peste tot în lume. Doar africanii se îndoiesc de Potop; indienii din America, în schimb, se dau în vânt după el. Istoriile lor care descriu acest eveniment au făcut deliciul misionarilor sosiți după descoperirea lumii noi. Pentru ei, era dovada că sălbaticii americani aparțineau totuși familiei noastre, descinzând în linie dreaptă din strămoșul nostru comun. Amănuntele destul de diferite ale potopurilor amerindiene au fost puse pe seama unei memorii slabe și șovăielnice.

Povestirile cele mai fabuloase aparțin totuși Indiei. Iată una dintre numeroasele variante al căror personaj central este Manu, părintele neamului omenesc.

Într-o zi Manu a ajutat un peștișor aflat în pericol. Acesta a crescut

și, cum era un pește fermecat (pare-se zeul Brahma sau Vișnu în una dintre incarnările lor), a fost în măsură să-și plătească datoria. Mulțumită lui, Manu află de iminența Potopului și, sfătuit tot de pește, își construi o corabie. Foarte îndatoritor, peștele s-a înhămat la corabie, purtând-o până pe piscurile himalayene.

Potopul odată terminat și Manu revenit pe uscat, situația părea mai curând disperată. Căci între Noe și Manu sunt toate deosebirile dintre două lumi și două modalități de a gândi. Noe era, într-un fel, cartezian. El calculase foarte riguros toate elementele „operațiunii de supraviețuire". Manu, în schimb, se îmbarcase pe corabia sa cu mâinile goale. Nici femei, nici copii, și nici un animal la bord. El știa probabil, ca bun filozof ce era, că lumea trebuia oricum să se regenereze, potrivit formulei, de atâtea ori verificată, a sfârșiturilor lumii. Și, astfel stând lucrurile, de ce să încarci corabia și să-ți refuzi plăcerea unei călătorii liniștite?

Cele ce au urmat i-au dat dreptate. Manu a oferit sacrificii zeilor, care i-au acordat — puțin importă prin ce mijloace — o fiică, pe Ida. Prea puțin scrupulos la capitolul morală, Manu se împreună cu ea, făcându-i numeroși copii și dând naștere noii rase umane. Ida nu putu să mai suporte. Pentru a scăpa de insistențele incestuoase ale tatălui ei, ea luă forma unei vaci, ceea ce nu-i fu de mare folos, căci Manu se transformă el însuși în taur și dădu naștere unor vlăstare din această specie. După care Ida deveni capră și așa mai departe, mereu urmărită de neobositul Manu. Lumea animală a fost astfel reconstituită.

Atâta virilitate și fecunditate te lasă pe bună dreptate uluit, dar varianta aceasta a mitului lui Manu corespunde poate mai bine miracolului unei noi creații decât istoria raționalistă a lui Noe. Sexualitatea debordantă reprezintă antiteza absolută a morții; este viața însăși, în explozia primei sale tinereți.

Să adăugăm că, la fiecare început al lumii, există un Manu, al nostru fiind al șaptelea dintr-o serie care cuprinde paisprezece. Manu cu numărul opt va găsi neîndoielnic o modalitate la fel de picantă de a restaura lumea care va veni după noi.

Mitologie greco-romană

Mitologia greco-romană nu e zgârcită cu sfârșiturile lumii. De ele s-a ocupat Hesiod (secolul al VIII-lea î.Cr.) și, mai ales, Ovidius (43 î.Cr.–17 d.Cr.), ale cărui renumite *Metamorfoze* au încântat numeroase generații de cititori.

Firește, grecii au avut potopul lor. Noe grec se numea Deucalion. Unici supraviețuitori, el și soția sa, Pyrrha, au găsit un mijloc cu totul original de a reface omenirea. Începură să arunce pietre în urma lor; pietrele aruncate de Deucalion s-au transformat în bărbați, cele

aruncate de Pyrrha în femei. Noi suntem urmașii acestor pietre însuflețite.

Puțin a lipsit, de asemenea, ca lumea să piară în foc. Vinovatul a fost Phaeton, fiul lui Helios (Soarele), care l-a convins pe tatăl său să-i încredințeze carul pentru o cursă completă de o zi. Lipsit de experiență (căci, trebuie să admitem, nu este lucru ușor să conduci carul Soarelui), el a pierdut controlul cailor, și aceștia, părăsindu-și drumul obișnuit, pârjoliră suprafața pământului și secară apele. În cele din urmă, Zeus a salvat lumea — sau ce mai rămăsese din ea —, lovindu-l pe Phaeton cu trăsnetul.

Dar, mult anterioară acestor episoade, e povestea Titanilor și a Giganților, care i-au contestat lui Zeus stăpânirea asupra lumii. Giganții erau ființe monstruoase, un fel de amalgam între oameni și dragoni. Învinși, au fost îngropați sub munți. Cel mai teribil dintre ei se numea Typhon, personaj respingător, cu o sută de capete. La apropierea sa, zeii au fugit, oprindu-se în Egipt, unde s-au ascuns sub înfățișarea unor animale. Învins în cursul primei faze a conflictului, Zeus a câștigat repriza decisivă, și-a trăsnit adversarul, l-a doborât și l-a îngropat sub muntele Etna. De atunci, la răstimpuri, Typhon atrage atenția asupra sa: aruncă flăcări și zguduie solul. Ne putem pune chiar întrebarea dacă într-adevăr a pierdut definitiv partida.

Amurgul zeilor

După sfârșituri ale lumii care au fost, iată unul care va fi. Cel mai spectaculos aparține vechilor scandinavi.

Trăsăturile prea simple ale Potopului biblic nu corespundeau sensibilității „romantice” a vikingilor. Preferințele lor se îndreptau mai curând către marea frescă, supraîncărcată de personaje fabuloase și scene macabre. Preaplinul nu-i speria defel. Celebrul lor *Ragnarök*, sau *Crepusculul zeilor*, a fost un spectacol grandios, din care nu lipsea nimic.

Snorri Sturluson (1179–1241), un foarte învățat islandez, ne-a transmis această versiune inspirată din folclorul și mitologia vikingilor:

„La început, vine Iarna, care este numită Iarna năprasnică [Fimbulwethr — *n.t.*]. Zăpada se-nvârtejește atunci din toate părțile; gerul e cumplit, iar vânturile tăioase; nimeni nu se mai poate bucura de soare; vin trei astfel de ierni la rând, fără vară între ele. În alte trei ierni dinaintea lor, tot neamul omenesc e bântuit de mari războaie; frații se ucid între ei din lăcomie și, în aceste asasinate care violează legăturile de rudenie, nu e cruțat nici tată, nici fiu.”

Este epoca toporului, epoca sabiei, epoca furtunilor, epoca lupilor!

„Se petrece atunci o mare grozăvie, anume că Lupul înghite Soarele;

ceea ce oamenii simt a fi o grea pierdere. Celălalt Lup înșfacă Luna, pricinuind, și el, mari stricăciuni. Stelele cad de pe cer. Și se-ntâmplă tot atunci ca pământul întreg și munții să se cutremure, astfel că arborii sunt dezrădăcinați și munții se năruie, iar toate legăturile și lanțurile se sfărâmă și se rup.

Lupul *Fenrir* este eliberat. Marea se revarsă asupra uscatului, deoarece *Marele șarpe* se frământă și caută să ajungă acolo. Atunci este împinsă la apă și *Corabia de unghii* [Naglfar — *n.t.*]; nava care poartă acest nume e făcută din unghii de morți; de aceea, este bine de știut că, dacă cineva moare și nu i se taie unghiile, acestea vor spori materialul pentru corabia de unghii, pe care zeii și oamenii doresc să n-o vadă niciodată terminată.

Lupul Fenrir înaintează, cu gura căscată; falca de sus îi atinge cerul, cea de jos pământul; ar deschide gura și mai mult dacă ar exista spațiu; flăcări îi tâșnesc din ochi și din nări. Marele șarpe scuipă atât de mult venin, încât otrăvește pretutindeni aerul și marea; și el este înspăimântător și se ține pe lângă Lup. În acest vacarm, cerul se despică…“

Giganții frigului sosesc din nord, conduși de *Loki*. Din sud, vine *Surtur* cu fiii focului. Pe o câmpie imensă [*Wigridfelde* „câmpul de bătălie” — *n.t.*], adversarii, zei, eroi și alte ființe fabuloase dau bătălia. Toți combatanții pier, inclusiv zeii. *Thor* și *Odin*, plasați cel mai sus în Panteon, se numără printre victime. „Lui Thor, îi revine cinstea să omoare Șarpele; după care se îndepărtează la nouă pași și cade răpus de veninul vărsat asupra lui de Șarpe. Lupul îl înghite pe Odin; astfel piere acesta.” Surtur „aruncă cu foc asupra pământului și pârjolește lumea întreagă”. E Sfârșitul. Un sfârșit implacabil și absolut, de vreme ce-i lovește pe zei la fel ca și pe oameni. Această *moarte a zeilor* este marea inovație a scandinavilor.

Războiul escatologic, ultimă și colosală înfruntare între forțele Binelui și ale Răului, aparține unui fond mitologic comun indo-europenilor, pe care-l regăsim mai ales în India și Iran, pe urmă și în apocalipsa iudaică și creștină.

Dar sfârșitul nu e definitiv. Un Pământ nou va ieși din ape. Omenirea va renaște din două făpturi scăpate de la catastrofă. Un Soare nou va străluci asupra Pământului. Vechii zei fiind morți, Panteonul va fi, și el, înnoit. Iată

…ivindu-se iarăși
Din Ocean, un pământ plin de verdeață;
Cascade se revarsă, vulturul plutește,
Pândind din înalturi peștii.
[…]
Câmpiile vor rodi fără să fie-nsămânțate.

Începe o nouă vârstă de aur; se dă chiar de înțeles că, de data aceasta, ea ar fi permanentă. Viziune paradiziacă ce ar putea să denote o influență tardivă a creștinismului. La origine, totul trebuia să funcționeze după regulile eternei reîntoarceri: renașterea unui Pământ asemănător celui vechi, reluarea unui ciclu ce repetă cu fidelitate vechiul ciclu.

Dar unde sunt uriașii de odinioară?

Omul îi urmează omului. Dar de ce să nu încerce același joc cu actori diferiți? În Antichitate și în Evul Mediu (până la începutul epocii moderne), ideea că Pământul ar fi fost odinioară populat de o rasă de giganți era destul de curentă. Biblia și mitologia greacă sunt de acord în această privință. Credință tenace: în 1613, a fost descoperit în Franța un gigant fosilizat înalt de șase metri; în aceeași epocă, s-a inventat gigantismul patagonezilor, fapt ce ar putea să confere un anume credit calculelor publicate către 1718 de un savant original (dar nu neapărat nebun), care-i atribuia lui Adam o statură de treizeci și opt de metri!

Să nu fim noi oare decât una dintre numeroasele specii umane care se succedă pe Pământ? Departe de a fi o găselniță a literaturii contemporane de *science-fiction*, această ipoteză se impune, dimpotrivă, ca una dintre cele mai vechi formule privind istoria vieții.

Iată ce găsim în mitologia românească:

La început, pământul era populat de un fel de căpcăuni, monștri imbecili și lacomi, cu cap de câine. Nelegiuirile lor fură curmate de un binemeritat potop.

A urmat a doua rasă, cea a uriașilor, mai evoluați decât predecesorii lor (cel puțin, nu se devorau între ei), dar cu o fire nestatornică și pușii pe ceartă. Un al doilea potop îi înlătură și pe aceștia, pentru a lăsa locul oamenilor. Cu ei, iată ce se va petrece.

Lumea va ajunge suprapopulată. Numeroși precum ciupercile, oamenii se vor devora între ei din lipsă de hrană. Însăși amintirea dreptății va fi dispărut atunci, copiii își vor lovi și ucide părinții. Și — asta-i culmea — pudoarea nu va mai fi prețuită. Frații se vor împreuna cu surorile, iar bătrânii de șaptezeci de ani își vor căuta soții printre fetele de șaisprezece ani.

După asemenea însoțiri infame, tot ce mai rămâne de așteptat e sfârșitul lumii — precedat și anunțat de foamete, cutremure de pământ, epidemii și măceluri. O altă omenire o va înlocui pe a noastră și va avea grijă, fără îndoială, să reducă la o mărime acceptabilă diferența de vârstă dintre soți.

Deși puțin mai sfrijită, această a patra rasă va fi evident cea mai bună. Mici personaje simpatice vor popula Pământul, „mari” cât un

deget, trebuind să se adune câte zece pentru a urni un ou, dar extrem de virtuoase și, în consecință, fericite.

Patru seminții și trei sfârșituri ale lumii, dintre care unul urmează să vină: *al nostru*, impus de greșelile și de răutatea noastră.

Această poveste reprezintă o variațiune pe o temă foarte veche, cea a *vârstelor lumii*. O regăsim la indieni, ca și la greci. În secolul al VIII-lea înaintea erei noastre, Hesiod i-a imaginat o aplicație memorabilă în faimosul său poem *Munci și zile*.

La început, a existat o *seminție de aur*. Oamenii aceștia trăiau precum zeii, la adăpost de suferințe și nevoi. Aveau parte de tot ce-și doreau. Solul roditor producea de la sine o recoltă abundentă și îmbelșugată. Bucuria și pacea au caracterizat această vârstă.

A urmat *seminția de argint*, mult inferioară celei dinainte. Noii oameni nu semănau *nici la statură, nici la minte* cu cei din seminția de aur. O sminteală fără margini îi orbea, aruncându-i pe unii împotriva altora. Zeus i-a îngropat, pentru a pune capăt faptelor lor necugetate.

Seminția de bronz le-a luat locul. Violentă și puternică, ea a sucombat în urma neîncetatelor lupte care i-au jalonat istoria.

A fost înlocuită de o a patra seminție, mai dreaptă și mai curajoasă, *seminția eroilor*. Și aceștia au pierit, la rândul lor, în războaie.

Să ascultăm urmarea lui Hesiod:

> *Ah, de n-aș fi trăit odată cu oamenii din vârsta a cincea!*
> *Să fi murit mult mai devreme, născându-mă mult mai târziu.*
> *Căci asta, iată,-i seminția de fier…*

Nevoi și osteneli îi sunt hărăzite omului actual.
Zeus va distruge chiar și această cuvântătoare seminție
De oameni care din născare vor fi cu tâmple-ncărunțite.
Nici tații nu vor fi ca fiii, nici fiii-asemenea cu tații;
Nu va fi bun c-un oaspe gazda, prietenul cu-al său prieten,
Nici fratele n-o să se-mpace cu fratele, ca mai-nainte.
Cu mult dispreț o să-și privească părinții-mbătrâniți degrabă…
Nerespectându-și jurământul, nici ceea ce e drept și sfânt,
Vor prețui doar pe bărbatul ce săvârșește fapte rele
Și infamii; dreptatea fi-va în mâna lor și va dispare
Rușinea…

Patru vârste s-au succedat deja, patru sfârșituri ale lumii au avut deja loc, iar al cincilea, care va pune capăt discordiilor și fărădelegilor noastre, poate că nu e departe. Perindarea vârstelor, a semințiilor omenești va continua.

La celălalt capăt al lumii, aztecii credeau că trei sau patru distrugeri ale lumii s-au produs deja (prin secetă, foc, uragane și potop) și că un altul va veni.

Se observă că deseori derapajul raporturilor sociale și generalizarea

comportamentelor împotriva firii precedă și anunță sfârșitul unei lumi. Totul sfârșește în aberație, după ce începuse sub semnul vârstei de aur.

De la vârsta de aur la progres

Totul se degradează în această lume. Omul devine din ce în ce mai neînsemnat, înainte de a se prăbuși în neant. Să ne gândim numai: în Mesopotamia, zece regi au domnit pe tron patru sute treizeci și două de mii de ani. Ultimul a rămas pe tron șaizeci și patru de mii opt sute de ani, până la Potop. În China, primii suverani au domnit câte optsprezece mii de ani. Unde sunt monarhii de odinioară?

Strămoșii îndepărtați ai omului de astăzi trăiau optzeci de mii de ani, ne asigură indienii. Mai mărginiți, descendenții lor nemijlociți beneficiau, și ei, de o speranță de viață de vreo patruzeci de mii de ani. Mai modestă, tradiția biblică le acordă primilor oameni aproape o mie de ani (totuși!). Adam a trăit nouă sute treizeci de ani, Noe nouă sute cincizeci, iar unchiașul Matusalem nu mai puțin de nouă sute șaizeci și nouă, record recompensat de o celebritate binemeritată și durabilă. Prin comparație, cei o sută șaptezeci și cinci de ani ai lui Avraam sunt o nimica toată: el s-a născut prea târziu ca să mai cunoască vremurile bune în toată strălucirea lor. Viața era foarte lungă și se îmbătrânea încet: Adam devine tată la o sută treizeci de ani, iar Noe la cinci sute.

Complet demoralizant: să fim noi oare niște degenerați?

Totul ne face s-o credem, cu atât mai mult cu cât diminuarea biologică a omului reprezintă doar un aspect al decadenței generale. Altădată, viața era îmbelșugată, lesnicioasă, fericită. Domneau pacea și dreptatea. Era vârsta de aur originară.

Totul se strică și se degradează odată cu îndepărtarea de origini; împărăția răului se extinde necontenit. Către sfârșitul ciclului, forțele malefice se dezlănțuie. Când totul merge pe dos și din rău în mai rău, este semn că deznodământul se apropie. Singura speranță rămâne întoarcerea la zilele dintâi. Viitorul se află în urmă. Iar unica soluție este un bun „sfârșit al lumii", astfel ca totul să poată începe iar, cu desfătările vârstei de aur.

Grecii au început prin a crede — ca toți anticii, în general — într-o vârstă de aur primordială, urmată de decadență. Dar, la un moment dat, ei au descoperit altceva, ceva asemănător *progresului* nostru.

Ideea unei vârste de aur nu mai putea fi susținută în epoca lui Pericle. Spre mijlocul secolului al V-lea î.Cr., perfecționarea științelor și rafinamentele culturii puneau într-o poziție delicată această primă vârstă, care se ghicea deja a fi rudimentară și primitivă din toate punctele de vedere. Grecii se simțeau mai luminați, mai puternici și,

dacă putem spune astfel, mai fericiți decât strămoșii lor.

A avut lumea greco-romană o idee clară despre noțiunea de *progres*? În această privință, există dispute între specialiști. S-a răspuns îndeobște prin *da* sau *nu*.

Da, căci etapele parcurse cu începere de la starea primitivă a omenirii erau deja evidente. Mitul „primului inventator" (odată cu furtul focului de către Prometeu) este grăitor în acest sens: se știa că fiecare lucru a fost inventat la un anumit moment, conștientizându-se, așadar, „cuceririle progresive și *care au făcut epocă* în istoria omenirii" (Pierre Vidal-Naquet, *Temps des dieux et temps des hommes*[4]).

Nu, căci rari au fost gânditorii care au îndrăznit să prelungească înspre viitor istoria aceasta ascendentă. Orizontul viitorului rămânea sumbru. Dușmanul era timpul, timpul care urma. Ruinele se acumulau pe drumul său.

În Antichitate, progresul era ceva fragil, lucrul acesta se simțea, se știa. Cetățile, statele, imperiile, civilizațiile se prăbușeau la puțină vreme după marile lor zile de glorie. Caz extrem, semnificativ, imaginarul babilonian este un loc privilegiat unde-și dau întâlnire demonii, cataclismele și frica. Fapt ce traduce istoria reală a unei țări, supuse fără încetare unor multiple agresiuni (naturale și umane), într-un ciclu neîntrerupt de ascensiuni și căderi.

Totul era efemer, și progresul degenera astfel în contrariul său. Progresul și decadența, începutul și sfârșitul nu se excludeau, ci se completau și-și găseau locul într-o amplă schemă ciclică.

Roger Caillois credea că poate stabili o antiteză între Europa și Asia. „În Occident — spunea el (în eseul său *Temps circulaire, temps rectiligne*) —, succesiunea evenimentelor e concepută ca rectilinie… În Orient, dimpotrivă, concepția despre timp este în mod firesc circulară și poate fi considerată o transpunere a succesiunii anotimpurilor la scara duratei lumii."

Să fie oare eterna reîntoarcere un monopol al Asiei? Dar există oare o singură Asie? India oferă cicluri *perfecte*, pe când ciclurile chineze diferă unul de altul, timpul nu se scurge în mod egal și continuu. În vestul extrem al Europei, regăsim o istorie ciclică de o rară perfecțiune. Tradiția irlandeză consemnează existența, după Potop, a cinci istorii succesive, aproape identice; locuitorii insulei ar dispărea de fiecare dată, pentru a face loc unor noi ocupanți. Pe o durată limitată, istoria grecilor și a romanilor putea fi considerată rectilinie. La scară mică, era deci loc pentru progres. Dar acest lucru nu anula periodicitatea cosmică, nici chiar, uneori, periodicitatea globală a istoriei.

Pe culmea deja atinsă, aveai în urmă progresul, iar în față prăpastia decadenței. Nimic nu ilustrează mai bine această contradicție a gândirii antice decât poemul lui Lucretius. Imn vieții, imn morții. Un

imn, fără îndoială, al progresului. Nici un alt autor antic nu a descris atât de bine lungul drum al omenirii, „lentul mers înainte al progresului”: „Căci oamenii vedeau ideile limpezindu-li-se pe rând în suflet, până în ziua când iscusința lor i-a dus la desăvârșire.” Dar poemul este și un imn al decrepitudinii universale. Progresul nu duce la o nouă epocă de progres, ci într-un teritoriu vag și neliniștitor, la capătul căruia se află Sfârșitul (urmat, fără îndoială, de o nouă creație).

Anul lumii

Pentru indieni, totul era foarte clar. Cicluri scurte (*yuga*) și cicluri complete (*mahŸyuga*); acestea din urmă, repetându-se de o mie de ori, formează un *kalpa*, iar paisprezece *kalpa* alcătuiesc un *manvantŸra*. Ele se succedă identic, la infinit. Este eterna reîntoarcere, în toată puritatea și perfecțiunea ei. Sfârșituri ale lumii din belșug, urmate, de fiecare dată, de noi geneze. Mereu aceeași poveste. *MahŸbhŸrata*, marea epopee hindusă a cărei compunere se întinde din secolul al VI-lea î.Cr. până în secolul al IV-lea d.Cr., oferă un tablou impresionant al unui sfârșit de lume (*pralaya*): război escatologic între bine și rău, cataclism cosmic prin foc și apă, apariția unei lumi noi și purificate.

Ceea ce pentru indieni era filozofie și poezie a devenit la babilonieni știință. Pasionați de astronomie, ei au calculat durata lumii, ciclurile sale, în funcție de deplasarea planetelor. La sfârșitul unui *an mare* — a cărui durată varia de la o școală la alta —, toate planetele se regăseau în pozițiile lor inițiale (în linie dreaptă), iar lumea urma să piară succesiv prin apă și prin foc. Berosus (începutul secolului al III-lea î.Cr.), preot, astronom și istoric caldeean, a răspândit această teorie în tot spațiul elenistic.

Mult înainte de Berosus, grecul Heraclit (circa 540–480 î.Cr.) susținea deja distrugerea prin foc la sfârșitul fiecărui ciclu. Mai târziu, stoicii i-au dezvoltat ideea, atribuind mistuirea periodică a lumii unei *conflagrații universale* (tot prin foc). Ei credeau în niște cicluri perfecte. Aceeași credință îi anima pe pitagoreici, discipoli ai matematicianului și filozofului Pitagora (secolul al VI-lea î.Cr.). dar, cel mai adesea, eterna reîntoarcere a ciclurilor se manifesta în Grecia și la Roma doar ca „tendință”, fără ca repetițiile să fie riguros exacte. Varianta aceasta „atenuată”, viziune destul de vagă a unei evoluții cosmice sau umane recurente, se regăsește, într-un fel sau altul, la Platon și Aristotel, la Polybios, Epicur și Lucretius.

Problema l-a pasionat, mai ales, pe Empedocle, filozof grec din secolul al V-lea î.Cr. Potrivit lui, lumea, guvernată de două principii antagoniste, iubirea și dezbinarea, e succesiv creată și distrusă prin acțiunea lor necontenită. Se spune despre acest filozof că și-a găsit

moartea aruncându-se în craterul vulcanului Etna: frumoasă moarte pentru un specialist al sfârșitului lumii!

Cât timp durează un ciclu, cât durează istoria noastră? Răspunsurile la aceste întrebări erau simple.

Ciclurile mari ale indienilor (*mahŸyuga*) durau, la început, 12 000 de ani; s-a avut, pe urmă, grijă ca ele să fie amplificate până la 4 320 000 de ani (fiecare ciclu fiind împărțit în patru vârste). Înmulțiți cu o mie, pentru a obține un *kalpa* și cu încă paisprezece pentru a ajunge la un *manvantŸra*. Iată-ne în plină orgie cronologică.

O narațiune chinezească din secolul al VIII-lea acorda Pământului și istoriei omului (începute concomitent) vechimea de 3 276 000 de ani.

Un istoric japonez de la sfârșitul secolului al XII-lea face următoarele precizări: fiecare vârstă a lumii (*gš*) durează 3 200 000 de ani, iar un ciclu complet de patru vârste, 12 800 000 de ani; după care totul reîncepe.

Mai modești, egiptenii se mulțumeau cu un an mare de 36 500 de ani.

Aceeași diversitate exista și în lumea greco-romană. Anul mare al stoicilor ajungea la 6 570 000 de ani, în timp ce pentru Cicero și Tacitus el dura abia 12 954 de ani. Platon, care a studiat problema în amănunt, a fixat durata unui ciclu mare la 36 000 de ani; potrivit lui, „fiecare schimbare aduce o distrugere aproape totală a animalelor și a oamenilor”.

Ciclurile și sfârșiturile lumii sunt astfel adaptate tuturor gusturilor. Să nu le cerem prea mult anticilor. Măsurarea timpului nu era punctul lor forte. Ei oscilau între absența completă a cronologiei și o cronologie capricioasă, extravagantă chiar. În lipsa unei experiențe istorice suficiente, stăpânirea timpului le scăpa. Timpul era vag, elastic, extensibil la infinit. Exista, fără îndoială, o anumită simbolistică în combinațiile acestea aparent fanteziste de cifre și, în primul rând, o amplificare; astfel, 10 800 de diviziuni ale unui an obișnuit (12 luni × 30 zile × 30 subdiviziuni ale unei zile) au devenit 10 800 de ani, număr ce pare să se afle la baza mai multor variante ale anilor mari (10 800 × 40 = 432 000); 432 000 × 10 = 4 320 000).

Savanții moderni și-au stors creierii pentru a înțelege semnificația ascunsă, rezervată inițiaților (pentru amănunte privitoare la această matematică ezoterică încâlcită, a se vedea cartea nu mai puțin ezoterică a lui Paul Vulliaud, *La Fin du monde / Sfârșitul lumii*, 1952; ne lipsește curajul de a zăbovi asupra acestei chestiuni). Hotărât lucru, strămoșii noștri nu-și făceau scrupule în a manipula cifrele și timpul după bunul lor plac.

Un filozof se amuză

Chiar în interiorul ciclurilor, câte o catastrofă edificatoare le amintea uneori oamenilor de precaritatea condiției lor. Tot Platon ne spune: „S-au succedat mii și mii de orașe și nu mai puțin numeroase sunt cele care au dispărut.” Iată cazul cel mai vestit între toate:

Cu mai bine de 9 000 de ani î.Cr., o insulă imensă prospera în largul oceanului. Ea reunea bogăția și rafinamentele civilizației cu puterea și a fost, fără îndoială, cel mai strălucitor dintre imperiile Antichității. Dar iată că o patimă nebunească pune stăpânire pe oamenii aceștia, până atunci atât de fericiți: setea de a-și spori prin orice mijloace cuceririle și bunurile.

Zeus a ținut un consiliu de război și a denunțat în fața înaltei adunări „depravarea în care a căzut un popor cândva atât de nobil” anunțând că „a hotărât să-i pedepsească și să-i aducă astfel pe calea cea bună.“[5]

Evoluția evenimentelor a depășit după câte se pare o pedeapsă obișnuită. Căci, „în timpul ce a urmat au avut loc năprasnice cutremure și inundații și într-o singură zi și în crâncena noapte ce i-a urmat […] insula […] a pierit, scufundându-se în mare.“[6]

Era un fel de sfârșit al lumii, limitat în spațiu, dar complet și definitiv pentru cei care-l înduraseră. Și, desigur, un avertisment pentru lumea întreagă. Dacă pedeapsa divină nu avea nimic original, căci aparținea schemei bine-cunoscute, relatarea istorică propriu-zisă prezenta totuși un accent de veridicitate. Ea ne-a fost transmisă de Platon în două texte esențiale: *Timaios* și *Critias*. E vorba de istoria Atlantidei, care a făcut să curgă atâta cerneală, mai ales în epoca modernă. Tocmai din cauza acestui accent de veridicitate. Ceea ce nu înseamnă că Atlantida, atlanții, civilizația lor și înspăimântătorul lor dezastru sunt altceva decât creația exclusivă a filozofului grec: el le-a inventat, cu toate amănuntele. Platon are astfel parte de gloria îndoielnică de a fi devenit autorul involuntar al celei mai mari farse istorice din toate timpurile.

Putem trăi fără sfârșituri ale lumii?

Se pare că da. Într-adevăr, geografia sfârșiturilor lumii este departe de a fi universală și uniformă. Există o zonă privilegiată; din India până în Europa, trecând prin Iran, Mesopotamia și Palestina (unde interferențele și influențele reciproce sunt vădite). În alte zone, demonii sfârșitului lumii sunt mai puțin numeroși și mai puțin activi. Pentru majoritatea populațiilor primitive, evenimentul a avut loc în trecut și nu e sigur că se va repeta. În fine, există și zone fără sfârșituri ale lumii (sau aproape). Ne referim evident la culturile tradiționale, înainte de impactul recentului lor contact cu Europa.

În culturile și riturile Africii negre, „micile cicluri” sunt vizibil

prezentate. Viitorul se organizează în funcție de ritmurile vieții individuale (de la naștere la moarte) sau ale naturii (zi și noapte, luni și anotimpuri). Dar asta e totul: nu există sfârșit, nici eternă reîntoarcere (în sensul religios sau istoric al termenului).

E.J. Alagoa, specialist nigerian în istoria orală africană, a cules un mit care circulă în delta fluviului Niger. Acesta relatează sfârșitul unei comunități, cea a kulașilor. O broască țestoasă de aur — de fapt, un spirit metamorfozat în broască țestoasă — l-a vrăjit cu cântecul ei pe un localnic kula. Invitată să se producă în oraș, spectacolul oferit a provocat moartea tuturor participanților. Din întreaga comunitate, au supraviețuit doar un bărbat și o femeie. Aceștia s-au stabilit într-un alt loc, unde au întemeiat noua comunitate kula.

Moartea și renașterea sunt deci prezente, potrivit formulei clasice a sfârșiturilor lumii. Dar evenimentul privește doar un grup limitat și se prezenta mai curând ca o excepție în tradiția orală africană.

Reverendul John Mbiti, care a studiat religiile și cosmologiile continentului, afirmă categoric (în studiul *African Cosmology / Cosmologie africană*, publicat în 1977) că în Africa Neagră noțiunea de sfârșit al timpului sau de sfârșit al lumii nu există: „Miturile africane vorbesc despre trecut și despre prezent; ele nu vorbesc despre viitor în termenii unui sfârșit. Astfel, universul are un început, a fost creat, dar nu are sfârșit… El este permanent, veșnic.”

Conceptul african despre un univers etern se opune astfel noțiunii indo-europene și semitice a unui univers finit în timp sau care este perpetuu reînnoit.

Extremul Orient — China și Japonia — se arată a fi, dacă nu complet insensibil, cel puțin destul de refractar la ideea sfârșitului lumii. Desigur, lumea a fost creată, dar sfârșitul parcursului rămâne mult mai puțin evident decât începutul său.

Cerul și pământul se confundau inițial în haosul asemănător unui ou gigantic. Exact în mijlocul acestui ou — spun chinezii —, Pangu, omul primordial, era cufundat într-un somn pașnic. Într-o zi, se trezi, văzu negru în fața ochilor și, foarte intrigat de acest lucru, luă o secure aflată la îndemână (rămâne de elucidat problema: de unde provenea această secure mai veche decât lumea?) și lovi cu toată puterea masa informă ce-l înconjura. Oul se sparse; substanțele ușoare se înălțară pentru a forma cerul, iar cele mai grele alcătuiră Pământul.

Ceea ce urmează seamănă cu o istorie ciclică, mult mai puțin dramatizată decât cea din India. E vorba mai curând de o succesiune de ere decât de sfârșituri ale lumii în sensul strict al termenului, dar erele sunt delimitate între ele prin rupturi ce joacă, în fapt, un rol similar mecanismului sfârșiturilor lumii.

În spațiul indo-european, distanțele sunt foarte sensibile, iar antagonismul dintre om, natură și zei este uneori acut. În Extremul

Orient, acești trei termeni formează un fel de unitate. Nici o opoziție între om și natură, nici o preeminență absolută a zeilor. Comparați cu colegii lor mai îndepărtați din vest, zeii chinezi par realmente niște personaje șterse.

Un bun exemplu îl oferă potopul chinezesc (japonezii, la fel ca africanii, nu cunosc existența Potopului). Acesta seamănă mai curând cu o catastrofă obișnuită — ceva mai pronunțată — decât cu un veritabil sfârșit al lumii decis de niște zei inaccesibili. Pe deasupra, lucru nemaiauzit, împotriva cataclismului se organizează o opoziție, dirijată de anumiți eroi mitici. Se ridică baraje, se sapă canale, iar, în cele din urmă, apele sunt obligate să se retragă. Fataliști, chinezii? Rămâne de văzut…

Incendiul universal se prezintă, și el, atenuat. Iată zece sori care se ridică deodată pe cer, amenințând să pârjolească Pământul. Dar arcașul Yi veghea; el luă la țintă astrele supranumerare. Nouă căzură, al zecelea rămase, cum era firesc… Imperiu bine organizat, Chinei îi repugna ideea de haos sau dezordine.

Dar, într-un anume moment al istoriei un vânt începu să sufle dinspre India. El aduse cu sine, dacă nu doctrina pură și strictă a sfârșiturilor lumii, cel puțin anumite elemente ale acesteia. Budismul s-a răspândit în China în primele secole după Cristos, iar în Japonia în secolul al VI-lea, complicând tabloul dominat până atunci de daoismul și confucianismul chinez și de șintoismul japonez.

Sub impactul noii religii, s-au cristalizat câteva noțiuni vag asemănătoare cu sfârșiturile lumii de pe la noi și chiar cu infernul și paradisul nostru. S-au înmulțit interpretările privind vârstele lumii, sfârșitul acesteia mai mult sau mai puțin îndepărtat și reînnoirea ei. Potrivit unei teorii formulate de budismul japonez, după moartea lui Buddha istoria va fi divizată în trei perioade, fiecare marcând progresivul declin al credinței; prima și a doua vor dura o mie de ani, a treia și ultima — cea a degenerării complete — zece mii de ani. În China, s-a crezut în sosirea acestei ultime vârste către anul 552. Japonezii s-au arătat mai receptivi, în timp ce chinezii — mai puțin influențați decât ei de budism — sfârșiră, pare-se, prin a se dezinteresa de această problemă.

În Extremul Orient, chestiunea stadiilor succesive urmate de fiecare ființă, transmigrația, rămânea mult mai preocupantă decât sfârșitul propriu-zis. Potrivit meritelor sau greșelilor, poți renaște în rândul zeilor, al oamenilor, al animalelor, al demonilor înfometați sau să mergi de-a dreptul în infern. De unde însă vei reveni. Căci până și infernurile aveau proprietatea încurajatoare de a poseda nu doar intrare, ci și ieșire; îți îndeplineai misiunea, după care te îndreptai către alte experiențe. În rest, ce minunată organizare! Zece infernuri, conform budismului chinez, fiecare cu numeroase subsecțiuni. Un

profesionalism remarcabil domnea acolo; după profilul fiecărei secțiuni, condamnații erau tăiați în bucăți sub un mare tocător, fie tăiați cu ferăstrăul între două scânduri, fie aruncați în gropile latrinelor, fie devorați de animale, precum și mii de alte rafinamente greu de enumerat.

Adevăratul sfârșit al parcursului era pentru cei mai merituoși un fel de paradis, un tărâm al desfătărilor (de unde nu se mai ieșea) care, pentru chinezi și japonezi, se găsea undeva, foarte departe, spre apus. Astfel, sfârșitul se insera mai degrabă în spațiu decât în cronologie și — în absența unui Dumnezeu atotputernic — privea mai mult individul decât colectivitatea.

Fără a fi cu totul absent din mentalitățile și religiile extrem-orientale, sfârșitul lumii apare aici mult mai puțin preocupant decât în Europa, Orientul Apropiat sau India. În aceste din urmă regiuni, el sare în ochi, pe când în Japonia trebuie să-l căutăm cu lupa, iar în China cu microscopul.

Sfârșiturile lumii diferă deci de la o civilizație la alta. Se poate trăi chiar și fără sfârșituri ale lumii. Dar, pentru a fi dinamică, o societate are nevoie să recurgă la această formulă — sau la alta, asemănătoare —, pentru a critica ori nega prezentul și a pregăti astfel viitorul.

2 Lucrețiu, *Poemul naturii*, Cartea a V-a; trad. rom. de D. Murărașu, Editura Minerva, București, 1981.
4 Trad. rom. de Zoe Petre în Pierre Vidal-Naquet, *Vânătorul negru*, Ed. Eminescu, București, 1985.
5 *Critias*, 121 c; trad. rom. de Cătălin Partenie, în Platon, *Opere*, vol. VII, Editura Științifică, București, 1993.
6 *Timaios*, 25 c–d; trad. rom. de Cătălin Partenie, în Platon, *Opere*, vol. VII, Editura Științifică, București, 1993.

Capitolul al II-lea *Agonia imperiului*

Triumful și oboseala cuceritorului

Conturul Imperiului Roman se confunda aproape cu limitele lumii. O lume care, pentru greci și romani, nu cuprindea decât foarte vag nordul Europei, China și Extremul Orient, sau Africa neagră. Lumea — lumea cunoscută — părea destinată reunirii sub un singur sceptru.

Un factor nou a intrat în joc. Vechile cetăți puteau foarte bine să-și vadă gloria transformată în pulbere. Alte cetăți preluau ștafeta. Micile cicluri ale istoriei nu afectau marele ciclu al lumii. Dar, dacă Imperiul Roman s-ar prăbuși într-o zi (și, după logica anticilor, el *trebuia* să se prăbușească), ce altceva ar mai rămâne în picioare pe Pământ? Eșecul imperiului semnifica, fără îndoială, Sfârșitul (chiar dacă el va fi urmat de o nouă geneză).

Evreii, apoi creștinii, răspândiseră teoria (de origine iraniană) a celor „patru împărății" (formulată în *Cartea lui Daniel*), potrivit căreia istoria lumii se putea rezuma la succesiunea imperiilor asiro-babilonian, persan, greco-macedonean și roman. După care urma sfârșitul istoriei.

Monumentele romane înfruntă, glorioase, secolele. Ele stau mărturie cvasiperenității unei civilizații care a reușit să supraviețuiască propriei sale morți. Dar acești mari constructori erau neliniștiți; ei aveau și mai puțină încredere decât grecii în timp, dușman redutabil al oricărei lucrări omenești.

Pe măsură ce Roma își asigura stăpânirea asupra lumii, optimismul ceda în mod paradoxal locul unor tot mai frecvente manifestări de pesimism. Roma triumfătoare, glorioasă cum o știm, era neliniștită de propriul ei progres și se prosterna în fața faimei strămoșilor săi. Odată ajuns pe culmi, te simți absorbit de adâncuri.

„Toți marii istorici ai Romei — scria Henri-Irénée Marrou în studiul său *Sfârșitul lumii antice văzut de contemporani* —, Sallustius, Titus Livius, Tacitus, aruncă asupra vremii lor aceeași privire melancolică, exprimă aceeași nostalgie a frumoaselor zile de altădată, aceeași tristețe în fața declinului care a început." (Desigur, exista și tema contrarie, a „Romei eterne", sfidare aruncată precarității istoriei.)

Ca orice mare restructurare socială și politică, imperiul s-a născut în suferință.

Cuceririle lui Alexandru cel Mare, apoi cuceririle romane au substituit un organism politic monstruos civilizației tradiționale a cetăților autonome, solidare, dătătoare de siguranță, „la scară umană".

Vechiul cetățean, membru al unei cetăți, al unei comunități slabile și bine definite, se simțea pierdut și copleșit devenind cetățean al imperiului, cetățean al lumii.

Secolele al II-lea și I î.Cr. au cunoscut o gravă criză socială și politică. Cadrele tradiționale trosneau din toate încheieturile. Țărănimea, timp de veacuri baza și forța societății romane, era ruinată, sufocată de creșterea latifundiilor. Războaiele civile au accentuat sentimentul de nesiguranță. Să fi fost acestea semnele premergătoare ale unui apropiat seism?

Lucretius credea acest lucru. La el, criza societății romane, criza agrară în primul rând, se sublimează în criză generală a unui pământ ajuns deja la vârsta bătrâneții:

Chiar de pe-acum slăbiciunile vârstei le vezi, și pământul
Secătuit abia naște mărunte-animale, când el e
Cel ce-a făcut orice soi, ce-a crescut uriașele fiare;…
Holde de aur făcut-a [pământul] și îmbelșugate podgorii,
Tot el ne-ntinse și poame gustoase ori grasă pășune,
Care acuma cresc numai prin trudnica muncă a noastră,
Secătuim pe plăvani, iar plugul își mistuie vlaga,
Fieru-l tocim, pe când brazda abia ce ne trebuie-ntinde…
…cu-ncetul se mistuie, merg înspre groapă
Toate din lume, slăbite sub sarcina vremii și vârstei…

Semne, comete și alte miracole anunțau, pe la mijlocul secolului I î.Cr., sfârșitul unei vârste, al unui ciclu istoric.

Temerile s-au potolit pentru o vreme în timpul lungii domnii a lui Augustus (31 î.Cr.–14 d.Cr.), liniștită și prosperă. Stabilitatea și securitatea n-au fost însă de durată. Primul secol după Cristos se remarcă prin tirania împăraților, prin tulburări și războaie civile. La care se adaugă dezastre naturale, inundații, epidemii și, mai ales, o serie de cutremure de pământ ce au devastat Asia Mică, Grecia și Italia. Marele istoric Tacitus a conturat un tablou profund pesimist al imperiului și al societății romane; zeii îi pedepseau pe romani pentru greșelile lor.

„Când va veni ziua de pe urmă a omenirii…”

„Nimic nu se înalță decât pentru a cădea cândva. Toate lucrurile trebuie să aibă un sfârșit… Lucrările muritorilor nu sunt nemuritoare și tot ce vedem acum e sortit să piară într-o zi.” Astfel se exprima Seneca (4 î.Cr.–65 d.Cr.), mare filozof și moralist, în *Scrisori către Lucilius*. Cu doi ani înainte de a muri deschizându-și venele la ordinul lui Nero, el a terminat o lucrare intitulată *Probleme ale științelor naturii*,

unde se pronunța în detaliu cu privire la sfârșitul lumii. Mai mult însă decât Lucretius, Seneca era sfâșiat între ideea progresului și sentimentului căderii. El este unul dintre rarii autori antici care fac referire la progresele viitoare ale științei: „Generațiile vremurilor ce vor veni vor ști o seamă de lucruri necunoscute nouă. Multe dintre acestea vor fi rezervate secolelor viitoare, când se va fi șters și aducerea-aminte despre noi. Mărunt lucru ar fi lumea dacă n-ar cuprinde în ea câmp pentru cercetare.“[8] Dar progresul acesta, preconizat în teorie, va fi cu adevărat pus în practică? Ne putem îndoi, de vreme ce oamenii se arată mai preocupați de satisfacerea viciilor lor, decât de descoperirea secretelor naturii.

Dar, mai mult decât viciile oamenilor, catastrofa ce atârnă deasupra capetelor noastre dovedește fragilitatea oricărui proiect omenesc. În anul 62, un puternic cutremur de pământ a lovit orașul Pompei și toată regiunea Neapole. Profund impresionat, filozoful a formulat atunci o teorie potrivit căreia seismele străbat lumea fără să ocolească nici un loc și ruinează una după alta cuceririle civilizației. „Greșim, desigur, dacă ne închipuim că vreo regiune e scutită și deci imună față de acest pericol. Toate cad sub incidența aceleiași legi, natura neacceptând nimic care să fie imobil. În orice moment, mereu alte lucruri se năruie… pe acest pământ are de suferit când o parte, când alta… În mâinile sorții, se află nu numai oamenii, plăsmuiți ca obiecte cu viață scurtă și trecătoare, dar și orașele, extremitățile ținuturilor, țărmurilor și însăși marea.“[9]

Dar adevăratul sfârșit al lumii, al lumii în întregime, va fi opera unui nou potop universal. Să ascultăm ce ne spune Seneca: „Când va veni ziua de pe urmă a omenirii, ea va trebui să dispară de pretutindeni și să fie pe de-a-ntregul nimicită… apele vor fi mai bogate decât au fost vreodată… Pământul va trebui, așadar, să facă loc apei, așa cum cel mai slab se pleacă în fața celui puternic. El va începe prin a se descompune, apoi se va înmuia, se va transforma în lichid, va curge nestăvilit. Fluvii vor țâșni de sub munți, pe care-i vor zdruncina, până când aceștia se vor năruri fără zgomot. Pretutindeni apa va răbufni din sol, va ieși din piscurile munților… Iarna va cuprinde luni ce nu-i aparțin; vara nu va mai avea răgaz; toți aștrii care zvântă pământul vor fi lipsiți de căldură și inerți. Vor dispărea atunci toate aceste nume, Marea Caspică și Marea Roșie, golfurile Ambraciei și ale Cretei, Propontida și Pontul Euxin; toate deosebirile vor fi șterse; tot ce natura a divizat va fi amestecat. Nici zidurile și nici turnurile nu vor mai oferi adăpost; rugătorii nu vor mai afla ajutor în temple, nici în înaltul cetăților; fugarii vor fi întrecuți de apele care-i vor alunga până și din citadele și se vor năpusti asupra lor, dinspre apus și dinspre răsărit. O zi va fi de ajuns ca neamul omenesc să fie înghițit; ceea ce o lungă îngăduință a destinului a evidențiat și înălțat

deasupra celorlalte lucruri, noblețea și frumusețea, puterea marilor popoare, totul va fi nimicit.”

Totul va fi nimicit, dar pentru a păși apoi din nou pe același drum. Asemeni stoicilor, maeștrii săi, Seneca credea în eterna reîntoarcere: „Însă această putere nelimitată acordată neamului omenesc și după stingerea chiar și a stirpei sălbăticiunilor, ale căror obiceiuri au trecut asupra oamenilor, pământul va absorbi din nou apele, va constrânge marea să se oprească și să spumege între țărmurile sale. Oceanul, alungat din sălașurile noastre, va fi împins în ținuturile sale tainice, și astfel vechea ordine va fi restabilită. Viețuitoarele vor fi zămislite din nou și se va dărui pământului un om care nu cunoaște crima, născut sub cele mai favorabile auspicii. Însă candoarea acestuia nu va fi de lungă durată, ci va ține numai puțin timp, când sufletele sunt încă noi.“[10]

Tentat de ideea progresului nelimitat, Seneca nu reușește însă să rupă cercul pesimismului istoric, accentuat de viciile contemporanilor și de propriul său instinct al morții. Câțiva ani după moartea sa, orașul Pompei a fost acoperit de lavă (în anul 79). Un sfârșit al lumii limitat, dar înspăimântător și total. El a rămas ca un simbol al precarității lucrurilor omenești.

Istoricul Florus (secolele I–al II-lea) a găsit în al său *Compendiu de istorie romană* o formulă simplă, care să explice „oboseala” civilizației romane. El compara evoluția poporului roman cu viața unui om: naștere, adolescență, tinerețe și chiar și acel soi de bătrânețe la care ajunsese. Domnia lui Augustus marcase vigoarea vârstei mature. După el, imperiul nu a făcut decât să îmbătrânească și să decadă. Dar — ce miracol! — „sub domnia lui Traian, își regăsește forțele și, contrar tuturor așteptărilor, acest bătrân imperiu, întors parcă în vremea tinereții, își recapătă vigoarea”. Perioada lui Traian (98–117) seamănă cu o continuare a ilustrei domnii a lui Augustus. Această „cură de întinerire” putea avea oare efecte prelungite? Florus nu o spune, dar este de crezut că, deși oprit pentru o vreme, procesul de îmbătrânire trebuia să continue, în chip firesc, până la extincția fatală. Imperiul era deci bătrân și se îndrepta inexorabil spre moarte, și poate că, odată cu el, întreaga lume.

Tot mai marcat de sentimentul morții și al regenerării universale, imperiul sfârși prin a se supune unei religii axate tocmai pe aceste teme. Odată cu intrarea în scenă a creștinismului, așteptarea sfârșitului s-a intensificat până la a deveni obsesivă.

Evrei și creștini: refuzul istoriei

Totul vine din Orient. Aici s-au născut marile cicluri istorice, eterna reîntoarcere a unei istorii cvasiinfinite; tot aici a luat naștere o

concepție fundamental diferită, cea a unei istorii scurte, măsurată și judecată o dată pentru totdeauna. Un singur început și un singur sfârșit — o insulă de timp pierdută în veșnicia atemporală.

Mazdeismul, religia vechiului Iran reînnnoită de faimosul Zarathustra, acorda Universului o durată de nouă mii de ani, prelungită apoi la douăsprezece mii, după care vor surveni un cataclism, sfârșitul lumii, învierea și Judecata de Apoi, urmată de viața veșnică într-o lume regenerată. Dar evreii sunt cei care — mai ales prin intermediul creștinismului — au impus în conștiința omenirii această nouă formula istorică (influența iraniană asupra escatologiei evreiești și creștine este incontestabilă).

Sfârșitul lumii și-a schimbat astfel semnificația, devenind ultimul act al unei drame teologice care deschidea perspective unei dimensiuni diferite a existenței. Ca trezirea după un scurt vis. Istoria umană nu mai avea sens în sine; ea devenea un fel de experiment efectuat de Dumnezeu asupra muritorilor și care se încheia pentru aceștia prin fericirea veșnică sau prin osânda perpetuă.

Evreii limitau durata lumii la șase (sau șapte) milenii, calamități cosmice și istorice anunțând sfârșitul timpurilor. Istoricul lor Flavius Iosephus (37–100) a fixat data creației în anul 4 163 î.Cr. Începutul lumii era aproape, iar sfârșitul și mai aproape.

Timpul se strângea asemeni unei piei de șagri. S-a terminat cu numerele aiuritoare, cu lumea veche de 437 000 de ani a babilonienilor sau de 3 276 000 de ani a chinezilor. Sunt abandonate chiar ciclurile greco-romane, mai modeste, de 36 000 sau 12 954 de ani. Atlantida nu putuse exista cu nouă mii de ani înainte, căci pe atunci lumea însăși nu fusese concepută. Istoria era considerată o paranteză stânjenitoare, ce trebuia închisă cât mai repede, pentru a repune definitiv în drepturi paradisul pierdut.

Mai există apoi o mare inovație, prezentă la iranieni, dar perfecționată mai ales de evrei; împărțirea reînnoirii finale în două episoade distincte. Sfârșitul definitiv al timpurilor era precedat de instaurarea, pe *pământ*, a unei împărății mesianice, epocă a dreptății și fericirii. După această perioadă intermediară (cu durata de o mie de ani, ultimii dintre cei șapte mii ai lumii), vor urma Judecata de Apoi și Împărăția veșnică.

Așteptarea sfârșitului s-a precizat în sânul iudaismului în secolele al II-lea și I î.Cr. Perioada aceasta a cunoscut avântul unei importante literaturi „apocaliptice”, anunțând apropierea domniei mesianice și sfârșitul timpurilor. Două forțe strâns asociate erupseră astfel în istoria sfârșiturilor lumii, și în istorie pur și simplu, începând o existență excepțională: *mesianismul*, așteptarea unui Mesia, a unui Salvator, a unui Mântuitor, care va pune capăt ordinii actuale a lucrurilor, instaurând o ordine nouă, a dreptății și fericirii, și *milenarismul*,

mișcare socio-religioasă reclamându-se de la Mesia care va veni (sau reveni) pe Pământ pentru o domnie de o mie de ani (Mileniul). Sosirea lui Mesia și domnia sa de un mileniu reprezintă abolirea lumii corupte, întoarcerea la vârsta de aur, sfârșitul istoriei, preludiu la sfârșitul timpurilor și la fericirea veșnică.

Dacă trasăm o sumară geografie a acestor fenomene, remarcăm frecvența lor în mazdeism, iudaism, creștinism și islam (influențele reciproce fiind evidente), și, dimpotrivă, raritatea lor în daoism, confucianism și șintoism, religii ale Chinei și Japoniei (ceea ce corespunde unui interes mediocru pentru sfârșitul lumii al acestor culturi).

Copleșiți de nenorociri, supuși jugului străin, evreii deciseseră să termine o dată pentru totdeauna cu vicisitudinile timpurilor; concepția lor despre o istorie scurtă și măsurată le era de ajutor în această întreprindere. Ideea unei catastrofe cosmice și a unui paradis regăsit în Palestina era deja veche; ea a evoluat în sensul că împărăția plină de strălucire a viitorului va cuprinde întreaga lume (centrul rămânând însă în Palestina, la Ierusalim — Noul Ierusalim).

Cel mai vechi text apocaliptic se găsește în *Cartea lui Daniel* (inclusă în Biblie), datând de pe la 165 î.Cr. Altele îi urmează. Din Armenia până în Etiopia, pe durata câtorva secole, imaginația orientală va găsi un subiect de predilecție în drama sfârșitului lumii. Cucerirea romană a Palestinei, apoi distrugerea Ierusalimului în anul 70 d.Cr. de către legiunile împăratului Titus (fără a vorbi de catastrofele naturale care se acumulau, mai ales seisme în lanț), n-au făcut decât să stimuleze ardoarea evreilor și să sporească profețiile și audiența acestora.

Născut din tradiția iudaică grefată pe trunchiul greco-roman, creștinismul a venit pe lume cu un mesaj esențialmente mesianic. Evangheliile (scrise după anul 70) fac de mai multe ori referire — prin cuvântul lui Isus Cristos — la instaurarea unei împărății mesianice și la sfârșitul timpurilor, deși raportul dintre cele două și succesiunea cronologică a evenimentelor rămân destul de echivoce. Spre deosebire de credința evreilor, pentru creștini Mesia sosise deja în persoana lui Isus Cristos. Dar, departe de a fi împărat, Isus a trăit în sărăcie și a murit pe cruce, renegat de propriul său popor. Aparent, el nu reînnoise lumea. Reînviat, se va întoarce oare ca împărat messianic?

Împărăția e *foarte aproape*, cei aflați în viață o vor cunoaște înaintea morții lor, spunea Isus Cristos. *Ea a venit deja*, lăsau să se înțeleagă alte cuvinte ale sale. Pe de altă parte — tot după spusele lui —, sfârșitul timpurilor va fi precedat de catastrofe (războaie, foamete, molime, cutremure de pământ) și nedreptăți fără număr. El se va împlini *într-un viitor nedeterminat*, când Evanghelia le va fi fost predicată tuturor neamurilor de pe Pământ. Atunci, Soarele se va întuneca și stelele vor cădea de pe cer. Isus Cristos va reveni în toată

măreția sa pentru Judecata de Apoi; cei răi vor cunoaște chinurile veșnice, iar cei drepți viața veșnică. Dar nimeni în afara Tatălui nu știe ziua și ceasul acestor evenimente, nici chiar îngerii din cer.

Împărăție mesianică, sau sfârșit absolut al timpurilor? Acum, în viitorul apropiat, sau la o dată nedeterminată? Impreciziile și contradicțiile lasă cale deschisă diferitelor presupuneri. Rămâne faptul că primii creștini credeau că ziua aceea este aproape, ei sperând că Isus, înviat, va reveni curând, pentru a instaura domnia mesianică. Evenimentul întârziind să se producă, interpretările s-au diversificat; ziua putea fi aproape; sau putea fi întârziată, pentru a se acorda un anumit răgaz acțiunii misionare a Bisericii; sau chiar putea *să fi venit deja*. În acest din urmă caz, împărăția mesianică nu mai trebuia așteptată; de altă natură decât împărățiile obișnuite, ea se găsea deja realizată în Biserică și urma să triumfe prin ea.

Completând Evangheliile, apocalipsele creștine au oferit o viziune amplificată și puternic dramatizată a profeților despre sfârșitul timpurilor. Cea mai vestită (și, până la urmă, singura acceptată ca text canonic de Biserică) e cea atribuită Sfântului Ioan (a cărui paternitate a fost contestată, fiind considerată astăzi puțin probabilă), scrisă în jurul anilor 95 sau 96, în plină epocă de umilință și persecuții pentru comunitatea credincioșilor. Domnia lui Domitianus (81–96), precum anterior cea a lui Nero (54–68), deosebit de crudă față de creștini, reprezenta pentru ei o lume nedreaptă, ce nu putea să mai dureze. O minoritate asuprită în așteptarea unei revanșe juste (evrei, creștini) reprezintă întotdeauna un mediu predilect pentru înflorirea teoriilor escatologice.

Cum a reușit Sfântul Ioan să-i înspăimânte și să-i dezbine pe creștini

„Apoi am văzut un înger, pogorându-se din cer, având cheia adâncului și un lanț mare în mâna lui.

Și a prins pe balaur, șarpele cel vechi, care este diavolul și satana, și l-a legat pe mii de ani.

Și l-a aruncat în adânc și l-a închis și a pecetluit deasupra lui, ca să nu mai amăgească neamurile, până ce se vor sfârși miile de ani. După aceea, trebuie să fie dezlegat câtăva vreme.

Și am văzut tronuri și celor care ședeau pe ele li s-a dat să facă judecată. Și am văzut sufletele celor tăiați pentru mărturia lui Isus și pentru cuvântul lui Dumnezeu, care nu s-au închinat fiarei, nici chipului ei, și nu au primit semnul ei pe fruntea și pe mâna lor. Și ei au înviat și au împărățit cu Hristos mii de ani.

Iar ceilalți morți nu înviază până ce nu vor sfârși miile de ani.

Aceasta este învierea cea dintâi…

Și către sfârșitul miilor de ani, satana va fi dezlegat din închisoarea lui.

Și va ieși să amăgească neamurile, care sunt în cele patru unghiuri ale pământului, pe Gog și pe Magog, și să le adune la război; iar numărul lor este ca nisipul mării.

Și s-au suit pe fața pământului, și au înconjurat tabăra sfinților și cetatea cea iubită. Dar s-a coborât foc din cer și i-a mistuit.

Și diavolul, care-i amăgise, a fost aruncat în iezerul de foc și de pucioasă, unde este și fiara și proorocul mincinos, și vor fi chinuiți acolo, zi și noapte, în vecii vecilor.

Am văzut, iar, un tron mare alb și pe Cel ce ședea pe el, iar dinaintea feței Lui pământul și cerul au fugit și loc nu s-a mai găsit pentru ele.

Și am văzut pe morți, pe cei mari și pe cei mici, stând înaintea tronului și cărțile au fost deschise; și altă carte a fost deschisă, care este cartea vieții; și morții au fost judecați din cele scrise în cărți, potrivit cu faptele lor.

Și marea a dat pe morții cei din ea, și moartea și iadul au dat pe morții lor, și judecați au fost, fiecare după faptele sale.“[11]

Puține texte s-au bucurat de o influență comparabilă, în pofida, sau mai curând din cauza obscurității sale, care legitima lecturi contradictorii. Potrivit vechii tradiții iudaice și creștine, *Apocalipsa* lui Ioan vorbea nu de unul, ci de două sfârșituri consecutive. Un prim sfârșit, cel al istoriei cu nedreptățile și frământările ei, urmat de instaurarea, pentru o mie de ani, a împărăției lui Mesia pe Pământ (Mileniul). Prima resurecție ar fi cea a sfinților și a drepților (în mijlocul unei omeniri ce ar continua să trăiască). După o mie de ani, ar surveni a doua resurecție, urmată de Judecata de Apoi, sfârșitul absolut al timpului.

Conform *Apocalipsei* — care sporește nenorocirile deja anunțate de Evanghelii și le face absolute terifiante —, cele două resurecții vor fi precedate de tot felul de calamități și încercări teribile. Monștri și personaje stranii mișună în viziunea Sfântului Ioan. Cei patru cavaleri ai Apocalipsei seamănă războiul, foametea și moartea. Trompetele îngerilor declanșează catastrofe în lanț: ploi de foc și sânge; munți care se prăbușesc în mare; căderea stelei Absintos, care face apele de nebăut; întunecarea unei treimi din lumile celeste; invazia unor lăcuste ciudate și uriașe, menite să-i terorizeze cu sadism pe oameni. „Și în zilele acelea vor căuta oamenii moartea și nu o vor afla și vor dori să moară; moartea însă va fugi de ei.“[12] În secvența următoare, patru îngeri exterminatori, în fruntea unei cavalerii alcătuite din două sute de milioane de călăreți, ucid a treia parte din omenire.

Dar personajul central al acestei viziuni este, fără îndoială, Fiara —

având șapte capete, zece coarne, corp de leopard, picioare de urs, gură de leu —, a cărei misiune va fi ispitirea și coruperea neamurilor. S-a văzut în ea un simbol al Anticristului, deja menționat în *Epistolele* Sfântului Pavel și ale Sfântului Ioan. Sosirea acestuia — marcând o ultimă dezlănțuire a forțelor răului — trebuia să preceadă cu puțin viitoarea venire a lui Cristos și instaurarea împărăției sale.

Iată o indicație prețioasă pentru cei care așteptau cu nerăbdare venirea Mileniului sau sfârșitul timpurilor: era suficient să-l recunoască pe Anticrist sub masca sa. A fost într-adevăr recunoscut, el sau purtătorul său de cuvânt, de nenumărate ori, începând cu Nero, un Nero resuscitat (interpretare reluată de Renan în *Antéchrist*, 1873) și până la capii ereziilor sau ai Reformei sau (pentru reformatori) în persoana papilor, fără a mai vorbi de suverani și oameni politici. În Grecia, printre Anticriștii cei mai recenți s-au numărat… Henry Kissinger și patriarhul de la Constantinopol. Un dicționar al Anticriștilor ar fi deosebit de bogat. Dar mai mult decât un personaj anume, Anticristul simboliza tenebrele, forțele anarhice și distructive ale răului, care vor fi până la urmă învinse definitiv, permițând istoriei să ajungă la final.

Apocalipsa lăsa impresia unui sfârșit ce nu putea să mai întârzie, a *unui sfârșit în curs* (multe dintre nenorocirile descrise păreau a se fi împlinit deja). De altfel, domnia Fiarei, a Anticristului, trebuia să dureze doar trei ani și jumătate. Dar, la drept vorbind, timpul Apocalipsei era imperceptibil: el se contracta ori se dilata după voie. Sfârșitul era aproape, dar totodată mereu amânat.

Tendințele originare — mai degrabă, materialiste — ale iudaismului și creștinismului continuau să se manifeste în *Apocalipsa* Sfântului Ioan. Sosirea împărăției mesianice — care deținea aici locul esențial — avea semnificația unei regenerări a omenirii și a *tărâmului pământesc*, paradisul pe Pământ. Chiar lumea complet nouă rezultată din al doilea sfârșit, și ultimul, un fel de replică perfecționată a lumii vechi, inclusiv capitala sa, Ierusalim, mai păstra încă un aspect material. „Și am văzut cer nou și pământ nou. Căci cerul cel dintâi și pământul cel dintâi au trecut; și marea nu mai este. Și am văzut cetatea sfântă, noul Ierusalim, pogorându-se din cer…“[13]

În cele din urmă, Biserica a optat pentru o soluție diferită; nu un Pământ regenerat în viitorul imediat, ci fericirea veșnică la o dată neprecizată. Această opțiune va fi la originea unui clivaj între instituția Bisericii, preocupată să-și afirme prerogativele, *împărăția sa* și, în consecință, să păstreze lumea, așa cum era ea, până la termenul final, și aceia dintre credincioși care nu înțelegeau să uite promisiunea unei domnii fericite de o mie de ani, înaintea sfârșitului definitiv al timpurilor. Cei o mie de ani însemnau deja un fel de *eternitate*; Mileniul nu doar preceda, ci *înlocuia*, ca să spunem așa, Judecata de

Apoi și fericirea cerească. Era un sfârșit al lumii și, totodată, negarea sfârșitului lumii. Fără să-și dea seama, milenariștii aruncau deja un butoi cu pulbere în sânul Bisericii.

Între secolele al II-lea și al V-lea, milenarismul a fost înfloritor. Secte eretice, dar și savanți teologi și martiri au împărtășit această speranță. Printre ei, Sfântul Iustin pe la 150, Sfântul Irineu pe la 180, Lactantius pe la 300 și Sfântul Sulpicius Severus pe la 400. Dar celebrul teolog Origene (185–253) susținea deja punctul de vedere contrar. Potrivit lui, venirea Împărăției se situa nu în spațiu și timp, ci doar în sufletele credincioșilor. Ironie a istoriei: ferment originar al religiei creștine, milenarismul urma să devină suspect, chiar eretic.

Suită interminabilă de enigme, juxtapunere tradițională — dar deja contestabilă — a două sfârșituri consecutive, test de referință pentru adepții împărăției milenare și pentru cei obsedați de Anticrist, *Apocalipsa* a fost departe de a risipi tenebrele sfârșitului lumii; de fapt, ea a complicat și mai mult misterul. Într-un cuvânt, Sfântul Ioan (sau cel care a scris sub numele său) a reușit să-i dezorienteze pe creștini și le-a hrănit (pentru următorii două mii de ani) întrebările și dezbinările. El se cuvine să figureze — mult înaintea lui Platon și a Atlantidei sale — printre cei mai eficienți creatori de confuzie.

Cum s-a salvat lumea și cum a supraviețuit imperiul propriei sale morți

Cu sau fără milenarism, sfârșitul lumii obseda mințile. Răspândirea și triumful creștinismului au fost, fără îndoială, amplu favorizate de această atitudine mentală.

Spre sfârșitul domniei împăratului Marcus Aurelius (161–180), un poet creștin anunță războaie civile, foamete, ruinarea orașelor. Pământul se va deschide. Lumea va lua sfârșit în anul 948 al Romei, adică 195 al erei creștine. Un sfârșit teribil de apropiat: cincisprezece ani după profeție.

Câteva decenii mai târziu, Sfântul Hippolit (170–235), preot, savant și martir, a studiat, la rândul său, problema sfârșitului imperiului și al lumii. El a situat cele două sfârșituri, care coincideau, în anul 500. Teorie aproape exactă în ce privește imperiul, dar, din fericire, mai puțin inspirată în problema sfârșitului lumii. Asemeni atâtora dintre contemporanii săi, Hippolit nu înțelegea să disocieze cele două teme.

De altfel, secolul al III-lea a fost martorul celei mai mari crize pe care au cunoscut-o imperiul, societatea și civilizația romană. Dezastru economic, tulburări sociale, războaie civile, frontierele tot mai amenințate de barbari, spre mijlocul acestui secol totul părea să se prăbușească. Sfântul Ciprian (200–258), unul dintre Părinții Bisericii

latine, prezenta, într-un mod frapant în acel moment, îmbătrânirea și secătuirea Pământului și a spiței omenești: omul, care odinioară trăia opt sau nouă sute de ani, abia dacă mai ajungea la o sută, semn că sfârșitul era aproape.

Imperiul a supraviețuit încă o dată crizei, dar reconstrucția era fragilă, iar așteptarea sfârșitului rămase vie. „Numeroase sunt textele din secolele al IV-lea și al V-lea — scrie Henri-Irénée Marrou, unul dintre cei mai buni specialiști în materie — care exprimă limpede sentimental decadenței generale și a sfârșitului iminent… De fiecare dată când un dezastru oarecare se abătea asupra lumii romane, opinia creștină credea că a venit ceasul din urmă.” „Opinia creștină” reprezenta deja cvasitotalitatea populației imperiului, după triumful creștinismului în secolul al IV-lea.

Dar cel mai uimitor eveniment apare în *Istoria* lui Ammianus Marcellinus (circa 330–circa 400), care vrea să ne facă să credem într-un fel de repetiție generală a sfârșitului lumii pe 21 iulie 365. În acea zi, un cutremur de pământ a zguduit întregul glob, apele mării se retraseră, lăsând dezgolit relieful adâncurilor, apoi se aruncară cu furie asupra uscatului, înghițind orașe și câmpii și înecându-i pe locuitorii lor.

Lumea a scăpat încă o dată. Dar o catastrofă aproape la fel de gravă s-a petrecut câțiva ani mai târziu. În anul 376, împăratul Valens a pierit în teribila bătălie de la Adrianopol, unde romanii au suferit din partea vizigoților o înfrângere socotită decisivă. Sfântul Ambrozie (340–397), Părinte și doctor al Bisericii, a văzut în acest eveniment împlinirea prezicerilor Scripturii. Toate nenorocirile anunțate se petreceau sub ochii săi: război, ciumă, foamete. El trase concluzia care se impunea: „Suntem martori: acesta e cu adevărat sfârșitul lumii… Iată-ne ajunși la capătul vremurilor… Asistăm la sfârșitul lumii.”

Adrianopol era deja îngrozitor. Dar evenimentele din 410 au reprezentat, fără îndoială, culmea nenorocirilor; ce era până atunci de neconceput devenea realitate. Roma însăși, Cetatea eternă, stăpâna lumii, a fost în acel an cucerită și jefuită de vizigoții lui Alaric. Nicicând nu păruse sfârșitul lumii atât de apropiat: ce se mai putea întâmpla între căderea Romei și sfârșitul pur și simplu? Mărturiile concordă și exprimă o părere larg împărtășită. Lumea îmbătrânea, aceasta era cauza care o făcea să se clatine, explica Sfântul Augustin (354–430), personalitatea cea mai vestită a vremii sale, într-o predică rostită în același an 410: „Se întâmplă atâtea nenorociri, atâtea necazuri împânzesc lumea, încât uneori oamenii își zic: iată că a sosit ziua Judecății; iată că s-au împlinit toate spusele profeților; acum, ziua Judecății este aici.”

Obsedați de sfârșitul timpurilor, oamenii din secolul al V-lea nu și-au mai dat seama de sfârșitul imperiului. Erudiția modernă plasează

căderea sa în anul 476. De fapt, acest fenomen nu ar trebui redus la o dată sigură: structurile politice, sociale și mentale au evoluat lent din Antichitate spre Evul Mediu. Lumea medievală s-a născut treptat pe ruinele Antichității, dar asimilând, în parte, moștenirea lumii vechi. Ficțiunea imperiului a supraviețuit materialității sale, fantoma i s-a instalat printre ruine. În imaginarul medieval, nu există discontinuitate între Carol cel Mare încoronându-se împărat la Roma în anul 800 și predecesorii săi romani. Imperiul Roman continua să existe, și lumea odată cu el. Aceasta e puterea imaginarului: condamnat când se afla în culmea gloriei, imperiul era considerat viu mult timp după dispariția sa.

Prinși în curgerea unei evoluții lente, oamenii au trecut în liniște de hotarul anului 476. Se așteptase în zadar sfârșitul conjugat al imperiului și al lumii. De la o criză la alta, amenințat, diminuat, ruinat, imperiul părea, cu toate acestea, durabil. Cu fiecare criză înlăturată sau depășită, speranța renăștea: poate că sfârșitul nu va fi mâine.

Biserica trimfătoare nu mai găsea nici un avantaj într-un sfârșit iminent. Ea a ajuns să condamne milenarismul ce amenința ordinea stabilită și în care ea însăși reprezenta deja un element esențial. În același timp, evita să se pronunțe asupra datei Judecății de Apoi. De ce să precipite dispariția unei lumi care nu-i mai era ostilă, care se supusese cuvântului ei?

Evoluția Sfântului Augustin e semnificativă și a fost plină de consecințe, dată fiind influența operei sale, care a marcat profund gândirea teologică a Evului Mediu occidental. După ce el însuși hrănise ideea unei lumi muribunde, Augustin și-a moderat substanțial atitudinea. În *Cetatea lui Dumnezeu* (operă încheiată pe la 427), el a refuzat să mai facă vreo supoziție, orice calcul precis privind sfârșitul lumii, mister divin ce nu se cădea descifrat de oameni. Însuși imperiul era creditat cu o anumită longevitate: „Fără îndoială că Imperiul Roman a suferit neajunsuri, dar el nu a fost transformat: a trecut și în alte vremuri prin încercări asemănătoare și s-a ridicat de fiecare dată. Încercările prin care trecem azi nu trebuie să ne facă să disperăm: cine poate ști care este aici voia lui Dumnezeu?” Apocalipsa trebuia interpretată doar ca alegorie spirituală. Cât despre Mileniu, el începuse odată cu nașterea creștinismului și triumful Bisericii. Nici un alt Mileniu nu mai era de așteptat.

Astfel a fost lumea cât pe ce să piară la finele Antichității. Și astfel s-a redresat, luând cunoștință de o anumită continuitate istorică.

Câteva reflecții despre sfârșitul Antichității în particular și despre sfârșitul

lumii în general

Sfârșitul Antichității a adus pentru prima oară în lumina istoriei așteptarea generalizată a unui sfârșit apropiat. O regăsim (începând cu secolul al II-lea î.Cr.) într-un spațiu vast, întinzându-se din Iran până la triburile germanice. Fenomenul se explică prin marea criză, urmată de prăbușirea lumii antice. Întotdeauna la originea „sfârșiturilor lumii" există o perioadă de restructurări majore, când totul e pus în cauză.

Sfârșitul lumii nu vine niciodată singur. Științele oculte și tot ce ține de irațional se numără printre însoțitorii săi cei mai siguri. Babilonul inventase formulele escatologice cele mai influente: Potopul, arderea Universului, marele an… Astrologia, magia și alte discipline oculte au înflorit tot acolo și în același timp. Nu a fost o întâlnire întâmplătoare.

Din secolul al II-lea î.Cr., se asistă, în lumea elenistică și romană, la o *ascensiune în forță a iraționalului*. Științele oculte, astrologia au eclipsat treptat efortul de raționalitate, propriu epocii clasice. Influența orientală — evidentă — nu e suficientă pentru a da seama de acest fenomen.

Oamenilor le era frică. Frică de o lume care încetase să mai fie stabilă. Frică de un viitor care nu mai era similar cu prezentul și cu trecutul. Frică de o societate care evolua dincolo de vechile structuri stabile și devenea tot mai deschisă. Frică — cum spune E.R. Dodds într-o carte fundamentală (*The Greeks and the Irrational*[14]) — de libertate. Lumea antică va rata la capăt de drum marea experiență încercată în epoca elenistică și romană, marele pariu privind viitorul. Criza materială nu explică totul: ea a fost însoțită de criza spiritului, de o lipsă de încredere, de frica de a fi mers prea departe.

Religia, profețiile, magia, astrologia veniră să-și ofere antidoturile împotriva fricii: ele lăsau să se întrevadă o lume și un destin individual mai puțin supuse hazardurilor istoriei. Fapt ce clarifică problema sfârșitului lumii. Așteptarea sa reflectă panica generată de o istorie aparent ieșită de sub control și, în același timp, speranța unei reînnoiri, a unei răsturnări, care să aducă lumii și individului coerență și certitudine. În jocul acesta, frica și speranța apar inextricabil unite. Viața veșnică în ceruri sau cei o mie de ani de fericire pe Pământ sunt variante contradictorii, dar care decurg din același principiu, din dialectica spaimă–speranță. Stăpâniți de neliniște, oamenii căutau o certitudine, fie ea și iluzorie, pe care s-o opună unei realități pentru ei inacceptabilă.

Putem constata că formula istorică iudeo-creștină (considerată „rectilinie") nu a anihilat concepția ciclică tradițională, profund ancorată în spirite. Ea a integrat chiar anumite elemente ale acesteia. Căci nu este Potopul biblic un sfârșit al lumii înaintea sfârșitului lumii,

un simbol al sfârșitului timpurilor și al Judecății de Apoi, urmat de renașterea neamului omenesc? Pe de altă parte, varianta domniei mesianice și, în general, sfârșitul timpurilor reprezintă întoarcerea la vechea vârstă de aur, regăsirea paradisului pierdut. Timpul liturgic este, de asemenea, un timp ciclic care se reînnoiește identic în fiecare an. Eclipsată de creștinism, limitată în câmpul ei de acțiune sau parțial asimilată, dar nu dislocată, eterna reîntoarcere va supraviețui și, constrângerile religioase odată relaxate, își va regăsi vigoarea de altădată.

Sfârșitul unei lumi, sfârșitul lumii, granița care desparte acești doi termeni este extrem de vagă și o putem trece aproape fără să ne dăm seama. Este lecția oferită de sfârșitul Antichității. Ea ne ajută să construim o tipologie a sfârșiturilor lumii, și aceasta, *mutatis mutandis*, se poate aplica marilor perioade care, bulversând structurile și oamenii, au schimbat cursul istoriei.

8 *Naturales quaestiones*, cartea a VII-a, cap. XXX, trad. rom. de Nicolae Mircea Năstase, în *Lucius Annaeus Seneca, Scrieri filozofice alese*, Editura Minerva, București, 1981.

9 Id., cartea a VI-a, cap. I.

10 Id., cartea a III-a, cap. XXX.

11 *Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul*, cap. 20, 1–5, 7–13, Biblia, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997.

12 *Apocalipsa*}, cap. 9, v. 6.

13 *Apocalipsa*, cap. 21, v. 1–2.

14 *Grecii și irațonalul*, ediția a II-a, trad. rom. de Catrinel Pleșu, Editura Polirom, Iași, 1998.

Capitolul al III-lea *Spaimele anului 1000*

„Celor deznădăjduiți de apropiatul sfârșit al lumii”

„Am voit apoi să arăt limpede celor deznădăjduiți de apropiatul sfârșit al lumii numărul anilor scurși de la începutul lumii, adunând din cronici și istorii un rezumat al faptelor din trecut.” Astfel vorbește Grigore din Tours (538–594) la începutul lucrării sale *Historia Francorum / Istoria francilor*. Începutul și sfârșitul lumii: doi termeni inseparabili ai destinului omenesc. Între aceștia, și în lumina lor, un timp a cărui trecere avea o temeinică semnificație, fiind doar o neîntreruptă pregătire pentru Judecata de Apoi.

Timpul anticilor era elastic: el nu ducea nicăieri. Evul Mediu a descoperit rigorile cronologiei: privirile rămâneau ațintite asupra sfârșitului timpurilor. Inventată de iudaism și adoptată de creștinism, o istorie scurtă și riguros măsurată s-a impus ca formulă exclusivă.

Pe când sfârșitul? El rezulta dintr-o ecuație cu două necunoscute: data Creației și durata lumii. S-au depus eforturi pentru rezolvarea acestei ecuații. Febra computului și magia numerelor sunt în strânsă legătură cu demersul științific medieval. A încerca să dezvălui necunoscutul, chiar interzisul (nimeni nu cunoaște ziua și ora acestor evenimente. Numai Tatăl le cunoaște), ținea, în fond, de o mentalitate „științifică”.

Data Creației figura în Biblie, dar nu în mod explicit. Biblia invita și aproape obliga la a gândi în termeni temporali; spre deosebire de alte tradiții și texte vechi, ea este puternic impregnată de cronologie. Exegeții ei au căzut cu ușurință în capcană.

A apărut totuși o dificultate majoră: contradicțiile dintre textul ebraic al Bibliei și traducerea grecească, Septuaginta. Cronologia iudaică era mai scurtă: de la Adam la Potop, ea indica 1 666 de ani, pe când cealaltă versiune ajungea la 2 242; de la Potop la Avraam, deosebirea era și mai sensibilă: 292 de ani, față de 942.

Această neconcordanță s-a aflat la originea a două cronologii distincte, una lungă și cealaltă scurtă, distincție fără îndoială relativă, dat fiind că ambele erau extrem de scurte în comparație cu concepțiile antice sau moderne. Calculul a fost făcut de Eusebiu din Caesarea (circa 265–circa 340), părinte al istoriografiei ecleziastice. În *Cronica*

sa, scrisă în greacă în jurul anului 300 și tradusă în latină în 379 de Sfântul Ieronim (circa 347–circa 420), el atribuia lumii două vârste diferite. De la Adam la Patimile lui Cristos, trecuseră fie 5 228, fie 3 991 de ani, în funcție de variantă.

Evul Mediu n-a făcut decât să reia una sau alta dintre aceste două scheme. Isidor din Sevilla (circa 560–636), marele erudit spaniol, a optat pentru formula lungă, adică 5 228 de ani. Un alt învățat din Evul Mediu, englezul Beda, supranumit „Venerabilul" (673–735), a preferat versiunea ebraică, pornind de la care a întinerit lumea, atribuindu-i 3 952 de ani, de la Adam până la venirea lui Cristos.

Cronicarii ulteriori i-au urmat pe Eusebiu–Ieronim, Isidor sau Beda, cu anumite corective, rezultând fie din ceea ce ei considerau a fi un comput mai bun, fie pur și simplu din numeroasele erori în transcrierea cifrelor romane (uitând sau adăugând un C, un L, un X sau un I, lumea era întinerită sau îmbătrânită dintr-o trăsătură de condei!). Erudiția sau neatenția au produs nenumărate variante, fapt ce a complicat la extrem problema vârstei lumii, generând polemici aprige pentru câțiva ani în plus sau în minus. La răsărit, exista mai puțină libertate. Acolo, lucrurile erau mai bine puse la punct, bizantinii folosind „era constantinopolitană", după care lumea începuse în anul 5509 î.Cr., dată acceptată în toată Europa ortodoxă. În Rusia, documentele au fost datate în acest mod până la 1700, în vremea lui Petru cel Mare.

Lumea era, așadar, nouă, câteva mii de ani, nu mai mult. Dar era uzată. Nouă din punctul nostru de vedere, ea era, în același timp, veche din punct de vedere medieval, foarte veche poate, în preajma sfârșitului. Tema degenerescenței, a decrepitudinii universale era monedă curentă în Evul Mediu.

Părerile despre durata lumii nu erau mai puțin împărțite decât despre data nașterii sale. O tradiție iudaică, reluată de creștini, voia ca lumea, creată în șase zile, să dureze șase epoci a câte o mie de ani. Șase mii de ani cu totul. Eusebiu lua în considerare șapte epoci în loc de șase, a șaptea începând cu nașterea lui Cristos. S-a câștigat astfel un mileniu. Mai precis, Origene a pus în paralel istoria lumii și cele douăsprezece ore ale unei zile; potrivit lui, Noe a marcat ora a treia, Avraam a șasea, Moise a noua, Cristos a unsprezecea. Raportată la șase mii de ani, fiecare oră trebuia să dureze câte cinci sute de ani; lumea urma, așadar, să sfârșească la cinci sute de ani după nașterea lui Isus Cristos. Evident, nu s-a întâmplat așa. O altă interpretare, întărită de textul *Apocalipsei*, acorda ultimei perioade o mie de ani. Dar Sfântul Augustin — urmat în această privință de Biserică — considera că misterul timpului viitor aparține lui Dumnezeu și numai lui. „O mie de ani" însemna doar „o lungă perioadă de timp" și nimic altceva.

Început al lumii controversat, durată nesigură, data Judecății de Apoi devenea imposibil de fixat. Dar toate părerile coincideau cel puțin într-o privință. Anume, în convingerea că esențialul istoriei fusese deja scris, că lumea se găsea mai aproape de sfârșit decât de început. Cinci sau șase epoci se scurseseră deja și lumea o parcurgea pe cea din urmă. Trecuseră unsprezece ore, și ultima era în curs. Lumea se apropia inevitabil de sfârșitul timpurilor.

Cum să recunoaștem sfârșitul timpurilor?

Sfârșitul se anunța teribil și spectaculos. Fericirea veșnică se înfățișa desigur într-o lumină splendidă (pentru cei drepți!), dar, din păcate, în calea ei stătea un moment greu de trecut și care nu putea provoca alt sentiment decât teama. Evangheliile și *Apocalipsa* dădeau, fără îndoială, amănunte. Dar s-a vrut să se meargă puțin mai departe… A fost meritul incontestabil al Sfântului Ieronim de a fi descoperit și precizat cele cincisprezece semne ce caracterizează sfârșitul (ele ne-au fost transmise de Beda; adevăratul text al lui Ieronim rămâne necunoscut). Aceste semne erau atât de evidente, încât nimeni nu se putea înșela. Iată-le (pentru orice eventualitate) zi cu zi:

Prima zi: marea se va ridica deasupra munților. Ziua a doua: ea va coborî atât de jos, încât abia va mai putea fi văzută. Ziua a treia: monștrii marini vor scoate răgete cumplite. Ziua a patra: apele mării vor arde. Ziua a cincea: copacii vor emana rouă însângerată. Ziua a șasea: clădirile se vor prăbuși. Ziua a șaptea: pietrele se vor sfărâma. Ziua a opta: cutremur universal de pământ. Ziua a noua: pământul se va nivela, munții și dealurile se vor transforma în pulbere. Ziua a zecea: oamenii vor ieși din peșteri și vor rătăci ca ieșiți din minți. Ziua a unsprezecea: morții își vor părăsi mormintele. Ziua a douăsprezecea: vor cădea stelele. Ziua a treisprezecea: toate făpturile vor muri, pentru ca apoi să reînvie. Ziua a paisprezecea: cerul și pământul vor arde. Ziua a cincisprezecea: va fi un nou cer și un nou pământ și toți vor reînvia.

Să recunoaștem că în momentul în care marea va începe să se înalțe va fi cam târziu pentru a ne mai pune ordine în treburi. Dar, din fericire pentru păcătoșii dornici să se căiască puțin mai devreme, exista și o gamă de semne mai timpurii, anunțând *apropierea* zilelor din urmă. Pe la anul 600, papa Grigore cel Mare (590–604) îi explica temeinic acest lucru regelui englez Aethelberht (rege în Kent între 562 sau 565 și 618 — *n.t.*), recent convertit la creștinism: „Dorim ca Maiestatea Voastră să știe că sfârșitul lumii este aproape… și că împărăția sfinților care nu va avea sfârșit stă să vină. La apropierea sfârșitului lumii, suntem amenințați de mai multe lucruri ce nu s-au petrecut nicicând înainte: vor fi prefaceri în aer și semne cumplite

venite din cer, furtuni din senin, războaie, foamete, epidemii și cutremure de pământ în diferite locuri. Lucrurile acestea nu se vor petrece în zilele noastre, ci vor urma, toate, după vremurile de acum. De va fi, așadar, să vezi unul dintre aceste lucruri în țara ta, să nu te tulburi. Căci semnele acestea ale sfârșitului lumii ne sunt date dinainte, ca să ne îngrijim de sufletele noastre…"

Relele omenești vor însoți furia elementelor. Păcate și nedreptăți nemaivăzute, acte contra naturii. Bărbați se vor îmbrăca precum femeile și se vor arăta în locurile publice asemeni prostituatelor. „Tatăl și fiul se vor uni cu aceeași femeie, la fel fratele și toți cei apropiați prin rudenie" (Pseudo-Metodiu, *Descrierea vremurilor de pe urmă*, secolele al VII-lea–al VIII-lea).

Sfârșitul se apropie, dar nu sosește

Simplă așteptare, frică, panică? Intensitatea sentimentelor și a atitudinilor varia de la o perioadă la alta. „Nervozitatea" a fost mai mare la începuturile Evului Mediu: instabilitate politică și socială, succesiune de invazii, mare epidemie de ciumă (secolele al VI-lea–al VIII-lea), era epoca în care — potrivit lui Grigore din Tours — oamenii erau îngroziți de apropierea sfârșitului lumii. Amurgul Evului Mediu, cum vom vedea, a fost caracterizat, la rândul său, de accentuarea temerilor escatologice.

Discursul oficial al Bisericii era ambivalent: sfârșitul se apropie, dar „timpul acela încă n-a venit". Nimeni nu știe nici ziua, nici ceasul. Rămâne totdeauna o marjă de siguranță. Astfel ca spiritele să fie ținute în alertă, dar să fie obligate totodată să accepte și să respecte lumea aceasta așa cum era. O lume devenită mai stabilă după încetarea invaziilor și constituirea sistemului feudal. O lume în care fiecare-și avea locul său bine precizat, trăia într-o anumită securitate și putea găsi un anume sens al vieții: tot atâtea ecrane protectoare în fața temerilor. Dar, în același timp, o lume în care viața rămânea precară, în care deseori nu se mânca pe săturate și în care moartea secera cu brutalitate. O lume în care nimic nu era mai banal decât un miracol, în care se putea întâmpla orice. „Omul acelor timpuri trăia într-o perpetuă neliniște și angoasă, în mijlocul unei naturi încă sălbatice — căci pădurea acoperea cea mai mare parte a Occidentului —, pradă spaimelor nopții populate de fantome și spirite" (Pierre Riché). Un război, o foamete, o epidemie, semne neliniștitoare venite din cer, sau uneori toate aceste rele laolaltă puteau pune în cauză echilibrul fragil al societății și al mentalităților. De altminteri, nu era nevoie de mare lucru pentru a-i face să creadă pe niște oameni profund religioși și deja impregnați de ideea efemerității lumii că Judecata de Apoi urma să aibă loc chiar sub ochii lor.

„Căci sfârșitul lumii se apropie”, „lumea îmbătrânește”, „semne evidente anunță sfârșitul apropiat al lumii, ruinele se-nmulțesc”, aceste formule și altele, asemănătoare, foarte frecvente în hrisoavele și documentele din secolul al VI-lea până într-al IX-lea, reflectă o credință larg răspândită. Dar expresiile acestea stereotipe nu sunt neapărat semne de panică. Ce însemna de altfel „viitor apropiat”? Pentru oamenii Evului Mediu, anii treceau lent. Lumea țărănească — și ce altceva este Evul Mediu dacă nu o vastă lume țărănească — trăia într-un fel de insularitate temporală. „Nu există alt veac decât al nostru”, declara filozofic un țăran către anul 1300.[15] După acest secol, se putea întâmpla orice, dar aceasta era deja o altă poveste.

Așteptarea sfârșitului lumii nu avea deci nimic dramatic în sine. Era condiția acceptată a omului, scopul întregii sale istorii. Lumea trăia împărțită — ca totdeauna — între teamă și speranță, asumându-și rigorile unei istorii scurte, dar în definitiv suficientă la scară umană. Constructorii catedralelor nu erau niște angoasați: ei investeau, desigur, în lumea de dincolo, dar o făceau în *piatră durabilă*.

Foarte curioasa afacere a spaimelor

Spaimele anului 1000! Unul dintre cele mai vestite și mai fascinante episoade ale istoriei. Momentul când lumea a crezut că asistă la împlinirea Scripturilor. Trei istorici vor avea pe rând cuvântul: William Robertson (1721–1793), Jules Michelet (1798–1874) și Henri Martin (1810–1883). La capitolul spaimelor anului 1000, ei sunt, fără îndoială, cei mai calificați și nu rămâne nimic de adăugat sau de modificat la mărturia lor.

„Către sfârșitul secolului al X-lea și începutul celui de al XI-lea, s-a răspândit deodată în Europa un crez care n-a întârziat să facă progrese incredibile… Oamenii își imaginau că cei o mie de ani despre care vorbește Sfântul Ioan se împliniseră și că urma să vină sfârșitul lumii. Această închipuire semănă o consternare generală în rândul creștinilor. Mulți renunțară la bunurile lor, își abandonară familiile și prietenii și se grăbiră să meargă în Țara Sfântă, unde credeau ei că trebuia să apară curând Cristos pentru a-i judeca pe oameni” (William Robertson, *Istoria domniei împăratului Carol Quintul*, 1769).

„Era o credință universală în Evul Mediu că lumea urma să se sfârșească în anul 1000 de la întrupare… Lumea nu vedea în sine decât haos; ea aspira la ordine și avea nădejdea s-o găsească în moarte… În mijlocul atâtor apariții, viziuni, voci ciudate, între minunile lui Dumnezeu și ispitele demonului, cine putea spune dacă pământul nu se va preface într-o dimineață în fum, la sunetul trâmbiței fatale… Sfârșitul acesta al unei lumi atât de triste era totodată speranța și spaima Evului Mediu…

Speranța aceasta nemaipomenită în Judecata de Apoi a luat proporții în timpul calamităților care au precedat ori au urmat îndată după anul 1000. Se părea că ordinea anotimpurilor se schimbase, că elementele ascultau de legi noi. O ciumă cumplită a devastat Aquitania… Foametea făcea ravagii în toată lumea, din Orient până în Grecia, Italia, Franța, Anglia… Pe drumuri, cei puternici îi înșfăcau pe cei slabi, îi sfâșiau, îi frigeau și-i mâncau. Unii le arătau copiilor câte un ou sau un fruct și-i atrăgeau deoparte pentru a-i devora. Acest delir, această furie a mers până acolo, încât animalul era mai în siguranță decât omul. Ca și cum ar fi fost deja un obicei înrădăcinat să mănânci carne omenească, s-a găsit cineva care a îndrăznit s-o expună spre vânzare în piața din Tournus… Interveni și o altă calamitate; ademeniți de mulțimea cadavrelor fără mormânt, lupii începură să-i atace pe oameni. Atunci, oameni cu frica lui Dumnezeu săpară gropi în care fiul îl târa pe tată, fratele pe frate, mama pe fiu, când îi vedeau că-și pierd puterile și nu rareori supraviețuitorul, deznădăjduit de viață, se arunca după ei.“ (Jules Michelet, *Histoire de France / Istoria Franței*, vol. II, 1833).

„În toată creștinătatea, se răspândise credința că ziua supremă se apropie, că în curând se vor vedea «semnele mâniei prezise de Scriptură, omul păcatului, fiul pierzaniei» (Anticristul) care, potrivit Sfântului Pavel, «trebuia să se arate neamurilor» înaintea venirii lui Cristos. În ultimul an al secolului al X-lea, toate fură părăsite, petreceri, treburi, foloase, totul, aproape că și muncile câmpului. «De ce, spuneau oamenii, să ne gândim la un viitor care nu va mai fi? Să ne gândim la veșnicia care se apropie!»

Oamenii nu se mai îngrijeau decât de nevoile imediate: își donau către biserici și mânăstiri pământurile și castelele, pentru a obține protecție în împărăția cerurilor unde urmau să intre… Când s-a apropiat termenul fatal, mulțimile s-au îngrămădit în bazilici, în capele, în toate edificiile consacrate lui Dumnezeu, așteptând, copleșiți de spaimă, ca din înaltul cerului să răsune cele șapte trâmbițe ale celor șapte îngeri ai Judecății de Apoi“ (Henri Martin, *Histoire de France / Istoria Franței*, vol. III, 1834).

Lumea, așadar, înnebunise; o nebunie preponderent călătoare în interpretarea lui Robertson, o nebunie canibală pentru Michelet, o nebunie resemnată, apatică la Martin.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, istoricii au avut curiozitatea să cerceteze mai îndeaproape sursele folosite de celebrii lor precursori. Rezultatul a fost cel puțin la fel de interesant ca și spaimele înseși. Sursele nu spuneau, de fapt, nimic, dar *absolut* nimic, despre faimoasele spaime ale anului 1000! Istoria a fost prinsă încă o dată pe picior greșit (ea are însă acest obicei). Dar, până la urmă, puțin importă: cu sau fără surse la bază, spaimele anului 1000 s-au impus în

conștiința publică (cu atât mai mult cu cât pot servi de preludiu viitoarelor spaime, cele ale anului 2000).

Ce s-a întâmplat cu adevărat în preajma anului 1000

Istoricii care au născocit tenebroasa istorie a anului 1000 își cunoșteau, fără îndoială, meseria. Dar, trăind în Epoca Luminilor sau în secolul al XIX-lea, ei denunțau bucuroși ceea ce credeau a fi obscurantismul și iraționalismul medieval. Erau, prin urmare, înclinați către o anumită lectură a surselor, o lectură *tendențioasă*, foarte tendențioasă. Și ce surse! Textele de bază erau, fără îndoială, *Analele* mânăstirii Hirschau, compilate, dar, de fapt, cum bine se știe astăzi, născocite în întregime de benedictinul Johann von Tritheim, zis Trithemius (1462–1516). Scriind în epoca Renașterii, acesta era înclinat să exagereze temerile superstițioase ale Evului Mediu: „În anul 1000 de la Întrupare — ne spune el —, violente cutremure de pământ au zguduit întreaga Europă, distrugând pretutindeni edificii trainice și mărețe. În același an a apărut pe cer o cometă îngrozitoare. Mulți dintre cei care au văzut-o au crezut că prevestea ziua de pe urmă." Informația lui Trithemius era extrasă din cronica lui Sigebert din Gembloux (circa 1030–1112), el însuși scriind după evenimente. Acesta ne vorbește despre un cutremur de pământ și o cometă înspăimântătoare. Nici un cuvânt despre sfârșitul lumii! De la Sigebert din Gembloux, trecând prin Trithemius și până la Henri Martin, găsim o întreagă lecție — atât de edificatoare — de metodologie a istoriei.

Dar ce spun în realitate sursele, adevăratele surse, cele din jurul anului 1000, din secolele al X-lea și al XI-lea? Ele nu exclud o așteptare având la origine „trecerea celor o mie de ani" prezișI de *Apocalipsă*, după care urma ca răul să invadeze lumea, preludiul necesar al triumfului lui Dumnezeu și al Judecății de Apoi. Acest comput corespundea, de altfel, unei interpretări stricte a celor o mie de ani acordați ultimei epoci dintre cele șase sau șapte ale istoriei omenirii.

Toate aceste lucruri erau însă prea savante pentru a impresiona poporul, și nici chiar oamenii Bisericii nu-și făceau griji. Expresia *anul 1000* nu avea, de altfel, prea mult sens. Nu se folosea încă era de la Întrupare, numărătoarea anilor începea cu facerea lumii (și, așa cum am văzut, fiecare avea propriul său sistem cronologic). În plus, o mie de ani — de acord, dar cu începere de când? De la nașterea sau de la moartea lui Isus? Rezultau de aici cel puțin două variante „milenariste": anul 1000 și anul 1033. Ce încurcătură! Doar câțiva iluminați s-au putut pretinde edificați asupra datei sfârșitului

timpurilor.

Iată mărturia lui Abbon, abate de Saint-Benoît-sur-Loire, despre un eveniment petrecut în preajma anului 975: „Cu privire la sfârșitul lumii, am auzit predicându-se poporului într-o biserică de la Paris că Anticristul va veni la sfârșitul anului 1000 și că judecata de pe urmă va fi curând după aceea. Am combătut cu tărie această opinie, sprijinindu-mă pe Evanghelii, pe *Apocalipsă* și pe *Cartea lui Daniel*."

Un alt învățat teolog, Adson, abate la Montier-en-Der, scria către anul 950 o carte *Despre nașterea și vremea Anticristului*. Lucrare liniștitoare. Venirea acestui abominabil personaj nu era iminentă. Logică inatacabilă: pornind de la teoria celor patru împărății, Adson trăgea concluzia că istoria trebuia să continue, de vreme ce Imperiul Roman nu-și încheiase existența. „Timpurile acelea încă n-au venit, căci, deși vedem că Imperiul Roman este în mare parte distrus, atâta timp cât vor fi regi franci care să-l păstreze, măreția împărăției nu va pieri cu totul și va trăi mai departe în regii săi." Dacă ar fi știut, dragul de abate, că imperiul nu mai exista! În orice caz, sfârșitul istoriei era amânat *sine die*: „Să mai știți apoi că, după moartea Anticristului, ziua Judecății nu va veni imediat și că Domnul nu se va grăbi să judece."

Liniștiți în această privință, oamenii puteau traversa anul 1000 fără să-și schimbe obișnuințele, ceea ce au și făcut. A fost chiar un an remarcabil din multe puncte de vedere. Sfântul Scaun era ocupat de un papă ieșit din comun, Silvestru II (999–1003), fostul călugăr din Auvergne Gerbert d'Aurillac, unul dintre cei mai învățați oameni ai vremii sale. A fost anul constituirii instituției bisericești din Ungaria și Polonia. Imperiul Romano-Germanic (Imperiul Roman, în definitiv!) fusese restaurat în anul 962 de Otto I. În preajma anului 1000, el a găsit un suveran foarte activ în persoana lui Otto III. Reînnoirea imperiului nu prevestea nimic rău, dimpotrivă. Treburile politice și religioase mergeau din plin. Nici o sminteală, nici o resemnare, dimpotrivă, o mare poftă de viață, de acțiune, de reînnoire, de a construi. „Sfârșitul secolului al X-lea — scrie Pierre Riché — nu e nicidecum o perioadă a fricii, dimpotrivă, este un timp al înnoirii în toate domeniile: curba demografică se redresează, șantierele de construcție sunt în plin avânt, atelierele de pictură produc capodopere, școlile reiau tradiția dascălilor carolingieni și merg chiar mai departe."

Poftă de viață care nu-i lipsea nici regelui Franței Robert II cel Pios (996–1031), în pofida poreclei sale. El a fost într-un fel trigam, ca să nu mai vorbim despre un dublu incest. Stranie pregătire pentru Judecata de Apoi, mai ales din partea unui om sfânt ca Robert. În 996 sau 997, el s-a căsătorit cu Bertha, verișoara sa, legătură considerată incestuoasă. Ca urmare, conciliul de la Roma i-a impus în 998 o

penitență de șapte ani. Putem presupune că Biserica nu era atât de blândă, încât să-i impună regelui o pedeapsă pe care sfârșitul lumii ar fi întrerupt-o mult înainte de termen; în mod vădit, prelații nu se gândeau la iminența Judecății de Apoi.

Textul esențial din care a fost extrasă aproape întreaga colecție de nenorociri și spaime rămâne, fără îndoială, *Cronica* lui Raoul Glaber (circa 985–circa 1046), acoperind secolul al X-lea și prima jumătate a celui de al XI-lea. Două observații preliminare. Prima: Glaber vorbește de o întreagă epocă, iar episoadele cele mai dramatice din cronica sa nu se referă la anul 1000; nu este vina lui dacă istoricii moderni le-au utilizat tocmai pentru a pune în evidență pretinsele spaime ale acestui an. A doua observație: spirit fantezist, călugărul acesta rătăcitor nu putea fi un martor dincolo de orice bănuială. E suficient să spunem — dacă suntem totuși dispuși să-l credem — că el întreținea anumite legături cu diavolul: a avut trei întâlniri cu acest personaj prea puțin recomandabil.

Acestea fiind zise, Raoul Glaber nu ne satisface curiozitatea în privința anului 1000, el nu notează nimic cu semnificație deosebită despre acest an, ci doar un talmeș-balmeș de evenimente, fericite și nefericite, cum se întâmplă întotdeauna. În rest, semnele cerești și nenorocirile nu lipsesc, mai ales pentru anul 1033, dar într-un alt context decât sfârșitul lumii.

Ia să ne gândim numai: o cometă în anul 1014 și numaidecât o biserică în flăcări. O altă cometă, în aceeași perioadă, și iată urmarea: „Numeroase orașe, cetăți și mânăstiri din Galia și Italia au fost distruse de foc.” O eclipsă, tocmai în 1033, „prevestea că asupra neamului omenesc se va abate un cumplit dezastru”. La drept vorbind, dezastrul nu a fost de proporții: câțiva nobili romani l-au alungat pe papă din reședința sa după ce încercaseră mai întâi să-l ucidă. Și au putut fi văzute, în același timp, „jafuri și incesturi, conflicte generate de lăcomia oarbă, furtuni și adultere infame”. Pe astfel de temeiuri, sfârșitul lumii ar putea avea loc în orice zi.

În anul 1004, o balenă s-a aflat la originea tuturor relelor, „o balenă surprinzător de mare, ce despica valurile în locul numit Berneval”. Fără să-și dea seama, nefericitul animal a fost semnul ce a declașat războiul „pe tot întinsul lumii apusene”.

În sfârșit, epidemiile și foametea. Descrierea marii foamete din 1033 — utilizată pe larg de Michelet și de alți istorici în căutarea spaimelor anului 1000 — este, pe bună dreptate, celebră. „În perioada următoare, ravagiile foametei începură să se întindă pe tot pământul și exista temerea că neamul omenesc va dispărea aproape cu totul.” Urmările au fost prelucrate de Michelet în paginile bine-cunoscute pe care le-am citat deja. Se observă cu ușurință că nu este vorba, în textul lui Raoul Glaber, de o teroare mistică în fața sfârșitului timpurilor, ci

de o frică de ordin material, provocată de foamete, flagel aproape permanent al Evului Mediu. Pedeapsă divină, pedeapsă aspră fără îndoială, dar departe de Judecata de Apoi.

Dezbaterea este încheiată. Nimic deosebit nu s-a întâmplat în anul 1000, nici în 1033. Au fost ani obișnuiți, cu temerile și speranțele ce au caracterizat global mentalitatea medievală. Temerile existau: le putem izola în vederea studiului. Existau, de asemenea, optimismul, dorința de a se afirma și de a construi, speranța de a dura. Cele două coexistau. Ca întotdeauna. Apropierea sfârșitului lumii, teama de Judecata de Apoi nu au întrerupt muncile câmpului, nici zăngănitul armelor, nici înălțarea catedralelor. Apropiat, sfârșitul timpurilor păstra totuși mereu distanța. El era hărăzit unui *mâine* care, din fericire, nu venea, fiindcă trăim mereu *astăzi*.

E foarte curios să constatăm că, în acea epocă, mai curând Japonia a cunoscut o anumită panică a sfârșitului lumii. S-a crezut atunci că ultima eră — cea a degenerării — prezisă de teoria budistă urma să înceapă exact în anul 1052. Instabilitatea și tulburările sociale păreau să confirme justețea teoriei. La fel ca Occidentul, și Japonia a găsit forța necesară pentru a depăși criza.

Islam și creștinătate: meciul sfârșitului lumii

Sfârșitul lumii a profitat din plin de expansiunea islamului. În anul 638, arabii au intrat în Ierusalim, orașul sfânt. În Orientul Apropiat, în Africa de Nord, provinciile imperiale au căzut una după alta. Constantinopolul, inima imperiului și a lumii creștine, a fost atacat și asediat între 674 și 678. Spania a fost cucerită în 711. La răsărit ca și la apus, Europa creștină se retrăgea din fața steagului cel verde al profetului.

Cât despre istorie, discursul islamului era analog celui al Bibliei (care exercitase, de altfel, o considerabilă influență asupra Coranului). Facerea lumii în șase zile, Adam, Noe și Potopul… Aceeași schemă, în perspectiva unei istorii scurte, a unui sfârșit ce trebuia să fie aproape. Mahomed era considerat ultimul dintre marii profeți și, odată misiunea sa îndeplinită, sfârșitul lumii se anunța pe curând (cam într-o sută de ani, potrivit Profetului însuși).

Dar cu islamul s-a petrecut același lucru ca și cu religia creștină. A fost, la rândul său, instituționalizat, pus în slujba realităților terestre și, în consecință, sfârșitul și-a pierdut caracterul de urgență. Musulmanii, ca și creștinii, erau învățați că nu oamenilor le revenea să stabilească data zilei din urmă. La fel ca în Europa, credința mesianică a fost menținută și afirmată mai ales de „contestatari”, cu deosebire

sectele șiite. O credință era larg răspândită și a avut parte de o existență durabilă: cea referitoare la *Mahdi*, personaj misterios trimis de Allah, care trebuia să vină puțin înainte de sfârșitul timpurilor, pentru a instaura domnia dreptății și a restabili în deplinătate religia.

Frați dușmani, creștinismul și islamismul au purtat în lume un mesaj similar, amplificat de conflictul dintre ei. Din perspective diferite, ei așteptau aceleași semne prevestitoare ale sfârșitului timpurilor.

Arabii considerau cucerirea lumii creștine — încoronată de luarea Constantinopolului și a Romei — și instaurarea în toată lumea a credinței islamice drept intrarea în ultima fază a istoriei. Creștinii vedeau lucrurile în același mod: Mahomed personifica Anticristul, și triumful său efemer trebuia obligatoriu să preceadă restaurarea împărăției lui Dumnezeu. Problema s-a pus cu ocazia primei cruciade (1096). Papa Urban II argumenta astfel într-o manieră cu totul particulară: Anticristul *trebuia* să-i învingă pe creștini la Ierusalim și să-și instaleze acolo cortul; din partea creștină, urmau să cadă pe câmpul de luptă, întru marea glorie a lui Cristos, cei trei regi ai Egiptului, Africii și Etiopiei. Dar, pentru a ajunge acolo — lucru ușor de înțeles —, trebuia eliberat Ierusalimul și creștinismul instalat pretutindeni în Orient.

Apropierea Necredincioșilor dădea deja un fior de sfârșit de lume. Cazul Spaniei este exemplar. Acolo, exista o confruntare directă și permanentă între creștinătate și islam, un fel de cruciadă prelungită. Nu întâmplător, tocmai aici sfârșitul lumii și Apocalipsa s-au bucurat de un mare prestigiu. Spre finele secolului al VIII-lea, Beatus, abate la Liebana (în Asturia), a alcătuit un manuscris împodobit cu miniaturi remarcabile: *Comentarii despre Apocalipsă*. În secolele următoare, au fost executate numeroase copii ale acestei lucrări. *Apocalipsa* lui Beatus a devenit pentru spanioli un text sacru, întocmai ca Scripturile.

La celălalt capăt al Europei, Imperiul Bizantin se găsea într-o situație critică. După schisma dintre ortodocși și catolici, el avea de-a face simultan cu doi Anticriști: islamul și papalitatea. Devenea dificil să fii bizantin: semnele funeste se arătau atât din dreapta, cât și din stânga. Constantinopolul a căzut în 1204 în mâinile cruciaților Anticristului latin, apoi, în 1453 — definitiv —, în puterea Anticristului islamic, sub înfățișarea Imperiului Otoman. Se apropia oare sfârșitul lumii, sau el trebuia precedat de restaurarea imperiului?

Spre finele secolului al XI-lea, mecanismul sfârșitului lumii a început să-și accelereze brusc mișcarea. Ce altceva făceau cruciații care se scurgeau spre locurile sfinte pentru a elibera Ierusalimul și a-i zdrobi pe necredincioșii mulsulmani decât să pregătească venirea vremurilor de pe urmă, a împărăției lui Cristos?

Benzo, episcop de Alba, prezicea următoarele evenimente: împăratul Henric IV (1056–1106) trebuia să cucerească Bizanțul, să-i

învingă pe Necredincioși, să meargă asupra Ierusalimului, să-l întâlnească în cale pe Anticrist și să-l zdrobească, după care urma să domnească până la sfârșitul lumii asupra unui imperiu universal.

Iată și o altă variantă, mai spectaculoasă: învierea lui Carol cel Mare, care va învinge islamul și va instaura epoca fericită premergătoare sfârșitului timpurilor. Mai târziu, cu această misiune escatologică a fost creditat împăratul german Frederic II (1218–1250), personaj contestat, dar charismatic. Urma ca el să învie, să elibereze Ierusalimul și să pregătească astfel a doua venire a lui Cristos. Mitul împăratului ultimelor zile s-a fixat astfel în conștiințe.

Dar, în paralel cu aceste fantasme, un fapt nou și plin de consecințe s-a petrecut în apus. Sfârșitul lumii s-a pus pe față în slujba contestației sociale. El s-a transformat în ideologie revoluționară.

Revoluția milenaristă

În regiunea Anvers, în nord-vestul Imperiului German, un anume Tanchelm, fost notar flamand, a făcut să se vorbească mult despre el în jurul anului 1110. Urmat de mulțimi entuziaste, predicile sale puneau în cauză clerul și ordinea stabilită în general. Tanchelm se considera un nou Mesia pătruns de Duhul Sfânt. Pentru a-și consolida poziția religioasă, el n-a ezitat să-și pregătească nunta, fericita mireasă nefiind alta decât Fecioara Maria sau, mai bine spus, o statuie a Fecioarei. Unul dintre discipolii săi, fierar de meserie, s-a inspirat, la rândul său, într-un mod insolit din Biblie, întemeind o confrerie de doisprezece membri, asemeni celor doisprezece apostoli: ei aveau dreptul la o femeie, „reprezentând-o pe Fericita Maria”, care le aparținea pe rând.

Tanchelm nu era o excepție. S-au afirmat atunci vocații stranii: iluminați, profeți, „împărați ai ultimelor zile” mișunau pe drumurile și în orașele sfârșitului de Ev Mediu. Un Ev Mediu ale cărui structuri se relaxau, evoluau, se transformau; care intra într-o perioadă mai deschisă, de schimbări, dar și de inevitabile tensiuni, temeri și speranțe. Înflorire a orașelor, a comerțului, creștere sensibilă a populației și insuficiență a pământurilor, vechile cadre trosneau din toate încheieturile. Tot mai numeroși și mai revendicativi, marginalii de tot felul alcătuiau baza socială a contestației.

Săracii și dezrădăcinații s-au pus în mișcare; agricultori fără pământ și orășeni fără slujbe, soldați fără ocupație, nobili sărăciți și clerici desprinși de Biserică. Ce voiau aceștia? Să reînnoiască lumea, să construiască o lume nouă, esențial diferită de cea în care trăiau. Ceea ce, în termeni medievali, însemna invocarea celei de a doua veniri a lui Cristos, domnia mesianică de o mie de ani, Mileniul.

Mileniul dormitase vreme de mai multe secole, de la sfârșitul

Antichității. Acum, el era descoperit și adaptat exigențelor timpului. Cu o sete insațiabilă de a sări etapele care duceau către Împărăția făgăduită. Mijlocul era unul sigur: *tabula rasa*. Să te rogi era un lucru bun, dar uneori, pentru a grăbi lucrurile, violența se dovedea necesară; armata lui Cristos ucidea, jefuia și viola, conform bunelor uzanțe ale vremii.

Cu atât mai mult cu cât armata lui Satan sporea, la rândul ei. Agenții Anticristului trebuiau identificați, combătuți și exterminați. În primul rând, Necredincioșii fără îndoială, musulmanii, dar aceștia erau mai curând rari în inima Europei. Se dispunea, în schimb, de evrei, și s-a profitat din plin, inventându-se pogromurile. Dar ținta preferată era Biserica, Biserica oficială cu ierarhia, puterea și bogățiile sale. De ce nu? Ce altă deghizare mai bună pentru forțele diavolului? În fapt, totul era putred. Întreaga lume trebuia refăcută.

Contestația era globală: ea viza Biserica, proprietatea, puterea, libertățile, relațiile umane (uneori, chiar raporturile sexuale). Revolta se îndrepta contra bogăției, a ierarhiei, a constrângerilor sociale. Unul dintre episoadele cele mai remarcabile ale „revoluției milenariste" a fost epopeea Taborului, în timpul războaielor husite din Boemia (1419–1434). Săraci și marginali de pretutindeni se scurgeau spre această fortăreață, unde încercau să făurească o societate *comunitară*, *egalitară* și *anarhistă*. Proprietatea și impozitele au fost abolite, s-a declarat un război de exterminare împotriva nobililor. Tabor devenea Noul Ierusalim, centrul lumii, iar taboriții nu se îndoiau că vor atrage întreaga lume de partea lor, pregătind astfel a doua venire a lui Cristos și cei o mie de ani de fericire.

Formulele milenariste oscilau între rigoarea spirituală a Împărăției lui Dumnezeu și desfătările visate ale unei țări a îmbelșugării. Sub învelișul preceptelor și a simbolurilor religioase, se ascundea o morală diferită. Relativ curentă, licențiozitatea și chiar promiscuitatea sexuală reprezentau o formă de comuniune colectivă vizând stabilirea unui nou tip de sociabilitate. Întoarcere la un fel de fraternitate și inocență primitive. Toate structurile se dizolvau într-un mare elan anarhic. Remodelare completă a istoriei, răsturnare a valorilor acceptate: era o revoluție absolută, un veritabil „sfârșit al lumii".

Existau, fără îndoială, două feluri de milenarism. O variantă moderată, reformistă și pașnică, mai preocupată de perfecționarea spirituală decât de plăcerile pământești, se contrapunea tendințelor revoluționare. Punctul lor de plecare era însă similar: refuzul lumii așa cum era, ambiția de a inventa — cu ajutorul lui Dumnezeu — o lume nouă.

Avatarurile unei ideologii

Spre sfârșitul secolului al XII-lea, milenarismul și-a găsit teoreticianul, unul dintre cei mai influenți ai tuturor timpurilor. Călugărul calabrez Ioachim din Fiore (circa 1135–1202) nu avea evident nimic dintr-un revoluționar și nu se considera un marginal. Scrierile și le supusese, cu prudență, aprobării pontificale. Oricum, aceasta nu le făcea mai puțin subversive. În *Expunere despre Apocalipsă*, Ioachim propunea o nouă filozofie a istoriei, împărțită în trei mari perioade: Vechiul Testament (vremea Legii), Noul Testament (vremea Evangheliei) și o ultimă epocă, ce urma să vină, plasată sub semnul revelației spirituale. Sfânta Treime era pusă la treabă: prima epocă era patronată de Tatăl, a doua de Fiul, a treia de Sfântul Duh. În timpul acestei ultime faze a istoriei omenirii, lumea, convertită la adevărata credință, va fi guvernată de călugări. „În acele zile, vor domni dreptatea și abundența păcii." Până la Judecata de Apoi.

Ioachim din Fiore cunoștea și data la care urma să înceapă domnia Duhului Sfânt: anul 1260. Sfârșitul lumii era foarte aproape, sfârșitul, în orice caz, al structurilor existente: Biserică, feudalitate și toate celelalte.

În zilele noastre, opera acestui mistic trezește din nou interesul. Anunțând sfârșitul unei lumi, a lumii sale, el prefigura în același timp numeroase ideologii moderne, axate pe credința că vicisitudinile istoriei vor ceda într-o bună zi locul unui viitor calm și fericit, aflat practic în afara timpului.

În secolele al XIII-lea și al XIV-lea, a existat o întreagă descendență a lui Ioachim din Fiore. În interiorul Bisericii, călugării franciscani, discipoli ai lui Francisc din Assisi, care credeau că le revine un rol în instaurarea preconizatei domnii monastice. Dar, mai ales, și în tot mai mare măsură, în marginea Bisericii. Milenarismul militant și-a asumat și adaptat învățăturile călugărului calabrez. Anul 1260 n-a fost martor la instaurarea domniei făgăduite, dar agitația a fost mare în Italia, mai cu seamă din cauza grupurilor de „flagelanți" și a numeroaselor manifestări populare de penitență. Trebuia să meriți intrarea în era Duhului. Unii au avut chiar revelația de a se găsi în prezența întrupării Duhului Sfânt. Era… Guillelmina, femeie de origine necunoscută, dar care se pretindea fiica regelui Boemiei. La Milano, ea a fost luată foarte în serios, chiar de oameni cultivați, convinși de esența ei divină. Moartă în 1262, a fost exhumată în 1300 și aruncată în flăcări.

Treptat, tendința contestatară devenea din ce în ce mai evidentă. Un anume frate Dolcino, din Novara, în fruntea unei secte a „apostolicilor", preconiza în 1303 următorul program: în 1304, exterminarea cardinalilor și a papei, în 1305 dispariția întregului cler, preoți și călugări, și, în sfârșit, în 1306, începutul noii ere. Era un program radical, dar din 1260 se așteptase deja prea mult! Pentru a

pune capăt scandalului, papa a organizat un soi de cruciadă împotriva apostolicilor, care sfârșiră prin a fi decimați; Dolcino și alți conducători ispășiră pe rug credința lor prea entuziastă în iminența domniei mesianice.

Biserica putea, la rigoare, să tolereze expuneri savante de felul celei a lui Ioachim din Fiore, dar nu era dispusă să admită punerea în practică a tuturor consecințelor care decurgeau în ultimă instanță din acestea. Judecata de Apoi și *eventuala* fericire cerească eternă continuau să se opună celor o mie de ani de fericire pământească.

Moartea Evului Mediu

Nervozitatea socială și religioasă a ajuns la apogeu la cumpăna secolelor al XIV-lea și al XV-lea. Transformărilor structurale tot mai profunde li se adăuga frica provocată de evenimente dezastruoase, precum războaiele și epidemiile. Și, în primul rând, ciuma. Ea a invadat Mediterana și Europa în 1348, pentru a se instala aici în mod durabil. Marea epidemie din 1348 și prelungirile ei imediate au provocat o catastrofă demografică fără precedent: populația Europei s-a diminuat cu un sfert! Moartea omniprezentă nu putea decât să accentueze pesimismul și înclinația minților spre meditația escatologică.

Apocalipsa pătrundea în viața cotidiană, iar ilustrarea ei devenea o modă. *Apocalipsa* lui Beatus s-a aflat la originea unui curent larg al iconografiei franceze din secolul al XII-lea. Secolul al XIII-lea i-a preferat Judecata de Apoi. După care toate temele legate de sfârșitul lumii înflorină în secolele al XIV-lea și al XV-lea. Marea tapiserie a *Apocalipsei* (1375–1380, la castelul din Angers) ilustrează bine urgența problemei. Nimic abstract sau îndepărtat, ci chiar oamenii epocii, deja angajați în lupta contra lui Satan și a agenților săi.

Istoria tătarilor nu e mai puțin instructivă. Ei au ajuns în Europa în anii 1237–1241, tocmai la timp pentru a vedea atribuindu-li-se rolul Anticristului. Numele i-a ajutat din plin în această misiune: tătar, Tartaria, Tartarul (Infernul): confuzia era facilă.

Domnea o atmosferă de sfârșit de lume. Era una dintre temele favorite ale predicilor religioase. Sfântul Vincent Ferrier (1350–1419), care a predicat toată viața unui auditoriu estimat la câteva milioane de persoane în Spania, Franța, Italia, anunța neobosit că Judecata de Apoi va avea loc „curând, neîntârziat, în foarte scurt timp”. Teama de acest eveniment considerat apropiat triumfa asupra speranței celor o mie de ani de fericire. Un celebru predicator dominican merse până la a sfătui femeile să se despartă definitiv de soții lor, pentru a se putea pregăti mai bine, în castitate, în vederea exigențelor sfârșitului lumii.

Infernul devenea și mai neliniștitor. Diavolii apăreau mai perverși și

mai specializați. Ei nu mai acționau cu mâinile goale, ci dispuneau deja de o veritabilă tehnologie a torturii, de un instrumentar foarte diversificat. A fi diavol devenea deja o meserie. Îi vedem la treabă, reprezentați, într-un mod foarte „realist", în *Arta de a trăi bine și de a muri bine*, lucrare imprimată la sfârșitul secolului al XV-lea (ediții în anii 1492 și 1496) de Antoine Vérard, unul dintre cei mai cunoscuți librari parizieni ai epocii. În aceeași carte, se constata apropierea sfârșitului lumii, anunțat, în principal, de răutatea oamenilor. Milostenia se va răci în inimi, egoismul va fi stăpân, fiul „se va ridica împotriva părintelui", iar soțul „se va feri de soția care-i doarme în brațe". Alături de aceste semne de ordin moral, cele cincisprezece semne cosmice ale lui Ieronim–Beda, uitate pentru o vreme, au fost redescoperite și s-au bucurat de un prestigiu mai mare ca oricând.

Astfel, după ce căutaseră sfârșitul lumii în jurul anului 1000, istoricii l-au descoperit, în toată splendoarea, câteva secole mai târziu, într-o societate care nu mai avea coerența Evului Mediu clasic, cu structurile sale stabile, aproape încremenite, unde fiecare — slujitor al Bisericii, războinic sau țăran — își cunoștea foarte bine locul. Epoca aceasta era revolută, vechile structuri și valori își pierduseră claritatea. Cărțile erau răvășite și unica soluție părea să fie sfârșitul jocului sau reluarea sa potrivit regulilor.

Precum odinioară Antichitatea, Evul Mediu a murit așteptând sfârșitul timpurilor.

15 Le Roy Ladurie, *Montaillou, sat occitan*, de la 1294 până la 1324, trad. rom. de Maria Carpov, Editura Meridiane, București, 1992.

Capitolul al IV-lea *Renașterea: între cer și pământ*

Numerele, literele, astrele

Renașterea: recul al spaimelor superstițioase, afirmare a omului, domnie a umanismului. Frumoase formule. *În parte*, adevărate. Renașterea înseamnă, într-adevăr, Leonardo da Vinci și Michelangelo, înseamnă Erasmus și Copernic, înseamnă Rabelais și Shakespeare. Orbiți de lumina lor, riscăm să nu mai zărim pâlpâirea lumânărilor și a rugurilor. Care luminează o altă Renaștere, marcată de superstiție, frică și intoleranță, de spaima apocaliptică, de vânătoarea de vrăjitoare.

Eclipsat de splendoarea palatelor și a bisericilor, de comorile de artă, de cuceririle spiritului uman, există un strat mai profund, care prelungește, de la primele începuturi până în zilele noastre, mentalități, sentimente și atitudini cu totul diferite. În *Le Problème de l'incroyance au XIVe siècle: la religion de Rabelais*[16] (1942), Lucien Febvre a încercat să descifreze acest aspect ascuns al Renașterii, pe care-l punea, cu curaj, în legătură cu gândirea primitivă. O lume lipsită de spirit științific, o lume privată de rigoare matematică, „o societate de țărani care acceptau să nu știe niciodată ora exactă". „Pretutindeni fantezie, imprecizie, inexactitate", absență a simțului istoriei, credulitate și temeri, o lume fluidă, vagă, tulbure, fără noțiunea de imposibil, în care realul și supranaturalul se confundau, „un univers populat de demoni". La rândul său, Jean Delumeau (*La Peur en Occident*, 1978)[17] a pus în evidență persistența și, mai mult, agravarea sentimentelor de frică, inclusiv frica de sfârșitul lumii, într-o societate considerată mult timp echilibrată și armonioasă, eliberată de vechile spaime.

Spiritul științific și setea de precizie — când existau — găseau adesea forme de manifestare curioase. Se încerca punerea în ecuație a misterului și iraționalului lucrurilor. Nenumărate sunt miracolele și monștrii în scrierile acestei epoci. Vrăjitoarele și Anticristul întrețin un dialog permanent cu prinții umanismului.

Renașterea a fost și o renaștere a științelor oculte, atât de gustate deja spre sfârșitul Antichității. Magia și astrologia beneficiau în egală măsură de stima prinților și a savanților. Medicul Michel Servet (1511–1583), astronomii Tycho Brahe (1546–1601) și Johannes Kepler (1571–1630) se numără printre apărătorii și practicienii

astrologiei. Cât despre Nostradamus (1503–1566), el este prea vestit ca să mai insistăm asupra numelui și influenței sale.

Savanții credeau în magia numerelor. Combinația 63 le era fatală bătrânilor (cei mai mulți decedând la această vârstă), în timp ce 496 și 729 aduceau schimbări importante în ce privește statele. Jean Bodin (1530–1596) a făcut demonstrația în docta sa lucrare *Despre Republică* (1576).

Se preciza, în același timp, o doctrină ezoterică evreiască (cu rădăcini străvechi): Kabbala. Influența sa a fost considerabilă chiar și în mediile creștine. Kabbala interpreta Biblia în mod simbolic, punând în joc tot felul de combinații de litere și numere. În privința duratei lumii, ea propunea o istorie ciclică, șapte perioade a câte șapte mii de ani, urmate de întoarcerea în neant și de o nouă creație după patruzeci și nouă de mii de ani.

Adevărul, soarta lumii se găseau în cifre, în cuvinte, în aștri. Tot atâtea mijloace de a stabili controlul asupra unei realități percepute ca fluidă și înșelătoare.

În căutarea timpului pierdut: prima zi a lumii

Renașterea credea, nici mai mult, nici mai puțin decât Evul Mediu, într-o istorie scurtă. Pentru numărarea anilor, Biblia rămânea unica referință. Lucrările de cronologie s-au înmulțit, singurul rezultat fiind înmulțirea variantelor care aveau, toate, aceeași semnificație. Polemici acerbe îi opuneau pe erudiți, convinși, fiecare — pentru un an în plus sau în minus —, că au descoperit, în sfârșit, adevărata dată a începutului lumii. Joseph Scaliger (1540–1609), faimosul specialist francez în cronologie (*De emendatione temporum*, 1583), a fixat-o în anul 3950 î.Cr. Concluzie inacceptabilă pentru Denis Pétau (1583–1652), care l-a combătut pe Scaliger în lucrarea sa *De doctrina temporum* (1627), unde a stabilit pentru prima zi o dată care lui i se părea esențial diferită: 3984 î.Cr. Lumea era cu treizeci și patru de ani mai veche decât credea Scaliger.

Aceleiași sarcini i s-au consacrat și alți erudiți. Pentru Agostino Tornielli (1543–1622), marea dată trebuia să fie 4052 î.Cr.; pentru Labbé (1607–1667), 4053; pentru J.B. Riccioli (1598–1671), 4184. Se observă că, în pofida diferențelor modeste, toți au ales, de fapt, variante ale celei mai scurte variante.

Devenea, fără îndoială, necesar să se pună puțină ordine în această harababură. Este ceea ce a făcut un episcop irlandez, James Usher, zis Usserius (1586–1656), care, în *Annales Veteris et Novi Testamenti* (1650), a fixat începutul lumii în anul 4004 î.Cr. Să fi calculat el mai

bine decât ceilalți? În orice caz, sistemul său s-a bucurat de cel mai mare prestigiu între variantele care nu făceau decât să se înmulțească aproape de la un an la altul. Jacques Bossuet (1627–1704) l-a adoptat, în celebrul său *Discours sur l'historie universelle / Discurs despre istoria universală* (1681), rămas vreme îndelungată un manual clasic și foarte respectat.

Dar partizanul cel mai radical al unei istorii scurte, redusă până la ultima limită posibilă, a fost un savant, un foarte mare savant, părintele științei moderne: Isaac Newton (1642–1727). În ultimii ani ai vieții sale, el a alcătuit o lucrare de cronologie: *The Chronology of Ancient Kingdoms Amended / Cronologia vechilor regate revăzută,* tipărită în 1728, în care-și propunea să recalculeze datele în conformitate „cu ordinea naturii, cu astronomia, cu istoria sfântă". Rezultatul a fost surprinzător: lumea lui Newton era și mai tânără — cu cinci sute de ani — decât cea imaginată de Usserius. Cu toată modestia, savantul insista asupra preciziei *aproape absolute* a calculelor sale: „Nu pretind să duc exacitatea până la aproximația de un an. Pot să existe erori de cinci sau zece ani, poate de douăzeci, dar nu mai mult." Inventatorii de sisteme sunt întotdeauna foarte siguri că au dreptate.

Să fie oare istoria mai dificil de stăpânit decât celelalte științe? După ce a reușit în mod remarcabil să pună ordine în vastul Univers, Newton a eșuat lamentabil în al doilea său mare proiect, cel de a-și asigura controlul asupra trecutului. Contemporanilor săi însă, sistemul istoric propus de el nu le părea mai puțin plauzibil decât mecanica sa cerească. Până și tânărului Voltaire (1694–1778), care-l aprecia favorabil în *Lettres philosophiques / Scrisori filozofice* (1728).

Început apropiat, sfârșit apropiat, istorie scurtă în amonte, ca și în aval: o simetrie care funcționează întotdeauna. Panica și speranța, provocate de iminența sfârșitului sau de apropierea Mileniului, atât de prezente în ultimele secole ale Evului Mediu, nu fac decât să se intensifice în Epoca Renașterii. Frontiera dintre cele două epoci se șterge; trebuie să judecăm în bloc perioada cuprinsă între secolele al XII-lea sau al XIV-lea și al XVII-lea. Este o epocă de ruptură, care înseamnă ruina sistemului feudal și edificarea lumii moderne: înflorirea orașelor, a comerțului, a burgheziei, formarea statelor moderne, descoperiri geografice și colonizări. Și războaie, războaie nesfârșite, războaie civile, religioase, europene, cruciade împotriva necredincioșilor, cu obișnuitul lor cortegiu de foamete și epidemii… O lume deschisă înlocuiește vechea lume închisă. Coerența restrictivă, dar liniștitoare a Evului Mediu clasic nu mai exista. Este „libertatea", dar, vai, o libertate greu de asumat. Lumea modernă se naște în suferință și angoasă. După sfârșitul Antichității, iată o a doua perioadă de bază pentru istoria sfârșiturilor lumii. Restructurări, marginalizarea anumitor straturi sociale, insecuritate, confuzie, sentimentul că se

asistă la degradarea istoriei, frică de prezent, frică de viitor. Și, cantotdeauna, speranța unei „renașteri”, pe Pământ sau într-o lume viitoare.

Vremea lui Noe se întoarce

La începutul secolului al XVI-lea, trăia în Germania un anume Johann Stöffler, matematician și astrolog de meserie. Dacă a reușit cineva să-și neliniștească contemporanii, cu siguranță că el a fost acela.

Cum a reușit? Pur și simplu, „a anunțat un mare potop pentru anul 1524 și a răspândit spaima în toată Europa… Spaima a trecut de la oamenii din popor la prinți și chiar la savanți; fapt la care a contribuit, fără îndoială, acordul a numeroși astrologi în dezvăluirea acestei amenințări, între care se găseau câțiva astronomi foarte pricepuți… Cei ale căror case se găseau în apropierea mării sau a râurilor le-au abandonat, vânzându-și ogoarele și mobilele în mare pierdere… Spaima fu atât de mare în Franța, că mai multe persoane crezură că-și pierd mințile” (Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique / Dicționar istoric și critic*, 1696–1697).

„Specialiștii” s-au întrecut în sfaturi adresate prinților: ce să facă, cum să procedeze pentru a-și pune la adăpost nefericitele popoare. Oameni foarte chibzuiți și având o solidă formație biblică au recurs la formula care-i reușise atât de remarcabil unchiașului Noe. Și-au construit arce. În această activitate, s-a distins în mod special prezidentul Auriol din Toulouse.

Lumea n-a fost acoperită de ape. Eroare astrologică? Nu, nu în întregime: „Faptele au demonstrat după aceea că, de fapt, constelațiile anunțaseră nenorociri fără număr, mizerie, spaime și tulburări urmate de masacre sângeroase.” Pentru amănunte, a se vedea *Republica* lui Jean Bodin, teoretician politic impregnat de astrologie: „Toți prinții coalizați împotriva regelui Franței, care a fost luat prizonier; populațiile Germaniei, răsculate împotriva seniorilor, fiind uciși aici o sută de mii de oameni; armata turcilor împotriva creștinilor în insula Rhodos, care a fost cucerită, și ciudatele revărsări de ape din mai multe locuri… E foarte adevărat că acest an a adus mari furtuni și inundații în mai multe țări.” N-a fost sfârșitul lumii, dar lucrurile au mers fără îndoială rău, existând chiar un mic început de potop. Iată că onoarea astrologiei rămânea neștirbită.

Pentru a fi prezis, crezut sau chiar respins, un asemenea dezastru trebuia să se adreseze unei societăți dispuse să cedeze tentațiilor catastrofice — și, mai ales, unei catastrofe de dimensiuni biblice.

O monstruoasă cometă apărută în 1527 s-a bucurat, în acest sens, de o mare celebritate. Descrierea ei însoțită de ilustrații i se datorează lui

Conrad Lycosthenes (*Prodigiorum ac ostentorum chronicon*, 1557), din care s-a inspirat, ulterior, Pierre Boaistuau (*Histoires prodigieuses / Istorii miraculoase*, 1560). Ambroise Paré (1509–1590), unul dintre cei mai învățați medici ai Renașterii, a reluat povestea de la acesta din urmă, fără nici o critică și aproape fără să schimbe un cuvânt. „Cometa aceasta era atât de oribilă și de înspăimântătoare și produse o asemenea groază printre oamenii de rând, încât unii muriră de frică, iar alții căzură bolnavi… Părea de o lungime ieșită din comun și avea culoarea sângelui. În vârful ei, se deslușea un braț îndoit, ținând o sabie mare în mână, ca și cum ar fi vrut să lovească. La capătul tăișului, erau trei stele… De cele două părți ale razelor cometei se vedeau puzderie de securi, cuțite, săbii înroșite de sânge, iar între ele multe chipuri omenești hidoase, cu barba și părul zbârlite.” (Ambroise Paré, *Œuvres*, 1579; gravura reprezentând cometa este aproape identică cu ale lui Lycosthenes și Boaistuau.)

Cometa aceasta respingătoare era doar una dintr-o lungă serie. Aștri, comete, eclipse își aveau limbajul lor pentru cei care știau să-l înțeleagă. Și nu spuneau nimic liniștitor despre viitorul omenirii.

Excursie la Orvieto

Orvieto, la nord de Roma, în Umbria. Ridicat pe o stâncă vulcanică, el domină colinele și câmpiile din împrejurimi. Cel mai frumos monument al său este catedrala gotică, a cărei construcție a început spre sfârșitul secolului al XIII-lea. Itinerarul nostru trebuie să treacă în mod obligatoriu prin acest loc, căci aici se găsește celebra capelă a Madonei de la San Brizio, unul dintre lăcașurile de prim-rang ale sfârșitului lumii.

Capela a fost decorată de Luca Signorelli (circa 1445–1523) între anii 1499 și 1504, într-o perioadă în care Italia era tulburată de fiori apocaliptici. Ani întregi, Savonarola (1452–1498) predicase la Florența apropierea sfârșitului timpurilor sub forma Judecății de Apoi, pe urmă, schimbându-și opinia, sub cea a împărăției mesianice. A încercat să facă din Florența Noul Ierusalim. Spânzurat și ars pe rug, a lăsat o amintire contradictorie: profet sau Anticrist? De altfel, candidați la această din urmă calitate nu lipseau: Alexandru Borgia (1431–1503), papă între 1492–1503, era printre cei mai bine situați.

Pentru marile sale fresce de la San Brizio, Signorelli a ales tocmai tema sfârșitului lumii. Vigoarea, realismul halucinant, senzualitatea (o masă de trupuri nude pe pereții bisericii) caracterizează această operă extraordinară.

Iată, într-o primă secvență, predicile și nelegiuirile Anticristului. Acesta este înfățișat cu trăsăturile lui Cristos. Cum să-l recunoști? Dar priviți, în preajma lui se află Satan, în timp ce în jur crimele

proliferează. Personaje contemporane, între care Cristofor Columb, Rafael și Signorelli însuși, se amestecă în mulțime. Să fie ei deja martori la începutul sfârșitului?

Apoi, pământul se zguduie și monumentele se prăbușesc. Oamenii se ucid între ei, marea se ridică și inundă uscatul. Demonii aruncă flăcări asupra mulțimii îngrozite. Oamenii cad fulgerați. E sfârșitul omenirii.

Urmează învierea morților. Ei ies din pământ, se întrupează într-o mișcare totodată realistă și fantastică. Soarta lor nu va fi aceeași. În vreme ce aleșii sunt chemați la o viață extatică, având privilegiul să asculte la nesfârșit corul mistic al îngerilor, condamnații sunt aruncați pradă demonilor. Iar aici pictorul se dezlănțuie, poate mai mult decât adevărații stăpâni ai Infernului. Într-o învălmășeală de nedescris, diavoli sadici se îndârjesc să-i tortureze pe bieții păcătoși. Unul dintre diavoli se apropie în zbor, ducând în spate o femeie goală. S-a presupus că ar fi o iubită a lui Signorelli, pedepsită pentru infidelitatea ei. Chiar în mijlocul scenei, un alt diavol, cenușiu la culoare și având un corn pe țeastă, strânge în brațe o femeie care încearcă zadarnic să scape. S-ar părea că e vorba de aceeași păcătoasă și că sub trăsăturile diavolului se ascunde, de data aceasta, Signorelli însuși. Reglând conturile acestei lumi, pictorul și-a reglat și câteva mici conturi personale, dovedind că întotdeauna Apocalipsa poate sluji la ceva.

Signorelli n-a fost singurul. O fervoare fără precedent puse stăpânire pe artiști: sunt fără număr ilustrațiile, gravurile și picturile de acest gen. Albrecht Dürer (1471–1528) a realizat în 1498 cincisprezece planșe impresionante înfățișând spaimele Apocalipsei. Michelangelo (1475–1564) a executat o celebră Judecată de Apoi pentru Capela Sixtină din Roma (1536). De la bisericile grecești, rusești și moldave, până la celălalt țărm al Oceanului, în Mexic, Judecata de Apoi se afirmă în secolul al XVI-lea ca una dintre cele mai obsedante teme ale iconografiei religioase. Moartea își întindea împărăția și chinuia spiritele; *Triumful morții* (1568) de Pieter Bruegel (circa 1525–1569), pictor altminteri puțin atras de tragic, poate figura ca unul dintre simbolurile acestei epoci tulburi.

„Astfel, prin toate mijloacele — scrie Jean Delumeau —, predicație, teatru religios, cântări bisericești de asemenea, tipar, gravură și fel de fel de imagini — occidentalii de la începuturile epocii moderne s-au pomenit asediați de amenințările apocaliptice. H. Wölfflin a avut dreptate scriind în legătură cu operele lui Dürer: «Toți trăiau pe atunci cu gândul la sfârșitul lumii.»“[18]

Un sfârșit aflat poate mai aproape decât cel veșnic amânat al Evului Mediu. Un sfârșit căruia i se căuta cu asiduitate — punându-se în joc toată erudiția și spiritul metodic al Renașterii — data exactă în calendarul umanității.

Maeștrii calculatori

După ce a descoperit (chiar dacă fără s-o știe) America, Cristofor Columb (circa 1451–1506) a descoperit și data acestei ultime zile, fapt, trebuie să admitem, mult mai important. Era simplu (precum oul lui Columb). Iată cum raționa el, în 1501: „De la facerea lumii sau de la Adam până la venirea Domnului nostru Isus Cristos, s-au scurs 5 343 de ani și 318 zile după calculul regelui don Alfonso, care pare a fi cel mai sigur… Dacă adăugăm ceva mai puțin de 1 501 ani, se adună cu totul 6 845 de ani fără câteva luni. La această socoteală, nu mai lipsesc decât 155 de ani până la împlinirea celor 7 000, în cursul cărora lumea va trebui să se sfârșească." Sfârșitul lumii, anunțat pentru anul 1656. Descoperirea Americii părea, de altfel, să precipite lucrurile; conform Evangheliilor, sfârșitul va veni după ce adevărata credință va fi fost propovăduită tuturor popoarelor. Columb deschisese astfel poarta Judecății de Apoi.

Luther (1483–1546) a fost și mai puțin generos. „Lumea nu va dăinui multă vreme — asigura capul Reformei (în *Tischreden / Convorbiri în jurul mesei*); cu voia Domnului, poate încă vreo sută de ani." După care adăuga: „Asta poate ține câțiva ani, dar urmașii noștri vor vedea împlinirea Scripturilor, și poate că noi înșine vom fi martorii acestei împliniri." Influența cuvintelor sale a fost enormă în Europa protestantă. De altfel, țările protestante — unde Biblia era în general și strict luată în considerare — au furnizat cele mai mari contingente de oameni care credeau în iminența Judecății de Apoi sau a Împărăției mesianice: Germania în secolul al XVI-lea, Anglia într-al XVII-lea reprezintă puncte forte ale obsesiei apocaliptice.

Johann Sleidanus (circa 1506–1556), unul dintre cei mai însemnați istorici protestanți din secolul al XVI-lea, a reluat teoria celor patru împărății, care cunoștea pe atunci o nouă vogă (*De quatuor summis imperiis*, 1556), pentru a spune, în esență, că Imperiul Roman este ultimul. Deși diminuat, el se menține în continuare (imperiul lui Carol Quintul) și se va menține până la sfârșitul timpurilor, „căci nu este cu putință întemeierea sau stabilitatea unei a cincea monarhii". Furia turcilor, dușmani ai imperiului, va dura până la sfârșitul lumii. Viitorul se anunță în culori sumbre; dar să nu ne descurajăm, căci Cristos „va veni îndată după aceste încercări". Istoriografia înscria astfel sfârșitul lumii în miezul unei problematici cu totul contemporane.

Obsedați de cronologie, erudiții căutau cu fervoare data finală. R. Roussat, canonic francez, evalua în 1548 la două sute patruzeci și trei de ani intervalul care separa prezentul de sfârșitul lumii, sau cel puțin de înnoirea ei radicală. Om practic, el trăgea din calculele sale concluzii de interes general de un bun-simț evident: „Domnii ziditori

de palate, turnuri, castele și alte deosebite și trainice edificii" erau invitați să reflecteze și să-și tempereze efortul și zelul, pentru a nu construi în zadar monumente destinate să dureze mai mult de două sute patruzeci și trei de ani.

Alți calculatori făceau raționamentul următor: Potopul avusese loc în anul 1656 înaintea erei noastre; logic și simetric, sfârșitul lumii urma să survină la o mie șase sute cincizeci și șase de ani după nașterea lui Cristos. Data aceasta s-a bucurat de o certă vogă. Am văzut că și Columb ajunsese, pe alte căi, la același an. S-au încercat și variațiuni pe aceeași temă. Seniorul de Penières-Varin programa evenimentele (în 1609) în modul următor: 1656, începutul domniei Anticristului (personaj născut în 1626); 1660, prăbușirea Anticristului; 1666, sfârșitul lumii.

În 1654, s-a produs o eclipsă. Ea a provocat o groază ieșită din comun. Era cât se poate de evident că anunța evenimentele ce urmau să survină în fatalul an 1656.

John Napier (1550–1617) a inventat logaritmii. Le-a găsit și o aplicație utilă: aceea de a facilita calculele, bazate pe Apocalipsă, privitoare la sfârșitul lumii. Cu o metodă atât de științifică, rezultatele nu puteau fi decât deosebit de precise: 1639, începutul dezagregării Bisericii romane (Napier fiind scoțian și protestant); urma o jumătate de secol de frământări; 1688 sau 1700, Judecata de Apoi. Alte date reținute în Anglia: 1649, 1650, 1690, 1695 și 1700. Opțiunile erau diverse, dar la toți autorii speranța unei supraviețuiri se arăta mai degrabă sumbră.

După ce a rezolvat problemele istoriei, Newton a abordat, la rândul său, Apocalipsa (*Observations upon the Prophecies of Daniel and the Apocalypse of St. John / Observații privind profețiile lui Daniel și Apocalipsa Sfântului Ioan*, editată în 1733). El constata că tot trecutul decursese conform previziunilor, fapt ce demonstra apropierea ultimei perioade a istoriei.

O mie de ani de fericire pământească versus Judecata de Apoi

Insistența asupra Judecății de Apoi nu slăbise credințele milenariste. Hrănite de același dezechilibru social și religios, cele două atitudini în fața sfârșitului istoriei mergeau împreună, în paralel și adesea într-o opoziție conflictuală. Milenariștii, recrutându-se mai ales dintre dezrădăcinați și marginali de tot felul, formau stânga radicală a mișcărilor reformatoare sau revoluționare. Ei preconizau *tabula rasa* (egalitate socială, abolirea șerbiei, a impozitelor, a proprietății private), înspăimântându-i astfel pe reformatorii mai prudenți, care

așteptau pașnic Judecata de Apoi, fără să aducă atingere unei lumi care, deși trecătoare, prezenta pentru ei anumite avantaje și comodități.

Thomas Münzer (1489–1525), la început unul dintre discipolii lui Luther, a sfârșit prin a deveni purtătorul de cuvânt al escatologiei revoluționare. El chema la revoltă împotriva unei lumi corupte, cerea exterminarea celor „răi" și visa la o societate egalitară, de tip comunist, pentru următorii o mie de ani. Alături de prinții germani, Luther l-a combătut cu înverșunare. Era, într-un fel, o opoziție deschisă și ireconciliabilă între Judecata de Apoi și cei o mie de ani de fericire pământească. Armata revoluționară și mesianică a lui Münzer a fost înfrântă în 1525, iar el decapitat.

Dar revoluția milenaristă va triumfa momentan în orașul Münster în anii 1534–1535. Ea a fost opera anabaptiștilor, găsindu-și un șef charismatic, un fel de „rege", în persoana lui Ioan din Leyda (1509–1536). Răsturnare absolută, socială și religioasă. Proprietatea privată a fost abolită. Toate cărțile, cu excepția Bibliei, au fost arse. Oamenii s-au rebotezat și, în căutarea de origini, au instaurat poligamia biblică. Münster a devenit noul Ierusalim. Totul era pregătit pentru întâmpinarea lui Cristos, a cărui venire părea iminentă. Nu Cristos însă, ci asediatorii catolici pătrunseră în oraș în noaptea de 24 iunie 1535. Masacrul ce urmă puse capăt celui mai spectaculos experiment milenarist al epocii moderne.

Spre mijlocul secolului al XVII-lea, în Anglia, Cromwell a fost, la rândul său, depășit din stânga, precum odinioară Luther. *Diggers* și alte curente extremiste ale revoluției engleze amestecau proiectele sociale de tip comunist cu credințele într-o epocă finală a lumii, condusă de Cristos înconjurat de sfinți.

S-a răspândit atunci teoria celei de „a cincea monarhii", completând, dintr-o perspectivă milenaristă, schema istorică tradițională a celor „patru împărății". *A cincea* era bineînțeles împărăția mesianică. În Anglia, la fel ca și în coloniile engleze din America, puritanismul secolului al XVII-lea s-a complăcut cu delectare în visul milenarist.

Vis care-i obseda și pe evrei, inventatorii mesianismului: risipiți prin lume, ei vedeau în venirea lui Mesia unica soluție a nenorocirilor lor. Kabbala iudaică propunea mereu alte date mesianice: 954, 1058, 1096, 1104, 1335, 1358, 1503, 1540, 1648. Ultima — care corespundea destul de bine așteptărilor creștine — s-a bucurat de oarecare vogă. Întârziind câțiva ani la întâlnire, Mesia și-a făcut în fine apariția în Orient în 1665. Era un anume Sabbatai Zvi (1626–1676), a cărui mișcare a provocat neliniștea sultanului. Deznodământ neașteptat: pentru a-și salva viața, Mesia sfârși prin a deveni musulman; ciudat sfârșit de carieră, într-adevăr, pentru un Mesia.

Sfârșitul lumii a devenit terenul unor confruntări doar parțial religioase, între apărătorii și adversarii ordinii politice și sociale stabilite. Cu cât o comunitate era mai marginală și mai persecutată (protestanții în țările catolice, catolicii în țările protestante, grecii în țările musulmane, evreii cam peste tot), cu atât mai tare agita ea amenințarea apocaliptică împotriva dușmanilor săi. Alegerea uneia sau alteia dintre formulele escatologice, în variante moderate sau extreme, însemna, de fapt, o opțiune politică fundamentală. Miza era cerul, dar și pământul. Sfârșitul lumii se politiza din ce în ce mai mult.

Biserica, *Bisericile* ca instituții și piese esențiale ale sistemului insistau asupra noțiunilor de păcat și Judecată de Apoi, acceptând egalitatea și fericirea, dar într-o altă lume și doar în anumite condiții. Fapt ce trebuia să consolideze structurile existente și să descurajeze orice revendicări. Cu atât mai mult cu cât o judecată *particulară* se va impune treptat în raport cu Judecata de Apoi (mai întâi și preponderent în țările catolice), punând mai direct în cauză responsabilitatea socială a individului într-o lume ce se voia tot mai stabilă și mai durabilă.

Dar curentele mesianice, preferând fericirea pământească aceleia cerești, au avut o viață lungă, jucând un rol incontestabil în geneza teoriilor revoluționare și utopice moderne.

Apocalipsă pentru uzul țarilor

Religios și social, mesianismul prezenta uneori o vocație patriotică și chiar imperialistă. Miza era de proporții: era vorba, nici mai mult, nici mai puțin, decât de imperiul universal, ultima fază a istoriei lumii.

Sceptrul i-a fost propus regelui Franței. Este ceea ce a făcut în 1552 un savant puțin cam ciudat, Guillaume Postel (1510–1581). Celebrul filozof și utopist italian Tommaso Campanella (1568–1639) a oferit imperiul regelui Spaniei, care înregistrase deja multe progrese în această direcție; dar, prea puțin recunoscător, monarhul l-a aruncat în închisoare. Supărat, acest făcător de împărați se răzbună: luă înapoi sceptrul și coroana și le dădu regelui Franței, ceea ce nu a perturbat însă cu nimic echilibrul mondial.

Până și Portugalia se afla în competiție. Țara fiindu-le ocupată de spanioli între 1580 și 1640, portughezii își puseră speranțele într-o revenire miraculoasă a regelui Sebastian, mort pe câmpul de bătălie în 1578. Odată cu cucerirea independenței, mesianismul lor, departe de a se atenua, a cunoscut o fază de exacerbare. După ce susținuse lupta unui popor oprimat, el a continuat să susțină o națiune ce se voia imperială. Iezuitul Antonio Vieira (1608–1697) s-a făcut interpretul cometelor și al altor semne cosmice sau meteorologice care, toate,

anunțau același lucru: apropierea Mileniului. În versiunea portugheză, aceasta însemna unificarea lumii în profitul regelui lusitan. Noul Ierusalim, Lisabona, urma să devină capitala Universului. Eveniment prevăzut succesiv pentru anii 1670, 1679 și 1700.

Dar marea manipulare politică a Apocalipsei s-a situat în celălalt capăt al Europei. Aici, grecii gemeau sub jugul otoman; discriminarea era, în același timp, religioasă, socială și națională, ceea ce, în bună logică, ducea direct la Apocalipsă. Grecii erau dispuși să accepte sfârșitul lumii ca preț al eliberării lor. În acest sens, se opuneau două variante principale: turcii își vor menține imperiul până la sfârșitul timpului, sau, dimpotrivă, Imperiul Bizantin va fi restaurat în toată strălucirea sa? A doua formulă — cu tentă milenaristă — avea de ce să seducă mințile. Grecii își investiră în ea speranțele cu atâta tărie, încât reușiră să-i convingă și pe adversarii lor! Într-adevăr, escatologia turcă a adoptat ideea că imperiul islamului nu era etern; el va dura poate o mie de ani (dar pornind de la ce dată?).

După 1700, speranțele grecilor ortodocși aveau deja un nume: Rusia ortodoxă. Mesianismul grec se alinie Rusiei. Către 1720, Anastios Gordios blama, în același timp, islamul și Occidentul în foarte influentul său text escatologic *Despre Mahomed și împotriva latinilor*. Rusia era, potrivit lui, „paznicul credinței pe toată durata domniei Anticristului". Ea va zdrobi Imperiul Turcesc, și acesta va fi sfârșitul lumii. Cam peste o sută treizeci de ani.

Un alt exeget, Theodoret din Ianina, scriind în 1817, tuna și fulgera împotriva Franței revoluționare, explicând cum Rusia triumfătoare va lăsa locul Împărăției lui Cristos… în 1988…

Dar textul cel mai senzațional și mai popular a fost *Viziunea călugărului Agathanghelos.* Acest călugăr ortodox trăitor în Italia și-ar fi formulat profețiile în 1271. Era impresionant: până la mijlocul secolului al XVIII-lea, totul, dar absolut totul, corespundea evenimentelor reale. Ceea ce nu lăsa nici un dubiu asupra realizării evenimentelor viitoare. În primul rând, eliberarea viitoare a grecilor și a altor popoare creștine, care va fi opera rușilor, „nația blondă venită din nord". Un număr impresionant de manuscrise și ediții ale acestei cărți circulau în Grecia și în toată zona balcanică, până în țările române. „A fost profeția în care poporul grec a crezut cu cea mai mare tărie; și mai crede încă în zilele noastre" (Asterios Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque [1453–1821] / Exegezele grecești ale Apocalipsei în epoca turcă [1453–1821]*). Să menționăm totuși, pentru a înlătura orice echivoc, că în realitate ea a fost scrisă de un anume Theoclitos Polyidis, și nu în 1271, ci în jurul lui 1750.

Curioasă aplicație a Apocalipsei: ea a devenit o armă a țarilor în înaintarea lor către Constantinopol. Rusia se considera deja — din

secolul al XVI-lea — ca a treia — și *ultima* — Romă. În bună logică, dominația universală îi era asigurată până la sfârșitul lumii.

Mântuitor pentru unii, țarul va deveni Anticrist pentru alții, și asta în propria sa țară. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, mișcarea *Raskol* (ai cărei partizani erau *raskolnici*, sau „vechi credincioși") s-a erijat în păzitoarea fidelă a valorilor tradiționale ale Bisericii, pronunțându-se împotriva oricărei modernizări religioase și culturale. Reformele lui Petru cel Mare au accentuat schisma și au deschis în societatea rusă o criză a sfârșitului lumii, din care nu lipsea nimic, nici chiar Anticristul.

Astfel, la răsărit, Apocalipsa se prelungește, epoca ei de glorie întârziind aici cu unul, două, sau chiar trei secole după Renaștere. Formulele escatologice abundă aici către 1700 sau chiar 1800, într-o perioadă când Apusul, cel puțin prin elitele sale, depășise această fază.

O vizită în bisericile românești ar fi foarte instructivă în acest sens. Judecata de Apoi, care în secolul al XVI-lea, în contextul războaielor de independență împotriva turcilor, sugera pedepsirea Necredincioșilor, este completată și adesea chiar înlocuită după 1700 cu scene din Apocalipsă, înfățișată în toate amănuntele. După ce au semănat spaima în Occident, cei patru cavaleri hoinăreau acum prin câmpiile Țării Românești.

Fapt ușor explicabil: criza societății tradiționale s-a produs în Orient în esență în secolul al XVIII-lea, ca și marile confruntări politice și militare, războaiele ruso–turce în primul rând. A existat o ruptură, precum odinioară în Apus, urmată de nașterea unei lumi noi în nesiguranță și incertitudine.

Ciume și sfârșitul lumii

Nimic nu semăna mai mult cu un sfârșit al lumii decât o epidemie de ciumă. De la marea epidemie din 1348 până în secolul al XVIII-lea, ciuma a fost în Europa cel mai fidel însoțitor al morții și al fricii. În 1630, Milano a pierdut jumătate din populație. La fel, Neapole, în 1656. Londra a fost lovită în 1665; dintr-o populație de patru sute șaizeci de mii de locuitori au pierit între șaptezeci și o sută de mii. În sfârșit, în 1720, Marsilia a oferit ultimul mare episod occidental al acestei hecatombe: cincizeci de mii de morți dintr-o sută de mii de locuitori. În Europa de Est, molima a lovit până la începutul secolului al XIX-lea.

Ciuma era mai mult decât o simplă epidemie, era materializarea însăși a Sfârșitului. Ea semnifica o gravă sfâșiere socială și se manifesta sub forme extreme și contradictorii: resemnare și penitență, deprimare și disperare, panică și lașitate, agresivitate colectivă (împotriva pretinșilor vinovați: leproși, evrei, vrăjitoare…), decădere a moravurilor și a legăturilor sociale: orgii, crime și jafuri. Vechile

reguli ale jocului nu mai erau valabile într-o comunitate destinată să dispară.

Sentimentul sfârșitului lumii a acționat în același sens. Individualismul uneori agresiv al epocii, atitudinile excesive, mergând de la devoțiunea pioasă până la intoleranța fanatică și transgresarea oricăror norme morale, ieșeau mai bine în evidență în perspectiva sfârșitului lumii, sau cel puțin al *unei* lumi. Coerența medievală s-a rupt. Nu mai exista o singură cale, o singură morală. În fața destinului, în fața morții, individul rămânea tot mai singur, singur cu libertatea și cu angoasa sa.

Unde încep să fie maltratați anticii și cometele

Dar, puțin câte puțin, forțe și idei noi intrau în joc. *Ideea de progres*, de exemplu; ea începea să se pună în mișcare, deși încet, foarte încet. Îi stătea în cale nu doar „apropierea sfârșitului", ci și reluarea concepției antice — Renașterea obligă! — a istoriei ciclice, lungă succesiune de înălțări și căderi. Astfel gândea și Machiavelli, asemeni multor altor teoreticieni politici și istorici.

Între ciclurile de inspirație antică și sfârșitul iminent al lumii, calea progresului era strâmtă și nesigură. Câțiva pionieri se hazardară totuși.

Jean Bodin a fost un strălucit specialist al politicii. Ca bun fiu al vremii sale, el credea nestrămutat în astrologie și, demonolog avertizat, le ura pe vrăjitoare din toată inima. Nu era totuși dispus să accepte sfârșitul lumii, clamat pe toate drumurile în epoca sa. Cum un anumit astrolog a prezis evenimentul pentru anul 1584, Bodin i-a replicat, în cartea sa despre *Republică*, folosind aceleași arme ale astrologiei. La capătul unei bătălii erudite cu ajutorul aștrilor, el a demonstrat că nu se va întâmpla nimic. Încă o dată, lumea ieșea cu fața curată. Bodin a mers chiar mai departe: el a îndrăznit să afirme existența unui anume progres, din Antichitate până în vremea sa. Fără să nege existența ciclurilor, a ajuns la concluzia că un nou ciclu se putea situa la un nivel superior în raport cu ciclul precedent. Timpul nu mai era un dușman. Nu găsim totuși nimic la el în ce privește viitorul: sensul acestuia rămânea încă obscur.

Francis Bacon (1561–1626), marele filozof englez, poseda de asemenea o teorie a progresului. El propune o istorie ascendentă, cu concluzia ireverențioasă ce decurgea de aici: anticii nu mai erau înțelepții atât de adulați. Adevărații înțelepți, oamenii cu experiență, bătrânii erau oamenii vremii sale. Dar bătrânețea aceasta, oricât de onorabilă, lăsa să planeze o anumită neliniște în privința viitorului.

De fapt, teoreticienilor progresului (sau ai regresului) puțin le păsa de viitor. Principalul lor termen de comparație rămâneau *Anticii*, deci trecutul. Polemică aprinsă, în secolul al XVII-lea, între *Antici și Moderni*. De partea cui va fi victoria? Anticii se comportau încă foarte bine. Un mare număr de voci continuau să se pronunțe în favoarea lor, susținând că vremurile contemporane nu se ridică la înălțimea civilizației antice. Dar noutatea era afirmarea tot mai frecventă a ideii contrare, proclamarea superiorității Modernilor asupra Anticilor. Altfel spus, constatarea progresului civilizației. Progres care, continuând eventual în viitor, nu putea decât să pună într-o poziție delicată sfârșitul lumii. Negându-l sau amânându-l la calendele grecești.

Charles Perrault (1628–1703), părintele Scufiței Roșii, s-a numărat printre cei mai activi apărători al Modernilor și ai progresului. Dar mai ales Fontenelle (1657–1757) a fost cel care, în *Digression sur les Anciens et les Modernes / Digresiune despre Antici și Moderni* (1688) a îndrăznit — în sfârșit — să deschidă o portiță spre viitor cel puțin în domeniul perfecționării științelor. Cu aceste câteva cuvinte: „Este evident că toate acestea nu au sfârșit.” Nu au sfârșit? După remarcabilele sale succese din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, sfârșitul lumii trecea într-adevăr printr-un mare pericol. Ca pentru a sfida timpul și propriul său sfârșit — dacă nu chiar sfârșitul lumii —, Fontenelle a reușit să atingă vârsta de o sută de ani.

În același timp, s-a mai produs un fenomen: bruscul recul al astrologiei, această regină a Renașterii. Și paralel — suntem în secolul lui Descartes și al lui Newton —, consolidarea spiritului științific. În epoca lui Ludovic XIV, elita începu să gândească altfel decât „poporul”. Cu două sau trei generații mai devreme, cometele, vrăjitoarele și alte articole din bazarul fantasticului aparțineau tuturor, ca într-o vastă democrație intelectuală, fără diferențe prea accentuate de clasă și educație. După 1650, oamenii instruiți au început să raționeze. Cometa din 1664 a venit la timp pentru a-i pune la încercare. O lucrare de popularizare științifică datorată lui Pierre Petit (1594–1677), *Dissertation sur la nature des comètes / Disertație despre natura cometelor* (1665), a limpezit lucrurile. Acest mic[19] savant dădea asigurări că, de fapt, cometele nu pot avea nici o virtute prevestitoare, luând în derâdere temerile poporului.

După acest exercițiu de raționament sănătos, spiritele cultivate au examinat cu un scepticism de bun augur noua cometă din 1680. Uitând repede de spaimele părinților sau ale bunicilor, ei luară lucrurile în glumă. Zilele sfârșitului lumii erau oare numărate?

Din cer, să revenim acum pe pământ. Fără să-și dea seama, primii geologi subminau, la rândul lor, un sfârșit al lumii inspirat din Biblie. Cochiliile marine fosilizate descoperite pe uscat, care dovedeau

modificarea echilibrului dintre mări și continente de-a lungul istoriei Pământului, îi intrigau deja pe savanți. O durată de abia cinci sau șase mii de ani? La drept vorbind, cei care încercau să inventeze geologia nu doreau în nici un fel să contrazică textele sfinte. Savantul danez Nicolaus Stenon (1638–1687) a propus în 1669 prima cronologie geologică: ea debuta în anul 4004 înaintea erei noastre, data creării lumii potrivit lui Usserius. Geologia reprezenta totuși o amenințare potențială.

Pentru moment, lucrurile se limitau încă la o sinteză între Biblie și istoria Pământului. Savantul englez Thomas Burnet (1635–1715) și-a publicat în 1681 faimosul tratat *Telluris Theoria Sacra.* El lua în considerare Potopul ca fapt istoric și geologic și, în plus, realiza o fuziune între geologie și Apocalipsă, oferind cititorilor un spectaculos sfârșit al lumii cauzat de focurile subterane ce vor seca apele terestre și vor ieși la suprafața globului: „Pădurile vor fi cuprinse de flăcări și marea însăși va lua foc din cauza materiilor inflamabile pe care le conține… Pământul se va separa în două părți, una alcătuită din lichid, și cealaltă din vapori. Această din urmă parte se va ridica în spațiu, pentru a forma un nou cer și un nou pământ, asemănător celui dinaintea Potopului. Ea va trece prin aceleași faze și va produce un pământ asemănător celui pe care vieţuim astăzi.” Aceeași atitudine, la jumătatea drumului dintre interpretarea științifică și revelația biblică (cu insistență asupra Potopului), la John Woodward (1665–1728) în al său *Essay towards the Natural History of the Earth / Eseu despre istoria naturală a Pământului* (1695).

Istoria artelor din această perioadă oferă un alt exemplu elocvent: rarefierea și chiar dispariția, în Apus, a reprezentărilor Judecății de Apoi și ale Apocalipsei. Contrast frapant cu secolele precedente, care demonstrează că societatea occidentală — eliberată de vechile temeri — intra într-o nouă fază a evoluției sale.

În așteptarea Luminilor

Către 1700 — puțin înainte, puțin după această dată —, mentalitățile și atitudinile începură să se schimbe radical în Apus, cel puțin la nivelul elitelor. Spaimele dădeau înapoi cu repeziciune. Toți indicatorii erau în scădere: ciume și comete, astrologie și demonologie, obsesia Apocalipsei și a Judecății de Apoi.

Criza rămânea în urmă. O societate mai stabilă, sau care se obișnuise deja să trăiască în instabilitate, i-a luat locul. E sfârșitul marilor epidemii și al războaielor religioase — cei doi factori care hrăniseră Apocalipsa Renașterii. Spiritul științific progresează. Apare un anumit scepticism religios. Scena e pregătită pentru actul următor, cel al Luminilor. Un act în care știința și rațiunea vor străluci din plin.

Va mai rămâne oare destul loc pentru sfârșitul lumii, idee până atunci esențialmente religioasă?

16 *Religia lui Rabelais: problema necredinței în secolul al XVI-lea*, trad. rom. de Horia Lazăr, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1998.
17 *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII)*, trad. rom. de Modest Morariu, Editura Meridiane, București, 1986.
18 Jean Delumeau, op.cit., vol. II, p. 31.
19 Joc de cuvinte: în limba franceză, *petit* înseamnă „mic” (n.t.).

Capitolul al V-lea *Epoca Luminilor: sfârșitul raționalizat al lumii*

Marea cotitură

Între 1750 și 1800, se petrece ceva extrem de important. Omenirea — care înaintase prudent, pas cu pas, încă din noaptea timpurilor — părea să-și fi pierdut deodată răbdarea. Este epoca marelui salt în era tehnologică. Totul explodează simultan: demografie și societate, știință, industrie și ideologie. Se inventează mașini, se inventează progresul, se inventează viitorul. Suntem nepoții cam dezabuzați ai acestei epoci; cam speriați de accelerația tot mai mare suferită de mașinăria istoriei în timpul ultimelor două secole.

Omul părea să devină, în sfârșit, stăpânul destinului său. El dispunea deja de o armă redutabilă: rațiunea. Între rațiune și cuvântul lui Dumnezeu, dezbaterea era deschisă. Puternic prin tradiție, acesta din urmă continua să domnească asupra istoriei. Să nu ne așteptăm să-l vedem dislocat la prima suflare de vânt. Știința oficială, controlată de Biserică, continua să proclame scurtimea ședерii omului pe pământ. În același timp, iluminați, profeți, secte și astrologi își vedeau de treabă, stabilind și anunțând datele sfârșitului lumii și ale Judecății de Apoi. Dar era marilor spaime apocaliptice trecuse: rațiunea și progresul linișteau spiritele și invitau la calm. Răstimpul existențial terestru începea să devină suportabil.

4004 î.Cr. sau treizeci de mii de miliarde de secole?

E dezamăgitor și distractiv totodată să constați că cea mai mare parte a oamenilor cultivați ai veacului rațiunii știau despre vârsta lumii tot atâta cât „ignoranții" Evului Mediu pentru care nu aveau prea multă stimă. Febra computului nu dipăruse. *Grand dictionnaire historique / Marele dicționar istoric* al lui Moréri (ultima ediție, 1756) consemnează șaptezeci de versiuni „diferite" privitoare la data Genezei, toate conforme cu Biblia. Treabă serioasă: an, desigur, uneori însă chiar lună și zi: 2 mai, 25 mai, 23 octombrie… nu lipsea decât ora. Toate dedesubturile cronologiei tuturor timpurilor.

E de înțeles poziția lui Moréri, de inspirație clericală, dar, de cealaltă parte, faimoasa *Enciclopedie* publicată de d'Alembert și

Diderot nu făcea decât să reia aceeași informație, fără nici un fel de critică. Cea mai prestigioasă dintre istoriile universale publicate în secolul al XVIII-lea, *Universal History / Istoria universală* (Londra, începând cu 1737; ediția a doua începând din 1779), evalua la rândul său, ca început al lumii anul 4305 î.Cr. (iar, în ediția a doua, urmându-l pe Usserius, anul 4004). Ea nu era deloc zgârcită în informații privind amplasarea geografică a paradisului, capacitatea arcei lui Noe și alte precizări de acest gen. Însuși Kant, în *Conjecturi despre începuturile istoriei omenești* (1786), arăta respect pentru Biblie și o accepta ca punct de pornire.

Dar sistemul acesta, deși încă foarte larg acceptat, devenea stânjenitor chiar pentru unii oameni ai Bisericii. Roma a pus la *Index* lucrarea *Éléments d'histoire générale / Elemente de istorie generală*, publicată între 1772 și 1783 de abatele Millot (1726–1785). Pentru un abate, mersese într-adevăr cam departe. El afirma imposibilitatea de a data începutul lumii și propunea pur și simplu separarea istoriei sfinte de istoria profană. Declarația sa avea de ce să intrige: „Providența a vrut ca revelația să facă sfinți, nu savanți." Două istorii, de ce nu și două începuturi și două sfârșituri ale lumii? În pragul marii Revoluții, Franța deținea secretul acestor abați *sui-generis*.

Se puneau o serie de întrebări. Orientul, din Egipt până-n China, se bucura de multă apreciere în epocă. Aceste țări apăreau ca foarte vechi, cu civilizații care se pierdeau în noaptea timpurilor, evident dincolo de data admisă a potopului. În același timp, populațiile primitive erau de-acum mai bine cunoscute și cercetate cu un anume interes. Ce distanță de la ele până la civilizația Luminilor! Să fi fost posibilă străbaterea acestui vertiginos traseu în doar câteva mii de ani?

Voltaire s-a căit că — prea tânăr fiind — acceptase sistemul cronologic retrograd al lui Newton. Îi făcu mare plăcere să se dezlănțuie împotriva informațiilor istorice din Biblie — și nici că mai părăsi subiectul: „Am atâta respect pentru Geneză și pentru Biserica ce-o adoptă, încât o socotesc unica dovadă a creării lumii acum cinci mii șapte sute optsprezece ani, după computul latinilor, și acum șapte mii două sute șaptezeci și opt de ani, potrivit grecilor." Potopul îl amuza cel mai mult: „Nu pot pricepe cum a creat Dumnezeu o semințe doar ca s-o înece și s-o înlocuiască apoi cu una și mai rea." Aceste ironii nu le făcea ca să se distreze de unul singur. În societatea persoanelor rafinate, ajunsese o dovadă de bun gust să-ți bați joc de bietul Noe.

Pentru Voltaire, un „timp ce ține de supranatural" nu putea să explice, el singur, lunga evoluție a civilizațiilor. E ceea ce a căutat să demonstreze în *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations / Eseu despre moravurile și spiritul națiunilor* (1756), precum și, într-o formă și mai

polemică, în *Dictionnaire philosophique / Dicționar filozofic* (1764–1772). Se ivea însă o dificultate: odată înlăturată versiunea biblică, ce s-ar fi putut pune în locul ei? Nimic, în fond — absolut nimic. Voltaire a acceptat totuși provocarea, declarându-se gata să acorde lumii și chiar istoriei omenești o durată infinită, mai curând decât să le vadă oprimate de constrângerile teologiei.

Ajunsese astfel la sofisme cu nimic mai rezonabile decât exegezele biblice: „Fenicienii din vremea lui Alexandru pretindeau a se fi stabilit în țara lor cu treizeci de mii de ani în urmă; […] recunosc că fizic e foarte posibil ca Fenicia să fi existat nu treizeci de mii de ani, ci treizeci de mii de miliarde de secole și să fi trecut, odată cu restul globului, prin treizeci de milioane de revoluții. Numai că nu avem cunoștință de aceste lucruri" (din fericire pentru istorici!). Ca să fixeze mai bine diferitele puncte de vedere, Voltaire data astfel vârsta lumii: „După Scaliger 5 722…, după egipteni 370 000, după caldeeni 465 102, după brahmani 780 000, după filozofi □."

Infinit, treizeci de mii de miliarde de secole? Iată o sfidare la adresa Bibliei, dar nu un răspuns.

Metoda ghiulelei

Răspunsul aparținea mai degrabă științelor naturii decât filozofilor sau istoricilor. Geologia progresa cu pași mari. Ea aduna fosilele și le examina cu o privire perplexă: cum s-au format ele într-un interval de timp redus la numai câteva mii de ani? Un savant ingenios a găsit răspunsul, doar că acesta n-a satisfăcut pe toată lumea: Dumnezeu ar fi creat fosilele în stare fosilă!

Iată și o altă interpretare, care s-a bucurat de oarecare succes la începuturile geologiei: în primele timpuri, totul decurgea foarte repede. Munții se înălțau ori se năruiau într-o singură zi. Repede, tot mai repede, pentru a nu depăși limita admisă, de șase mii de ani. După o astfel de cursă, sărmanul Pământ trebuie să fi fost cu sufletul la gură!

Dar unii gânditori înțelegeau deja importanța timpului. Marele naturalist Buffon (1707–1788) a încercat să rezolve problema cu ajutorul unei serii de ghiulele încinse la roșu. Ghiulele lansate împotriva Bibliei. Ghiulele incandescente, ca Pământul în starea sa originară, căci, potrivit lui Buffon, globul nostru este alcătuit din materie desprinsă din Soare. Răcirea lor reproducea, în laborator, răcirea treptată a Pământului. Buffon a expus rezultatele aceste experiențe în lucrarea sa *Époques de la nature / Epocile naturii* (1778): Pământul ar avea o vechime de șaptezeci și cinci de mii de ani; viața a început în urmă cu patruzeci de mii de ani și se va stinge (din cauza aceluiași proces de răcire) la capătul unei evoluții de o sută șaizeci și

opt de mii de ani. Totul era în fine demonstrat, la jumătatea drumului dintre spusele Bibliei și infinitul lui Voltaire. Cu condiția totuși de a accepta metoda ghiulelei.

Dar asta nu era totul. Buffon, din prudență, nu comunicase decât cronologia sa scurtă. El păstra de rezervă o alta, mult mai lungă; scandaloasă pentru acea epocă și atât de îndrăzneață, încât a preferat să păstreze secretul. Ea a dormitat într-adevăr printre manuscrisele inedite ale savantului. Potrivit acestei variante maximale, Pământul ar avea două milioane nouă sute nouăzeci și trei de mii de ani, viața ar exista de șapte sute de mii până la un milion de ani, iar ciclul vital s-ar întinde pe șapte milioane de ani.

Acest joc dublu privea și locul omului pe cele două scări. În lucrarea tipărită, Buffon îl situa ultimul în ordinea creației, căutând un fel de compromis cu Biblia. Dar în cronologia sa secretă, apărea ideea că omul nu era mai puțin vechi decât celelalte specii animale.

Iar dacă era atât de vechi, ce făcuse el pe Pământ în tot acest timp? Unde erau dovezile existenței sale, monumentele civilizațiilor apuse?

Potopul este raționalizat și se regăsește un continent pierdut

Un savant francez — Nicolas-Antoine Boulanger (1722–1759) — găsise deja cheia răspunsului. Lucrarea sa (postumă): *L'Antiquité dévoilée par ses usages / Antichitatea dezvăluită prin datinile sale* (1766). Ideea sa: Potopul a existat, el nu este mit, chiar dacă a fost ulterior trecut în categoria miturilor. Curioasă abordare: Biblia, laicizată, era pusă în slujba rațiunii de propriii ei adversari. De altminteri, nu doar Biblia: numeroase alte tradiții atestau existența Potopului, iar concordanța lor vorbea, după Boulanger, în favoarea istoricității incontestabile a acestui eveniment. Astfel, totul se explică: tinerețea omului și vechimea sa, termeni aparent ireconciliabili. Lumea nu este nici veche, nici nouă, ea este în același timp veche și nouă.

Boulanger relua tradiția istoriei ciclice, cea a eternei reîntoarceri, *a sfârșitului lumii care a avut deja loc.* Înaintea

cataclismului „care a acoperit cu apă o parte a globului nostru și a descoperit o altă parte", pe Pământ înflorea o altă civilizație, operă a unui *alt* om, *diferit* de omul actual. „Potopul, care a fost mormântul atâtor popoare, a fost și mormântul rațiunii și al filozofiei, mormântul artelor, al științelor, al legislațiilor; a fost nevoie de un lung șir de veacuri fericite și pașnice pentru a le face să reapară… Noile societăți își trag, toate, originea din micul număr de nefericiți care au avut tristul privilegiu de a supraviețui vechii spițe omenești și marilor schimbări petrecute în natură." Suntem supraviețuitorii unui sfârșit al

lumii.

Cauzele acestui fenomen sunt de căutat nu de partea providenței, ci într-o simplă dereglare a naturii. „Toate mările s-au revărsat dintr-odată asupra continentelor, nimicind popoarele într-o clipă.” Pentru a completa dezastrul, Potopului i s-au adăugat cutremure de pământ și acțiunea focului din centru. Acesta „iese din miezul pământului, un zgomot înspăimântător anunțându-i sforțările, răbufnește prin munți și câmpii. Vulcani aprinși într-o mie de locuri scuipă apă, foc, râuri arzânde și torente de lavă care mistuie ce au cruțat apele”.

Probabil că, în una dintre viețile sale anterioare, Boulanger a fost martor al Potopului. El ne prezintă un reportaj pe viu; știe tot și explică tot. Omul actual este o invenție a Potopului. Fricos, superstițios, religios — și cum să nu fie așa? Originea sa l-a marcat profund; a ajuns să se teamă și să zeifice forțele oarbe ale naturii, a căror creație a fost în fapt.

Raționalizarea Potopului era în spiritul epocii rațiunii. Golită de conținutul ei religios, Biblia putea fi utilă. Soluțiile de luat în considerare nu erau foarte multe. Se propunea construirea, abstractă și arbitrară, a unei istorii venind de departe. Biblia rămânea în continuare, chiar pentru oponenții ei, un punct de referință: în afara ei, se putea presupune orice, dar nu se putea dovedi nimic. Ceea ce ducea direct la Potop: inundația universală a șters totul, ea este cea care a încurcat pistele. Iată cum se explică absența informațiilor istorice. Biblia era combătută de Biblie, Potopul biblic de Potopul istoric. Providențial cu-adevărat Potopul acesta: dacă n-ar fi existat, trebuia inventat.

Pentru cei care nu voiau să se compromită în nici un fel cu Biblia și cu Potopul *ei*, se deschidea o altă poartă, asupra unor perspective interesante. Se trecea prin ea pentru a se ajunge… la aceeași istorie ciclică. Mitul platonician al Atlantidei a fost exhumat și, într-un anume fel, reinventat în secolul al XVIII-lea, pornindu-se de la *Atlantida*, lucrare publicată de savantul suedez Olaüs Rudbeck între 1679 și 1702.

Un fel de anti-Palestină, negare a Bibliei, Atlantida însemna „înlocuirea poporului evreu în funcția sa teologică de axă a istoriei cu poporul mitic al atlanților” (Pierre Vidal-Naquet, *Hérodote et l’Atlantide: entre les Grecs et les Juifs / Herodot și Atlantida: între greci și evrei*). Potopită de apele oceanului, Atlantida vorbea, la rândul ei, de vechea catastrofă, de o ruptură în istoria omenirii.

De fapt, Atlantida și Potopul jucau același rol sau, mai corect, se susțineau reciproc. Atunci la ce bun, așadar, opunerea lor? S-a ajuns într-adevăr la combinarea lor, fapt menit să fie pe placul tuturor. Sinteză eficientă, întărind, prin dubla mărturie a tradiției evreiești și a celei grecești, ipoteza unei istorii lungi, întretăiată de catastrofe,

succesiune a mai multe civilizații și chiar — de ce nu? — a mai multe specii umane. S-a pornit, prin urmare, în căutarea acestei lumi pierdute, și ea a fost descoperită de mai multe ori, de prea multe ori, aproape pretutindeni pe suprafața pământului sau sub ape: din Scandinavia în Mediterana, din Atlantic în Asia Centrală.

Acest ultim amplasament a beneficiat de favoarea savantului francez Jean-Sylvain Bailly (1736–1793). În a sa *Histoire de l'astronomie / Istoria astronomiei* (1775–1787), el vedea în atlanți poporul originar care a inventat toate artele și științele înainte de a fi înghițit de cataclismul Potopului. Bailly a depus eforturi meritorii ca să reducă la o unică formulă cronologiile și tradițiile atât de diferite ale popoarelor Antichității, pentru a demonstra riguros și cvasimatematic — cum pretindea rațiunea — existența și dispariția civilizației atlante.

Fascinantă descoperire, cea a altor ființe omenești despărțite de noi printr-un sfârșit al lumii. Să fi fost oare de aceeași natură cu noi? Poate mai mari, mai puternici? Buffon — care învățase câte ceva la școala lui Boulanger — credea în existența „câtorva rase constante și succesive de giganți, cea a patagonezilor fiind singura care s-a păstrat". Iată-i deci pe bieții patagonezi — acești falși giganți — citați ca martori; demonstrația era completă.

Istoria veche era, în fine, dezvăluită, dar vai, era o *altă* istorie, separată ermetic de noi și trăită de *alți* oameni. Pentru moment însă, singura ce putea fi opusă Bibliei.

Argumentele sale rămâneau încă fragile. Lui Chateaubriand i-a fost ușor să le denunțe în *Le Génie du christianisme / Geniul creștinismului* (1802): nimic nu dovedea, după el, o vechime a omului superioară celei exprimate de Biblie. Era adevărat: nimic n-o dovedea.

O invenție: viitorul

Acest secol ingenios, secolul rațiunii, n-a inventat doar mașina cu aburi și civilizația înghițită de Potop. A imaginat, de asemenea, un mare număr de lucruri destinate să faciliteze viața și să-i dea sens. A imaginat, în primul rând, viitorul — și, în același timp, calea ce duce către acest ținut, adică *progresul*.

Putem accepta, la rigoare, existența unei *anumite* idei de progres la antici, în Evul Mediu sau în epoca Renașterii. Dar numai a unei *anumite* idei, ce n-are multe în comun cu ideea modernă de progres. Pur și simplu, fiindcă-i lipsea dimensiunea viitorului.

Fiecărei idei trebuie să-i corespundă un cuvânt sau o expresie care s-o definească și să-i dea viață. În lipsa cuvântului, suntem îndreptățiți să ne îndoim de existența ideii înseși. Cuvântul *progres* nu exista înainte de sfârșitul secolului al XVIII-lea. Sau, mai bine zis, exista, dar

iată ce exprima el în accepția sa curentă (citățm articolul „*Progrès* / Progres” din *Encyclopédie / Enciclopedie*, vol. XIII, 1765): Progrès*, mouvement en avant ; le* progrès *de cette racine. Il se prend aussi au figuré, et l’on dit* faire des progrès *rapides dans un art, dans une science* „*Progres*, mișcare înainte; *progresul* Soarelui pe ecliptică; *progresul* focului; *progresul* aceste rădăcini. Se ia și în sens figurat, spunându-se *a face progrese* rapide într-o artă, într-o știință.” Asta-i tot. Progresau Soarele, focul, chiar rădăcinile, dar nu încă omenirea. Trebuie să așteptăm anul 1842 pentru a găsi în *Suplimentul* la a șasea ediție din *Dictionnaire de l’Académie française / Dicționarului Academiei Franceze* această definiție: Progrès : il se dit, absolument, du mouvement progressif de la civilisation, des institutions politiques. Nier le progrès. *Être partisan du progrès* „*Progres*: se vorbește, în mod absolut, de mișcarea progresivă a civilizației, a instituțiilor politice. A nega progresul. A fi partizanul progresului.” Bătălia era câștigată. Se dispunea, în fine, de un cuvânt magic pentru a decide viitorul.

Era o mare descoperire. Doi oameni au contribuit într-o măsură esențială: Turgot (1727–1781) și Condorcet (1743–1794). Primul și-a rostit în 1750 discursul *Sur les progrès successifs de l’esprit humain / Despre progresele succesive ale spiritului omenesc.* Al doilea este autorul unei cărți celebre, scrisă în 1793 și publicată, după moartea sa tragică, în 1795: *Esquisse d’un tableau historique des progrès de l’esprit humain / Schița unui tablou istoric al progresului spiritului omenesc.*

Cu Condorcet, progresul era nu doar inventat — așteptându-se introducerea sa în *Dicționar* —, ci ridicat în slăvi, în aceeași măsură motor al istoriei și nouă religie. Acest om hărțuit, care mai avea doar puțin de trăit, a inventat optimismul istoric. Pierzându-și speranța în propriul său viitor, el a crezut în viitorul omenirii. Se sfârșise cu vechile spaime: viitorul va aduce perfecționarea nelimitată a omului și cucerirea treptată a naturii. Capitolul al zecelea — „Progresele viitoare ale spiritului uman” — din lucrarea sa impresionează și astăzi prin cutezanța sa extraordinară.

Condorcet credea că viitorul va instaura egalitatea între clase și națiuni și fraternitatea universală. Vor dispărea războaiele și o limbă unificată va facilita contactele. Populația va deveni tot mai numeroasă. Mijloacele de subzistență sunt limitate? N-are nici o importanță. Omul se va descurca, el se va descurca întotdeauna (încă din 1798, Malthus exprima o opinie contrară).

Dar, lucrul cel mai important, natura intimă a omului se va schimba odată cu progresul. Va fi mai puternic, mai robust, nu se va mai îmbolnăvi. Și viața îi va fi mai lungă și nici o limită fatală nu-i va mai fi hărăzită, deși „fără îndoială că omul nu va deveni nemuritor” (pasul acesta Condorcet n-a îndrăznit să-l facă, dar moartea pare să fie cu adevărat ultima și singura povară a naturii pe care el o admitea pentru

omul în sfârșit eliberat și triumfător). Inteligența și moralitatea vor evolua — e de la sine înțeles — concomitent cu celelalte calități. Astfel, viitorul îndepărtat rezervă surpriza unei noi specii umane.

„Alte generații veni-vor să ocupe locul pe care-l ocupăm noi; vor urca pe aceeași scenă, vor vedea același Soare și ne vor împinge atât de departe în vechime, că nimic nu va mai rămâne din noi: nici urmă, nici vestigiu, nici amintire." Aceste cuvinte sunt extrase din cartea lui Louis-Sébastien Mercier (1740–1814), *L'An deux mille quatre cent quarante / Anul două mii patru sute patruzeci*, publicată în 1770 (ediție nouă, în 1786, din care citățm)[20]. Până la Mercier, ficțiunea utopică punea în joc insule îndepărtate, izolate în spațiu, ca și în timp. Odată cu el, debutează o utopie sensibilă la timp, la progres, la viitor, care-și propune să descifreze marele secret al viitorului.

La drept vorbind, lumea aceasta din 2440 nu se anunță a fi prea pasionantă. *Scriitorul* Mercier este mai prudent decât *omul de știință* Condorcet, cum se mai întâmplă uneori. Cea mai uimitoare invenție a sa rămâne, fără îndoială, *aerostatul*: „O mașină imensă, care înainta cu toate pânzele sus… Cineva strigă: E vasul care vine din Africa. Nu, spuse altul, vine de la Philadelphia… Opt mandarini ieșiră din nacela suspendată de aerostat. Venea de la Pekin. Călătoria durase șapte zile și jumătate."

Dacă China anului 2440 aparținea tot mandarinilor, Africa era împărțită în state libere, turcii fuseseră alungați din Europa, în vreme ce Franța anexase Grecia și Egiptul. Rusia atinsese incredibila cifră de patruzeci și cinci de milioane de locuitori. Știința devenise experimentală; modul de viață, mai curând bucolic — și, în orice caz, foarte înțelept: „Am interzis prudent trei otrăvuri fizice de care nu vă lipseați nici o clipă: tutunul, cafeaua și ceaiul… Nu mai facem negoț decât în interior și ne este bine, pentru că ne întemeiem mai cu seamă pe agricultură… Locul manufacturilor este în urma agriculturii… Popoarele agricole sunt, în cele din urmă, biruitoare."[21]

Femeile, mai ales, au fost puse din nou la locul lor. S-a sfârșit cu cochetăria. „Soții și mame" — li se interzice să iasă din casă. Băutul și fumatul, interzise. Mari progrese și la capitolul transporturilor publice. Circulația trăsurilor e perfect reglementată: „Toți cei care plecau țineau dreapta, iar cei care veneau țineau stânga."[22] În general însă, se practica mersul pe jos. Că doar e mult mai sănătos.

Condorcet și Mercier, două proiecte foarte diferite pentru viitor. Dar ceea ce se impune, în pofida diversității formulelor alese, este viitorul în sine. Viitorul acesta există, ne aparține. Ne îndreptăm spre el cu toată viteza. Doar dacă nu cumva… Doar dacă n-am cunoaște soarta Atlantidei, vă mai amintiți? Această strălucitoare civilizație antică, distrusă de forțele dezlănțuite ale naturii.

Un sfârșit al lumii înscris fatalmente în istorie de un Dumnezeu

justițiar — e tocmai ceea ce rațiunea nu mai voia să admită. Dar ceea ce neliniștea, și nu în mică măsură, era natura fizică și pericolele pe care le conține. La drept vorbind, pentru explicarea cataclismelor trecute sau viitoare, a sfârșiturilor mai mult sau mai puțin complete ale lumii, se dispunea de acum de un agent natural de mare anvergură și de o calitate incontestabilă. Era Cometa. O altă invenție de înscris în palmaresul, atât de bogat deja, al epocii rațiunii.

Secolul Cometei

Cometa era deja cunoscută, și încă cum! Dar vechea cometă, prevestitoare a tot soiul de calamități, nu-i mai interesa pe oameni luminați. Newton și, după el, Edmund Halley (1656–1742) puseseră lucrurile la punct: cometele nu erau semne prevestitoare, ci membri onorabili și, pe deasupra, disciplinați ai sistemului solar, urmându-și conștiincios traiectoria pe care le-o atribuiau legile newtoniene ale mecanicii cerești. De ce ar fi provocat frică?

Păi tocmai fiindcă era nevoie de ele în vederea unui nou proiect. Un proiect științific, de data asta. Nici un pic de răgaz pentru biata cometă. Semn prevestitor pentru cei din vechime, ea devenea agent natural pentru moderni, spre marele beneficiu al sfârșitului lumii. Cel puțin, ea putea să lovească! Să lovească, așadar! Se va ști astfel de unde vine pericolul, unde se găsește adversarul.

William Whiston (1667–1747) explicase deja — în lucrarea sa *New Theory of the Earth / Noua teorie a Pământului* (1696) — cum funcționează o cometă răuvoitoare. Potopul a fost provocat de unul dintre membrii acestei numeroase familii, și o să vedeți că următorul sfârșit al lumii va avea exact aceeași cauză.

Aceasta nu contrazicea cu nimic mecanica lui Newton. Cometele își urmau riguros traiectoria. S-ar putea chiar spune că prea riguros, atât de riguros, încât nu binevoiesc să se dea la o parte din drum ori să acorde prioritate Pământului, dacă din întâmplare cei doi călători din spațiu s-ar afla în același loc în același moment.

Maupertuis (1698–1759), savantul francez numit de Frederic II președinte al Academiei din Berlin, scria în 1742 o *Lettre sur la comète / Scrisoare despre cometă*, în care demonstra fără ocol posibilitatea întâlnirii Pământului cu o cometă și varietatea dezastrelor ce-ar rezulta de aici. Nu doar șocul, dar și simpla apropiere ar duce la schimbări catastrofale, prin acțiunea forțelor de atracție universală. Cea mai neînsemnată ar consta în „nimic altceva decât modificarea poziției axei și a polilor Pământului. Cutare parte a globului care anterior era în preajma ecuatorului se va găsi, după un asemenea eveniment, în apropierea polilor, iar cea care era în preajma polilor se va găsi lângă ecuator.” O altă consecință posibilă ar fi ca Pământul

însuși să devină o cometă: „În loc să-și continue în mod obișnuit drumul printr-o regiune uniformă și cu o temperatură adecvată oamenilor și diferitelor animale care-l populează, Pământul, expus celor mai mari vicisitudini, când pârjolit la periheliu, când înghețat de frigul regiunilor cerești îndepărtate, va merge astfel pentru totdeauna din rău în mai rău, dacă nu cumva o altă cometă își va schimba încă o dată cursul, restabilindu-l în regularitatea sa inițială.” Alte posibilități: cometa să ne răpească Luna (un rău mai mic, fără îndoială) sau să ne răpească pe noi înșine, făcând din Pământ propriul ei satelit.

În cazul în care cometa ne-ar atinge cu adevărat, pericolele ar fi de altă natură, dar nu mai puțin grave. Cea de la 1680, din cauza căldurii înspăimântătoare pe care o degaja, „dacă ar fi trecut mai aproape, ar fi transformat Pământul în cenușă sau l-ar fi vitrificat; iar dacă ne-ar fi atins doar coada, Pământul ar fi fost potopit de un fluviu arzător și toți locuitorii uciși”, ca „un popor de furnici în apă clocotită.” În fine, șocul direct: „Accidentul cel mai grav dintre toate ar fi ca o cometă, izbindu-se de Pământ, să se sfărâme și să-l sfărâme în mii de bucăți. Cele două corpuri ar fi neîndoielnic distruse.” Slabă consolare: „Gravitația ar remodela de îndată una sau mai multe alte planete!”

Ar fi nedrept să-l acuzăm pe Maupertuis de pesimism absolut. El vedea și latura bună a lucrurilor, posibilele efecte favorabile ale unei întâlniri. De exemplu, cometa ar putea să îndrepte axa globului, prea înclinată, și „să fixeze anotimpurile într-o primăvară veșnică; să reducă excentricitatea orbitei astfel, încât să egalizeze distribuția lumini și a căldurii.” De asemenea, în loc să ne fure Luna, s-ar putea să fie ea însăși condamnată să se rostească în jurul Pământului, luminându-ne nopțile ca o a doua Lună (poate că Luna însăși a fost la origine o veche cometă, captată de câmpul gravitațional terestru). Iar pentru a încheia, iată încă un episod nelipsit de fantezie: „Oricât de periculoasă am văzut că ar putea fi ciocnirea cu o cometă, ea ar putea fi atât de mică, încât să fie funestă numai pentru partea Pământului pe care ar lovi-o: ne-am alege doar cu vreun regat zdrobit, pe când restul Pământului se va bucura de raritățile aduse de un corp care vine de atât de departe. Vom fi poate surprinși să descoperim că resturile acestor mase cărora nu le dăm importanță sunt formate din aur și diamante; dar cine va fi mai mirat: noi, sau locuitorii pe care cometa i-ar arunca pe Pământul nostru? Ce mai figuri vom face unii în fața altora!”

În 1749, Buffon apela, la rândul său, la cometă pentru a explica, în *Théorie de la Terre / Teoria Pământului*, formarea sistemului solar. „Nu ne-am putut imagina — se întreba el — cu oarecare îndreptățire că o cometă, căzând pe suprafața Soarelui, va fi deplasat acest astru și va fi separat câteva părticele din el?” Buffon a fost astfel primul care a propus o teorie catastrofică pentru a explica nașterea lumilor.

Cometa devenise un personaj important și o dovadă a acestui fapt ne este furnizat de *Kosmologischen Briefe / Scrisori cosmologice* (1761, ediția franceză: *Lettres cosmologiques*) ale savantului german Johann Heinrich Lambert (1728–1777), și el membru al Academiei din Berlin. Pătrundem aici în domeniul obsesiilor, pentru a vedea cum s-a trecut de la frica mistică și superstițioasă la frica științifică, de natură diferită, dar nu mai puțin intensă. „De când se știe despre comete că sunt corpuri asemănătoare planetelor, supuse, ca și ele, unor revoluții regulate, partea cea mai sănătoasă a speței umane și-a revenit din spaimele superstițioase pe care acestea le inspirau strămoșilor noștri. Dar acestor temeri frivole le-au urmat altele, ce par cu atât mai legitime, cu cât erau autorizate de chiar științele care ne-au eliberat de primele, mă refer la astronomie și la fizica cerească. Cometele nu mai prevestesc războaie, foamete sau mortalitate, nici căderea imperiilor — dar ce sunt aceste rele față de catastrofele cu care ele amenință acum întregul glob?… Apropierea lor de Pământ ar putea să provoace evenimentele cele mai sinistre, să aducă potopul universal sau să-l facă să piară într-un potop de foc, să-l transforme în pulbere ori cel puțin să-l deturneze de pe orbită, să-i răpească Luna sau, mai rău, să răpească Pământul însuși, ducându-l dincolo de regiunile lui Saturn și făcânde-ne să îndurăm o iarnă de mai multe veacuri, căreia nici oamenii, nici animalele n-ar fi capabili să-i reziste.”

Cometele sunt adevărații stăpâni ai lumii solare. În comparație cu ele, planetele, Pământul nu reprezintă nimic. Pentru câteva planete, există „cel puțin cinci sute de milioane de comete”, probabil chiar și mai multe. Ceea ce ar putea da o anumită credibilitate posibilității unui șoc cosmic. Lambert nu prea credea într-o asemenea perspectivă; ar exista, după el, un fel de armonie cosmică, un mecanism prestabilit, care n-ar trebui să permită catastrofe sau dereglări. Fără îndoială însă că cititorul va fi reținut, mai curând decât filozofia finalmente optimistă a savantului, sumbrul tablou rezultând dintr-o posibilă întâlnire.

Savanții nu doreau să semene panică. Erau oameni chibzuiți, calculând doar pentru plăcerea de a calcula, dar astfel ipotezele lor câștigau și mai mult în prestigiu. A fost cazul astronomului francez Lalande (1732–1807), care a publicat un bine cunoscut *Traité d’astronomie / Tratat de astronomie* (1764). El a efectuat un calcul referitor la cometele ce s-ar putea apropia cel mai mult de Pământ. O lucrare pur științifică, dar urmărită cu îngrijorare de o opinie publică foarte sensibilizată în privința cometelor. Evenimentul a avut loc în primăvara anului 1773. Lalande a anunțat pentru 21 aprilie o comunicare la Academia de Științe, cu titlul *Réflexions sur les comètes qui peuvent approcher de la Terre / Reflecții despre cometele care se pot apropia de Pământ*. Oare prezicea savantul cu adevărat o viitoare

întâlnire? Da, și anume pe 20 mai. Cel puțin, așa se spunea. O ciudată panică s-a răspândit la Paris și în restul Franței. Lalande a trebuit să dea o dezmințire, pentru a convinge publicul că nici o întâlnire nu era iminentă și că „cea mai apropiată cometă a cărei întoarcere este așteptată trebuie să apară peste optsprezece ani; dar ea nu se numără printre cele care ar putea dăuna Pământului". În fapt, fără să prezică sfârșitul lumii pentru anul 1773, Lalande credea în efectele dramatice ale unei posibile întâlniri, memoriul său nefiind o simplă glumă, ci un studiu științific despre ceea ce se considera a fi o posibilitate. Rezultatele calculelor sale nu erau câtuși de puțin încurajatoare: „Dacă o cometă ar fi de cinci sau șase ori mai aproape de noi decât Luna, adică dacă ar trece la treisprezece mii de leghe de Pământ, nu ar fi nevoie de mai mult pentru a ridica apele mării cu două mii de stânjeni [aproape patru mii de metri] deasupra nivelului lor obișnuit, suficient poate pentru a acoperi continentele din cele patru părți ale lumii."

Ultimul cuvânt în afacerea Cometei i-a aparținut însă lui Laplace (1749–1827), marele astronom, matematician și fizician francez. Iată un savant care nu improviza cu ușurință și care-și cântărea cuvintele. Cu toate acestea, și el s-a numărat printre victimele epidemiei cometare. Cometa putea să-i fie recunoscătoare: el i-a conferit greutate și a invitat-o la un joc amuzant cu această biată minge care e Pământul. În *Exposition du système du monde / Expunere a sistemului lumii* (1796), Laplace se voia la început liniștitor; da, masele cometelor erau foarte mici, iar probabilitatea unei ciocniri foarte redusă. Dar după asta, se lansa: „Probabilitatea mică a unei astfel de întâlniri poate să devină, prin acumulare pe durata unui lung șir de secole, foarte mare." Și iată consecințele, aplicate în cazul Pământului: „Axa și mișcarea de rotație schimbate; mările abandonându-și matca, pentru a se precipita către noul ecuator; o mare parte a oamenilor și animalelor înecați în acest potop universal sau distruși de zguduirea violentă imprimată globului terestru; specii întregi nimicite; toate monumentele ingeniozității omenești dărâmate: acestea sunt dezastrele pe care ar trebui să le producă ciocnirea cu o cometă, dacă masa ei ar fi comparabilă cu a Pământului."

Asta semăna cu ceva cunoscut. Erau, fără îndoială, vechile revoluții ale globului, în fine descifrate, explicate, reduse la o cauză unică și acționând periodic. „Vedem atunci de ce a acoperit oceanul munții înalți, pe care a lăsat semne incontestabile ale prezenței sale; vedem cum animalele și plantele din zonele meridionale au putut exista în climatele din nord, unde le găsim rămășițele și amprentele; în sfârșit, se explică noutatea lumii morale, ale cărei monumente sigure nu depășesc cinci mii de ani. Redusă la un număr mic de indivizi și la starea cea mai deplorabilă, preocupată o foarte lungă perioadă exclusiv de grija supraviețuirii, specia umană va fi pierdut cu totul

amintirea științelor și a artelor; iar când, în urma progreselor civilizației, nevoia acestora s-a făcut din nou simțită, totul a trebuit luat de la început, ca și cum oamenii ar fi fost nou plasați pe acest Pământ." Cometa nu mai era un accident, ea însoțea toată istoria Pământului și a oamenilor, o dirija chiar! Lua locul lui Dumnezeu sau al destinului.

Laplace îl completa și-l justifica pe Boulanger, a cărui catastrofă era încă insuficient argumentată. Iată că s-a făcut lumină și că se dispunea acum de o explicație, cel puțin de *o* explicație posibilă. În pofida lui Voltaire, care avea oroare de inundația universală, indiferent dacă ea ar fi fost opera lui Dumnezeu sau a Cometei.

Vom avea și noi soarta Atlantidei?

Éléments, animaux, humains, tout est en guerre.
Il le faut avouer, le mal est sur la Terre.
[…]
Nos chagrins, nos regrets, nos pertes sont sans nombre;
Le passé n'est pour nous qu'un triste souvenir;
Le présent est affreux, s'il n'est point d'avenir,
Si la nuit du tombeau détruit l'être qui pense.
Un jour tout sera bien, voilà notre espérance;
Tout est bien aujourd'hui, voilà l'illusion.

„Elemente, animale, oameni, toate se războiesc.
Să recunoaștem, răul stăpânește globul pământesc.
[…]
Durerile, regretele, pierderile noastre sunt fără număr;
Trecutul pentru noi este doar o tristă amintire;
Iar prezentul fioros, dacă viitorul s-arată fără ieșire,
Dacă a mormântului noapte distruge ființa gânditoare.
Totul fi-va bine-ntr-o zi, este speranța ce nu moare;
Toate-s bune azi, iată iluzia cea mare."

Aceste versuri îi aparțin lui Voltaire, unui Voltaire foarte pesimist, pătruns de insignifianța făpturii omenești și a speciei umane. Lucru de înțeles: se afla sub șocul unui eveniment înspăimântător.

Drama se produse la Lisabona, pe 1 noiembrie 1755. În acea zi, capitala portugheză a fost lovită de cel mai puternic cutremur de pământ din vremurile moderne. Orașul a fost complet distrus, au existat zeci de mii de morți, în mare parte înecați de imensul val seismic. Pământul s-a cutremurat pe o distanță enormă, din Africa de Nord până în Scandinavia. N-a fost un cutremur obișnuit, ci freamătul unei părți considerabile a scoarței terestre.

Oamenilor le-a fost frică, filozofilor de asemenea, dar în plus, ca buni filozofi, ei și-au pus întrebări. Voltaire începu prin a scrie *Poème sur le désastre de Lisbonne, ou examen de cet axiome, tout est bien / Poem despre dezastrul Lisabonei, sau cercetarea axiomei după care totul este bine*. Lisabona ilustra după părerea sa falsitatea axiomei în cauză și confirma mai degrabă contrariul ei*: totul este rău.*

După Lisabona, o neliniște prinse contur și persistă. Ea privea starea și stabilitatea scoarței terestre. Se poate avea încredere în ea? Cometa vine de departe, e posibil să ne rateze, dar solul se găsește sub picioarele noastre. Poate că mai degrabă aici trebuie căutate cauzele cataclismelor.

Iată o listă de ravagii imputate cutremurelor de pământ, întocmită de *Enciclopedie*: „Din cauza lor, fața globului nostru suferă schimbările cele mai pronunțate și transformările cele mai funeste; din cauza lor, în nenumărate locuri nu se oferă privirii decât un morman îngrozitor de ruine și rămășițe; marea răscolită din străfundurile imensului său bazin; orașe dărâmate, munți despicați, mutați din loc, prăvăliți; întregi ținuturi înghițite; regiuni întinse smulse continentului; zone vaste scufundate sub ape, altele descoperite și secate; insule ivite deodată din fundul mărilor, râuri care-și schimbă cursul, acestea sunt înfiorătoarele spectacole pe care ni le oferă cutremurele de pământ.”

Frumos palmares! Aproape că erai tentat — fără nici un risc — să renunți la bunele servicii ale Cometei. Practic, resursele terestre păreau suficiente pentru a provoca o catastrofă de proporții. Crusta globului era capabilă să-și asume întreaga răspundere.

Lisabona a jucat, în orice caz, un rol deloc neglijabil în cristalizarea teoriei catastrofelor, de la Boulanger la Cuvier. Era ca o experiență, susceptibilă să demonstreze că lucrul este realizabil. Să mergem puțin mai departe, ca să vedem…

Cel mai departe a mers Georges Cuvier (1769–1832), al cărui *Discours sur les révolutions de la surface du globe / Discurs despre transformările suprafeței globului* a apărut în 1821. Pentru Cuvier, istoria Pământului nu era decât o continuă înlănțuire de cataclisme, de „sfârșituri ale lumii”. „Viața pe acest pământ a fost adesea tulburată de evenimente îngrozitoare. Nenumărate ființe vii au fost victimele acestor catastrofe; unele, viețuitoare ale uscatului, s-au văzut înghițite de potopuri; celelalte, care populau adâncurile apelor, au fost văduvite de mediul lor de brusca înălțare a fundului mărilor.”

Precizare nouă și necesară: pentru locuitorii apelor, dezastrul — se cam putea bănui — n-a fost inundația universală, ci exact contrariul ei: lipsa apei.

Ultimul cataclism, după Cuvier, a fost tocmai Potopul menționat în Biblie, după care micul număr de indivizi cruțați s-au răspândit pe Pământ — urmarea istoriei fiind bine-cunoscută.

Curios acest demers al rațiunii! Noe, Apocalipsa și Judecata de Apoi au fost îngropați cu mare fast, doar pentru a pune în locul lor alte potopuri și alte apocalipse. Natura îl înlocuia pe Dumnezeu, și legile ei imuabile succedau capriciilor divine. Fapt ce nu ameliora însă condiția omului. El era hotărât să progreseze. Descoperise viitorul. Dar, în același timp, continua să se simtă fragil. Totul rămânea condiționat, depinzând, în ultimă instanță, de buna funcționare a naturii. De buna sau de reaua ei voință. Vom cunoaște oare și noi soarta Atlantidei?

20 *Anul 2440 sau un vis cum n-a mai fost*, trad. rom. de Radu Toma, Editura Minerva, București, 1986, pp. 4–5.

21 Id., p. 221.

22 Id., p. 17.

Capitolul al VI-lea *Epoca optimismului*

Progres și evoluție

Veacul al XIX-lea a debutat cu punerea în scenă a unei istorii-catastrofă, în maniera lui Cuvier. El urma să sfârșească, la capitolul cataclisme, cu cel mai frumos foc de artificii imaginat vreodată. Pe ansamblu, a fost totuși un secol optimist, secolul optimismului prin excelență.

Epoca Luminilor semănase ideea de progres și noțiunea de viitor. Acum, recolta era coaptă. Pentru burghezul secolului al XIX-lea, progresul a sfârșit prin a se impune ca o veritabilă religie. Știința, mașina au apărut asemeni unor zei capabili să amelioreze indefinit condiția omului, într-un proces aparent fără sfârșit, în orice caz fără un sfârșit care să ne privească în mod direct.

O parte considerabilă a tendințelor milenariste a fost înghițită de teoriile progresului care vizau stabilirea unei societăți mai bune, organizată științific și rațional. Saint-Simon (1760–1825) și discipolii săi cu societatea lor industrială, Auguste Comte (1798–1857) cu religia sa pozitivistă, și, mai ales, Karl Marx (1818–1883) cu teoria comunismului științific au asimilat, fiecare în maniera sa, vechiul ideal milenarist. O lume nouă, dreaptă, rațională trebuia să înlocuiască vechea lume perimată.

Alături de progres, a doua idee dominantă a secolului a fost cea de *evoluție*, cele două susținându-se reciproc, deși dialectica lor a fost mai complexă: evoluția nu însemna obligatoriu progres, iar progresul se putea realiza, prin voința omului, chiar forțând regulile evoluției naturale. Noua Evanghelie a secolului a fost scrisă de Charles Darwin (1809–1882), a cărui carte *Originea speciilor* a apărut în 1859. Pentru prima oară, o construcție completă și coerentă devenea susceptibilă să înlocuiască Biblia. Creația era pusă în dificultate de evoluția treptată a speciilor. Judecata de Apoi pălea în fața acestei evoluții, care nu putea decât să continue de-a lungul mileniilor. Omul s-a găsit dintr-odată în mijlocul unui abis al timpului, pe care acum trebuia să încerce să-l înțeleagă și să-l structureze în conformitate cu legile naturii.

Sub ruinele Babilonului

Această nouă concepție urma să ducă la o reformă a istoriei, care, până la mijlocul secolului al XIX-lea, nu renunțase la legăturile sale

biblice. Sistemele cronologice inspirate de texte sfinte atingeau deja numărul de 200. În 1829, H.F. Clinton (1781–1835), specialist englez în cronologie, propunerea ca dată a Creației anul 4138 î.Cr., soluție adoptată de istoricul francez Charles Dreyss (1821–1905) într-o *Cronologie universală* (1852; ediția a cincea, *fără nici o modificare*, în 1883). Istoricul italian Cesare Cantù (1804–1895) conchidea în a sa *Storia universale / Istoria universală* (1838–1846; traducere franceză, *Histoire universelle*, nouăsprezece volume, 1843–1849), lucrare de mare notorietate, că vechimea de șapte până la opt mii de ani a speciei umane era perfect confirmată de știință (el calcula, tot științific, capacitatea arcei lui Noe: 42 413 tone). În *Abrégé d'histoire ancienne / Compendiu de istorie veche,* publicat în 1858, Victor Duruy (1811–1894) accepta durata lungă pentru geologie, dar nu și pentru om, care ar fi fost creat în 4138 î.Cr., urmând sistemul lui Clinton și Dreyss.

Pe urmă, a venit Darwin… și nimic n-a mai fost ca înainte. În istorie, revoluția darwinistă a fost facilitată, paradoxal, de un nondarwinist. Curioasă aventură. Eroul a fost un personaj pitoresc, care se considera savant, fără a fi însă luat în serios. De altminteri, el practica meseria, nu din cale-afară de științifică, de director al vămilor și trăia la Abbeville, care nu era tocmai o Atenă modernă. Aici, beneficia de stima egalilor săi și prezida o Societate de emulație. Și iată că, în 1859, anul apariției cărții lui Darwin, la Abbeville a început un fel de pelerinaj științific. Al englezilor, în primul rând. Charles Lyell (1797–1875), John Lubbock (1834–1913) și alți geologi și naturaliști își vizitară colegul, vameș pe malurile râului Somme. Măruntul vameș era pe cale să câștige o bătălie, marea bătălie a vieții sale, poate cea mai mare bătălie de când se scria istoria omenirii. Cea mai bogată în consecințe.

Cu o rară perseverență, Jacques Boucher de Crèvecœur de Perthes (1788–1868) își urmase, din anii 1830, ideea și cercetările. Pe valea râului Somme, el descoperise unelte preistorice de silex, punct de plecare al celor trei volume *Antiquités celtiques et antédiluviennes / Antichități celtice și antediluviene* (1846, 1857, 1864). Convingerea sa era că omul exista pe acest Pământ din timpuri imemoriale. Savanți și filozofi nonconformiști din secolul al XVIII-lea — de la Voltaire la Boulanger și Buffon — crezuseră același lucru. Deosebirea era însă că Boucher de Perthes aducea *dovezi*! Chiar dovezile — modeste unelte de piatră — cărora savanții englezi doreau să le constate *de visu* autenticitatea. Arheologia preistorică era inventată.

Boucher de Perthes nu era departe de Boulanger. Mai aproape de Boulanger decât de Darwin, fiindcă nu era „evoluționist". El credea că descoperirile sale vorbeau în favoarea unei lungi istorii ciclice, întreruptă de catastrofe (ultima fiind Potopul), fără să-și dea seama că,

în realitate, ele vorbeau doar de *un singur* mers ascendent al omenirii: „Specia umană — scria el —, la fel ca speciile animale, a putut fi reînnoită de mai multe ori, nu în întregime, ci în cea mai mare parte.” Și de asemenea: „Sub ruinele Babilonului, am descoperit toporul antediluvian; dar sub acest topor, sceptru al barbariei, vom regăsi poate o civilizație anterioară și un nou Babilon.”

Istoria ciclică și sfârșiturile periodice ale lumii continuau să fie la modă, chiar împotriva evidenței. Dar ce contează: Boucher de Perthes sfărâmase lanțul istoriei și eliberase timpul din închisoarea sa strâmtă. „Să ne adâncim în trecut — spunea el —, numai astfel vom putea măsura viitorul.”

Începând din acel moment, limitele temporale începură să se îndepărteze cu repeziciune, spre trecut ca și spre viitor. Vechimea omului? O sută de mii de ani, propunea deja Charles Lyell, bazându-se pe vârsta aluviunilor râului Somme. Două sute treizeci până la două sute patruzeci de mii de ani, apreciau pe la 1900 specialiștii francezi în preistorie Gabriel și Adrien de Mortillet. Era doar începutul unei îmbătrâniri treptate a omului, ce urma să continue până în zilele noastre, pentru a depăși un milion și chiar mai multe milioane de ani. Era evident o istorie a progresului. O istorie în care sfârșiturile lumii nu-și mai aveau locul.

Invitație la calm

Lungă înspre trecut, lungă înspre viitor, o astfel de istorie se pretează la două formule, esențialmente diferite: una propune o evoluție lentă și graduală, deschisă unui progres indefinit; cealaltă juxtapune, de fapt, mai multe istorii distincte, cicluri mai mult sau mai puțin independente, separate între ele de zguduiri brutale.

Ajuns la maturitate, secolul al XIX-lea a optat cu hotărâre pentru prima formulă: *evoluția împotriva catastrofei*. Contrazicându-l pe Cuvier, Charles Lyell, fără îndoială cel mai influent geolog al vremii sale, se făcu apostolul unui transformism lent și continuu, care aspira la o durată aproape infinită, în orice caz de foarte mare anvergură. Lucrarea sa *Principles of Geology / Principii de geologie* (traducere franceză, *Principes de géologie*, patru volume, 1843–1848), al cărei prim volum a apărut în 1830, l-a influențat considerabil pe tânărul Darwin.

Tot mai bine cunoscută, natura nu mai stârnea atâta teamă. Din *Cosmos* (1847–1851), lucrarea capitală a lui Alexander von Humboldt (1769–1859), sumă a cunoștințelor și interpretărilor epocii sale, se degajă imaginea unei naturi pașnice, care nu poate să dăuneze cu nimic afirmării omului. Marele naturalist german denunța temerile referitoare la un cataclism provocat fie din exterior (cometele), fie ca

o urmare a unei dereglări a naturii terestre (de exemplu, o schimbare bruscă de climă). „Cunoașterea legilor — scria el —, fie că acestea se dezvăluie în mișcările oceanului, în mersul calculat al cometelor sau în atracția reciprocă a stelelor multiple, sporește sentimentul de calm al naturii.”

Legile fixe înlăturau cataclismele. O anumită armonie se instaura în relația dintre om, Pământ și Univers.

Unde scriitorii încep să-l concureze pe Dumnezeu și Cometa

Îndată după 1800, un personaj neașteptat intră în scenă, arogându-și drepturi în privința sfârșitului lumii. Deși neinvitat de nimeni, curând începu să se simtă în largul său printre ruine. De altfel, el posedă dintotdeauna îndemânarea de a face și a desface această lume. E Scriitorul.

După două secole de literatură, mai degrabă mediocră, suntem deja obișnuiți cu catastrofa-ficțiune. Dar, înainte de 1800, lucrurile stăteau altfel. Apocalipsa era terenul de vânătoare privat al Bisericii, sau al Bisericilor, oficiale și eretice. Era un lucru sacru, *serios*. Desprinsă de Apocalipsă, Cometa a fost preluată de savanți. Era tot ceva serios. Faptul că după 1800 literatura a uzurpat teme care nu-i aparțineau, lucruri grave, sacre chiar, ca să-i distreze ori să-i terorizeze pe cititori, iată un lucru ce trebuie să dea de gândit.

Avem aici semnul unei desacralizări a temei sfârșitului lumii. Aceasta devine monedă curentă, se banalizează. Se poate deja vorbi liber, se poate chiar glumi sau face din ea obiect de joacă, se poate provoca frica din simplu amuzament, chiar fără a se crede, sau crezând numai pe jumătate. Devenind literatură, frica era deja parțial exorcizată. În plus, literatura aceasta avea oarecum caracter experimental și sociologic. Se puneau întrebări despre comportamentul oamenilor în cazul unei disoluții sociale provocate de iminența unui sfârșit colectiv.

Într-adevăr, ce experiență frumoasă să organizezi un sfârșit al lumii, fie și numai pentru a te distra cu sadism pe seama mutrelor contemporanilor! Balzac se gândise la acest lucru în jurul anilor 1830–1832: „*Sfârșitul lumii* anunțat pentru o dată fixă, ce ar urma apoi, oamenii care au cumpărat obligațiuni bancare cu scadența după sfârșitul lumii, tinerele fete care se dăruiesc, bordelurile ruinate deoarece toate femeile se oferă, avarii care-și deschid casele de bani, toate relațiile sociale răsturnate, bătăi, omoruri, un ftizic își bate joc de un om sănătos. Orgie generală. Măștile au dispărut.” Suna promițător, dar, din păcate, Balzac s-a limitat la acest plan și nu și-a

mai scris romanul despre sfârșitul lumii.

Marea premieră avea de altfel loc în 1805, anul în care Jean-Baptiste Cousin de Grainville (1746–1806) a publicat *Le Dernier Homme du Monde / Ultimul om din lume*, poem în proză. S-au vândut patruzeci de exemplare. După care, „succesul neglijabil al acestui poem, căruia el îi atribuia o mare valoare, i-a provocat […] o febră violentă; într-un acces, s-a aruncat în canalul râului Somme, la Amiens, unde se retrăsese" (Bouillet, *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie / Dicționar universal de istorie și geografie*). De unde se vede că sfârșitul lumii nu este un subiect lipsit de riscuri.

Grainville ar fi făcut mai bine să aștepte. Cartea sa sfârși prin a face o carieră onorabilă: a fost tradusă în engleză și a cunoscut chiar și o versiune franceză în versuri, compusă în 1831–1832 de Creuzé de Lesser (1771–1839). După Grainville, pământul se va stinge de bătrânețe. El va deveni rece și steril, în timp ce omul, la rândul său, nu va mai fi capabil să procreeze. Dar — miracol! — apar un nou Adam și o nouă Evă și, odată cu ei, speranța unui nou ciclu uman. Pentru a reîncepe aceeași mizerabilă poveste? Ce importanță mai are! Ultimul om decide, eroic, să renunțe la orice descendență. El acceptă verdictul divin: sfârșitul definitiv al omenirii.

Natura, Dumnezeu și liberul arbitru al omului: este obscur și complicat. Înțelegem acum mai bine de ce s-au vândut cu totul patruzeci de exemplare dintr-o astfel de lucrare.

1825: Mary Shelley (1797–1851), celebra autoare a lui *Frankenstein* (1818), publică *The Last Man / Ultimul om.* Este primul roman cu adevărat despre sfârșitul lumii — și, pe deasupra, un roman lung, în trei volume. Vedem cum o omenire ajunsă deja la un înalt grad de civilizație este nimicită între anii 2073 și 2100 ca urmare a unei epidemii de ciumă. Ultimul om rătăcește printr-o lume pustie, în așteptarea propriei sale dispariții.

Două formule, foarte diferite, sub același titlu. Un sfârșit „natural", plasat departe în viitor (Grainville) și un sfârșit „accidental", care poate surveni pe neprevăzute, chiar mâine (Mary Shelley). Aceștia sunt, în literatură, cei doi clasici ai sfârșitului lumii. Epigoni, aveți cuvântul!

1830–1833: tema câștigă în vigoare. Un vânt de sfârșit de lume suflă asupra literaturii franceze. Responsabili sunt cometa lui Biela, care se anunța cât se poate de amenințătoare (pentru 1832), dar și deziluziile revoluției ratate de la 1830. În timp ce Grainville cunoaște în versuri o nouă carieră, iar Balzac meditează despre ruinarea bordelurilor în caz de catastrofă, doi alți scriitori sunt pe cale să flirteze cu Apocalipsa.

În *La Fin du monde / Sfârșitul lumii*, publicată în 1830, Rey-Dussueil dă acestui eveniment o semnificație politică și se arată foarte grăbit.

Inventează un soi de a treia formulă temporală. După soluția îndepărtată a lui Grainville și cea relativ apropiată a lui Mary Shelley, eroul lui Rey-Dussueil caută soluția imediată, pentru azi dacă-i posibil. Unde poate să ducă politica! Dezgustat de politica moderată a Monarhiei din iulie, tânărul Brémond visează ca sfârșitul lumii să purifice pământul de această guvernare conservatoare. Apropierea Cometei produce panică: unii se îngrămădesc în biserici, moschei și sinagogi, alții „în beciurile lor, împreună cu soția, slujnica și câinele". Anarhie generală: „Tot acest penibil eșafodaj de poliție, guvern, puteri moderate a căzut în faza Cometei." Se construiesc arce, în așteptarea Potopului cauzat de atracția agentului cosmic. „Arca de la Paris, cocoțată pe Mont-Valérien, o putea desfide în frumusețe pe cea a lui Noe." Guizot se afla printre pasageri. „El își lipi nasul de fereastră, ca pe 29 iulie; își luă tonul doctoral, diviză, subdiviză, distinse, analiză; spuse că nu existau motive de alarmă; că nu era sfârșitul lumii; că cerul avea prea multă minte ca să rupă brusc cu trecutul; că, de altminteri, în Evul Mediu, în anul 1000, oamenii avuseseră aceeași frică și că, dacă potopul n-a venit în anul 1000, nu putea să vină în anul de grație 1832… Îl lăsară să vorbească singur, fu alungat el și oamenii săi, iar el plecă, întrebându-se despre cauzele și efectele acestei expulzări." (Astfel că sfârșitul lumii din 1832 prefigura revoluția de la 1848!) În fine, Potopul se declanșă, eroul nostru aflându-se, din fericire, teafăr și nevătămat, pe crestele Alpilor — și, pe deasupra, în compania a trei drăguțe doamne. Dar nu era decât un vis, o iluzie. La trezire, constatând că realitatea nu se schimbase, Brémond se îmbarcă pentru America.

O altă ficțiune literară îi aparține lui Edgar Quinet (1803–1875), istoric, filozof și scriitor. Acesta reia parabola Jidovului rătăcitor, pentru a-și inventa propria Apocalipsă, amestec de religie creștină și „eternă reîntoarcere", publicată în 1833 sub titlul de *Ahasvérus*, poem dramatic în proză. Ni se spune aici că sfârșitul timpului este aproape, lumea trebuind să dureze vreo șase mii de ani, potrivit rețetei biblice. După care totul se va întoarce în neant, de unde se vor ivi, din fericire, un nou cer și un nou Adam.

„Progresiștii" l-au acuzat pe Quinet de *adorare a neantului*, lucru necuviincios într-o epocă de *adorare a progresului*. Istoricul s-a apărat, precizând că poemul său „nu este inspirat doar de regretul pentru trecut, ci, în mult mai mare măsură, de dragoste pentru viitor". Cuvântul *viitor* își schimba, fără îndoială, sensul de la un autor la altul. Pentru susținătorii ideologiei dominante, el nu era decât un prezent mereu mai perfecționat. Dar existau și dintre aceia care credeau că cea mai bună metodă de a inventa viitorul era *tabula rasa*, spre a putea construi convenabil pe un teren curățat. „Răul viitorului" făcea primele sale victime.

1839: Edgar Poe (1809–1849) își publică povestirea *The Conversation of Eiros and Charmion / Dialogul lui Eiros cu Charmion*. Cu aparenta sa seriozitate științifică, Poe agita cu o mână Cometa, iar cu cealaltă Apocalipsa. Conform Apocalipsei, totul va pieri prin foc. Conform astronomiei, o reacție chimică între atmosfera cometei și cea a Pământului ar avea ca rezultat pârjolirea Pământului. „Împlinirea totală, în cele mai mici și teribile amănunte, a înflăcăratelor și îngrozitoarelor profeții ale Cărții Sfinte.” *Q. e. d.* Cum să negi totodată știința și Apocalipsa?

Asemeni vampirilor, strigoilor și altor subiecte bune să dea fiori, sfârșitul lumii răspundea sensibilității literare *romantice* a primei jumătăți a veacului al XIX-lea. Era tenebros, misterios, excesiv… într-un cuvânt, era romantic.

Acestora li se adăugau ascensiunea individualismului, un individualism revoltat și agresiv (scriitorul și apoi cititorul său aveau sentimentul că pot zdrobi lumea sub picioare), și afirmarea spiritului științific (studiul psihologiei colective în situații de criză). Pe la 1850, toate formulele erau deja disponibile: sfârșitul imediat și sfârșitul pe termen lung, sfârșit providențial și sfârșit natural, sfârșit definitiv și reînnoire. Literatura sfârșitului lumii își începea frumoasa carieră.

Termodinamica împotriva Apocalipsei

După 1850, pe măsură ce crește influența progresului, iar porțile viitorului sunt tot mai larg deschise, asistăm la o considerabilă evoluție mentală. Rarefierea sfârșiturilor *accidentale*, imediate, *iminente* ale lumii este foarte evidentă, cel puțin în discursurile științiifice, utopice și literare. După o înaintare anevoioasă, utopia vieții viitoare ia avânt. A doua jumătate a secolului al XIX-lea — mai ales către anii 1860, 1870, 1880… — va deveni vârsta de aur a unei — în fond — liniștitoare și optimiste utopii științifice, tehnologice. Se proiectează mașini capabile să amelioreze la nesfârșit condiția omului, se visează la reforme sociale, se are chiar în vedere refacerea totală a omului. E vârsta de aur a optimismului.

Sfârșitul lumii nu dispare. Dar el își schimbă locul și semnificația. Nu mai apare, în general, ca un accident de parcurs, ca o catastrofă ce oprește arbitrar din drum o civilizație în dezvoltare. El se situează, în mod natural, la limita ultimă a evoluției, după ce omul își va fi epuzitat, sau cel puțin realizat, toate potențialitățile. Într-un viitor suficient de îndepărtat pentru a nu mai fi preocupant.

În această perspectivă, Apocalipsa a fost înlocuită de… legea a doua a termodinamicii. Sugerată de Sadi Carnot (1782–1832) în anul 1824, ea a fost formulată de Rudolph Clausius (1822–1888) în 1850, apoi de William Thomson, lord Kelvin (1824–1907), în 1854; pornind de aici,

Clausius ajunge în 1865 să definească funcția de *entropie*. Legea a doua a termodinamicii și entropia păreau să afirme în ultimă instanță că, deoarece căldura odată transmisă nu mai poate fi recuperată, consecința finală trebuie să fie moartea termică a Universului. Spre deosebire de Apocalipsă și de Cometă, aceasta nu se va întâmpla curând.

Cu studiul sistemului solar s-a ocupat fizicianul german Hermann von Helmholz (1821–1894), care a propus în 1854 ipoteza contracției Soarelui, pentru a explica originea energiei acestuia și inevitabila ei epuizare. Degajând căldură, Soarele nu făcea decât să-și reducă treptat dimensiunile, și aceasta până la sfârșitul existenței sale. După Helmholz, situația era destul de preocupantă, căci, potrivit calculelor sale, în sistemul solar rămăsese un procentaj absolut ridicol din rezerva inițială de energie: doar a 454-a parte. Pământul va muri deci de frig. În câteva sute de mii de ani; în șase milioane de ani; în zece milioane; în câteva zeci de milioane. Calculele și ipotezele au fost revăzute ascendent, în termeni tot mai optimiști.

Existau și unii care atribuiau un anume rol căldurii centrale a globului nostru. De la începuturile sale incandescente, Pământul n-a făcut decât să se răcească treptat, și el continuă să se răcească. Și sub acest aspect, existența vieții terestre era amenințată — pe termen lung — tot de frig (deși majoritatea savanților considerau deja că suprafața nu este în nici un fel influențată de căldura internă, viața terestră depinzând exclusiv de Soare).

Viitor dramatic dacă vrem, dar această dramă, situată prea departe de noi, nu ne privea în mod direct. Nu avea nimic de-a face cu viața și proiectele noastre. Cel puțin acesta era discursul liniștitor al savanților… și al utopiștilor.

Marte și Luna ne învață fel de fel (de lucruri puțin plăcute)

În epoca despre care vorbim, oamenii priveau tot mai insistent planetele, aceste surori ale Pământului nostru, luminate de același Soare.

Dar ce deosebire! Luna era evident moartă (sau aproape). Îi lipsea atmosfera, îi lipsea apa. Cu Marte, era o întreagă poveste, dar una care, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, părea să confirme un curs evolutiv de tip selenar: secare progresivă, fenomen combătut (dar pentru câtă vreme încă?) de inteligenții și harnicii marțieni cu ajutorul sistemului lor de canale. În plus, Marte prezenta un peisaj aplatizat, urmare a eroziunii *complete* a reliefului, imaginea unei planete bătrâne și uzate (nu spuneți că nu este adevărat, vorbim acum despre Martele

din secolul al XIX-lea, nu dintr-al XX-lea).

Aceste corpuri cerești reprezentau ele, de fapt, viitorul Pământului nostru? Un viitor care, pentru a se produce, nu avea nevoie de stingerea Soarelui?

Eroziune: aplatizarea completă a uscatului. Termen: mai puțin de zece milioane de ani, poate numai patru milioane dacă natura se decide să lucreze mai repede. Marea va acoperi totul sub un strat de apă gros de vreo două sute de metri. Dacă între timp nu va deveni cumva amfibian, omul trebuie să-și ia adio de la acest Pământ.

Soluție de altfel puțin credibilă. Spectrul secetei — după exemplul Lunii și al lui Marte — părea mai conform cu logica evoluției cosmice. Omul va pieri deci din cauza lipsei, nu a excesului de apă. Într-adevăr, cantitatea de apă scade treptat, prin infiltrare în sol și prin combinații chimice. Eroziunea poate să niveleze solul după bunul ei plac, dar peste câteva milioane de ani nu va mai exista nici o mare care să amenințe această Olandă la scară planetară. Pământul va fi uscat și neted, neted și uscat. Ca Marte.

Se va muri de sete? Nu: se va muri tot din cauza frigului. Atmosfera va deveni mai rarefiată (priviți Luna, priviți Marte), ea își va pierde mai ales vaporii de apă, capabili să rețină căldura. Lipsit de protecția unui strat atmosferic consistent și bogat în apă, Pământul va fi nu doar neted și uscat, dar, de asemenea și în primul rând, înghețat.

Aplicarea fidelă a modelului selenar ducea la următoarea concluzie: când Pământul va fi rece, solul i se va fisura ca și cel al Lunii, iar globul nostru, ca un imens burete, va absorbi restul de apă și de aer. Ultimii oameni vor ocupa o vreme, ca niște cârtițe, spațiile subterane. În cele din urmă, Pământul va avea toate șansele să se sfărâme în bucăți!

Toate aceste scenarii se reduceau, de fapt, la o formulă unică. Omenirea va dispărea, probabil din cauza frigului, în urma unei evoluții care va mai dura cel puțin câteva milioane de ani.

Și după noi? Un spectacol înfricoșător, ce nu va mai fi contemplat de ochi omenești. Se credea că spațiul e plin cu o materie extrem de rarefiată, eterul, care frânează treptat mișcarea planetelor. Problema era, fără îndoială, una pe termen foarte lung. Viața terestră va fi fost foarte probabil deja încheiată când se va produce ceea ce explica Ernst Haeckel (1834–1919) în *Welträtsel / Enigmele Universului*: „Orbitele planetelor în rotație vor deveni tot mai apropiate, la fel cu ale sateliților care le înconjoară. Finalmente, sateliții se vor precipita asupra planetelor, iar acestea în Soarele din care s-au născut.” Acesta e sfârșitul tuturor lucrurilor.

Se va spune că tabloul nu era de un optimism fără cusur. Totul este relativ. Să reținem însă că, pentru prima oară, omenirii și civilizației i se acorda un răgaz de milioane și milioane de ani. Depinde numai de

ea să profite.

Prin foc și prin apă

Ar fi posibil ca viața terestră să dispară înaintea termenului ei firesc? Soluțiile, într-adevăr, nu lipseau. Panoplia accidentelor cosmice s-a îmbogățit considerabil în cursul secolului al XIX-lea. Pentru mai mult confort, să recurgem la *Le Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle / Marele dicționar universal al secolului al XIX-lea*, editat de Pierre Larousse (1817–1875) între anii 1866 și 1876. El ne rezervă surpriza unui foarte bogat articol — aproape o monografie — despre *sfârșitul lumii*.

Ipoteză: avem șanse să fim arși (sau, paradoxal, înecați) prin acțiunea focului interior al globului. Într-adevăr, „e aproape sigur că suprafața solidă pe care ne clădim orașele și locuințele nu are mai mult de zece leghe grosime și că, la această adâncime neînsemnată, toate metalele sunt în fuziune… Trăim pe o firavă plută, ce se poate scufunda dintr-o clipă într-alta… Dacă vulcanii, supape de siguranță ale cazanului terestru, ar fi astupați, globul n-ar putea oare sări în aer, trimițând în spațiu fragmentele suprafeței sale sfărâmate? În orice caz, o afundare a solului continentelor ar putea cu ușurință să fie de-ajuns pentru a aduce toată apa mărilor pe pământul locuit și a ridica, pe de altă parte, solul ce formează în prezent fundul oceanului. Printr-o inundație parțială de această natură, Parisul ar putea fi lesne învăluit de ape, iar vapoarele cu aburi să brăzdeze marea la trei sau patru sute de picioare deasupra catedralei Notre-Dame.”

Pentru iubitorii de ordine și metodă, se propunea un mecanism al sfârșitului lumii de o precizie și o regularitate absolute. Se putea stabili, cu ceasul în mână, momentul exact al catastrofei. Această descoperire se datora evident unui matematician, Alphonse-Joseph Adhémar (1797–1862), același care avusese ideea mai constructivă (și singura dintre cele două realizate până în prezent) a unei căi ferate de centură a Parisului. În 1842, Adhémar a publicat o carte despre *Les Révolutions de la mer / Revoluțiile mării*. Iată esențialul demonstrației sale fizice și matematice privitoare la *periodicitatea potopurilor*:

Anotimpurile sunt de lungimi inegale pe cele două emisfere. Iarna și toamna durează la noi o sută șaptezeci și nouă de zile; în emisfera australă, ele durează o sută optzeci și șase de zile. Această diferență de șapte zile acționează în fiecare an în direcția răcirii suplimentare a unuia dintre poli; pe durata a zece mii cinci sute de ani, ghețurile se acumulează la un pol și, în același timp, se topesc în jurul celuilalt, ceea ce, firește, deplasează centrul de gravitație al Pământului. Or, va veni un moment când, după ce una dintre părți va fi atins un maximum de temperatură, se va produce un dezgheț sub al cărui efect

centrul de gravitație își va regăsi locul, fapt ce va declanșa un potop teribil și va duce la dispariția oricărei urme de viață. Dezghețul polului boreal a avut loc acum patru mii două sute de ani, iar cel al polului austral va urma peste șase mii trei sute de ani. În fine, totul devine clar și totul se leagă: potop, sfârșit al lumii. Matematicile sunt cu adevărat folositoare.

Dar unde sunt cometele, aceste regine ale sfârșitului lumii din secolul al XIX-lea? Odată trecut pragul anului 1800, savanții s-au eliberat foarte repede de „complexul cometei". Ingrați, ei au ajuns să considere cometele un fel de „nimicuri vizibile", bune pentru a fi observate, dar nu să provoace frică. Cel puțin în privința posibilității unei ciocniri violente, a unui șoc direct cu nucleul sau capul cometei. Fiindcă, în rest, începea să prindă contur o neliniște cu totul diferită. Cea inspirată de posibilitatea unei combinații chimice între gazele toxice ale unei cozi de dimensiuni considerabile și oxigenul din atmosfera terestră. Rezultatul ar fi fost inevitabila combustie a globului nostru (Edgar Poe știa deja ceva pe această temă). Chiar dacă evitai focul, rămânea posibilitatea să mori otrăvit sau asfixiat. În sfârșit, pericolul trecea de la cap la coadă (e datoria psihanaliștilor să aprofundeze problema), iar cometa, deși nițel depreciată, continua să rămână prezentă și uneori amenințătoare. Mai ales în ochii opiniei publice, căci savanții aveau deja alte griji.

Echivocul domnea, în orice caz. Cometa de la 1811 promitea de toate: furtuni, erupții și… vinuri bune. Cea de la 1857 era reprezentată fie pe cale să sfâșie cu furie Pământul, fie, dimpotrivă, cu următoarea legendă: „Anul acesta ne promite: Belșug de cereale. Vin bun. Lipsa mortalității. Pace. Activitate industrială și unire a tuturor națiunilor. Trăiască Cometa!"

Să citățm și alte accidente cosmice: atragerea Pământului de către un corp ceresc rătăcitor; explozie solară în urma impactului cu o cometă de mari dimensiuni sau cu un astru oarecare, manifestată prin creșterea pronunțată a căldurii; oprirea bruscă — cu aceleași consecințe — a deplasării Pământului (tot din cauza influenței unui alt corp ceresc).

Lista e departe de a fi exhaustivă. Dar — cum spune foarte clar și ferm *Marele Larousse* — *„nici una dintre aceste ipoteze nu are șanse de realizare*; singura admisă astăzi este cea care afirmă dependența de Soare a condițiilor existenței noastre și care vede în răcirea sa unicul sfârșit probabil al vieții de pe globul nostru". Începem acum să înțelegem: imaginarea unor accidente era doar un mic joc pervers la care se dedau savanții și nu era vina lor dacă cei săraci cu duhul le luau *ad litteram*.

Omenirea era condamnată să trăiască foarte mult timp.

Natura are timpul de partea ei

Dar cum să organizezi un interval de timp atât de lung? S-a cerut timp, s-a dorit să se investească în viitor, ceea ce probabil că s-a și obținut, pentru milioane de ani. Era pasionant, dar, în același timp, neliniștitor. Greu de crezut că Parisul va rămâne tot Paris și peste un milion de ani. Omul urma să se schimbe, Pământul de asemenea.

Să ascultăm pe această temă un dialog-conferință:

„— După părerea mea, vor trece veacuri după veacuri… iar, la un moment dat, în locul Pacificului se va ridica un continent întins, pe care alte generații de oameni îl vor civiliza.

— Dar asta durează! spuse Pencroff.

— Natura nu se grăbește. *Ea are timpul de partea ei!* răspunse inginerul… Savanții admit că, într-o bună zi, viața animală și vegetală nu va mai fi cu putință pe glob din cauza răcirii lui. Punctul asupra căruia nu sunt de aceeași părere este cauza răcirii. Unii cred că această răcire se va datora scăderii temperaturii Soarelui, care strălucește de atâtea milioane de ani, iar alții susțin că va surveni numai odată cu stingerea focului din interiorul globului nostru… Oamenii și animalele se vor îndrepta spre latitudinile supuse direct influenței solare. Europa, Asia, America de Nord și America de Sud vor fi pe rând părăsite. Flora și fauna vor emigra spre ecuator, înspre țările centrale ale Americii și Africii, care ar putea deveni continentele cele mai populate… Și poate că natura, care prevede totul, a hotărât de pe acuma să pună la ecuator bazele unui continent nou… De multe ori m-am gândit la aceste lucruri, dragii mei, și cred cu tot dinadinsul că înfățișarea globului nostru va fi într-o bună zi schimbată în întregime, că, din cauza apariției acestor continente noi, cele vechi vor fi acoperite de apele mărilor și, în cursul secolelor viitoare, noi Columbi vor descoperi insulele Chimboraco, Himalaya sau Mont-Blanc, rămășițe ale continentelor scufundate: America, Asia, Europa. Apoi, aceste noi continente vor deveni, la rândul lor, de nelocuit, căldura continuând să scadă, până când, într-o bună zi, globul va semăna cu un trup omenesc mort. Și viața va dispărea, poate nu definitiv, dar, în orice caz, pentru o bucată de timp. Atunci, globul nostru se va odihni, refăcându-se pentru a reînvia într-o zi în condiții mai bune.“

Cititorul a recunoscut, fără îndoială, pasajul din *Insula misterioasă*[23] (1874) a lui Jules Verne (1828–1905) în care inginerul Cyrus Smith le explică tovarășilor săi „ce va deveni globul”. *Natura are timpul de partea ei* — iată ideea expunerii sale, care nu face decât să rezume discursul științific larg acceptat al epocii. Omenirea va sfârși într-o zi, dar nu printr-un accident, nici o cometă sau epidemie nu-i poate stăvili progresul. Ea va sfârși *în mod natural*, la încheierea unui ciclu

cosmic, într-o lume care nu va mai fi aptă să suporte viața. Dar ziua aceea este încă departe, ea aparține unei istorii incomparabil mai lungi decât cea parcursă până acum de omenire. Între timp, vor dispărea continente și se vor ivi altele, iar omul va reuși, de fiecare dată, să se adapteze mediului înconjurător.

Sfârșitul era sigur — înscris fiind în legile naturii — și în același timp dedramatizat, din moment ce privea o etapă pierdută în abisul viitorului.

Progresul care face rău

Încredere oarbă în viitor? În capacitatea omului de a-și depăși propria condiție? Da, dar…

Cine-și mai aduce aminte astăzi de Émile Souvestre (1806–1854)? Acest literat mai curând mediocru a avut totuși o sclipire de geniu (ceea ce i se poate întâmpla o dată oricui): ideea simplă, dar plină de consecințe că progresul ar putea să facă rău. Nu era de altfel singurul care bănuia că ceva nu este în regulă cu utopia.

Și dacă sfârșitul lumii, cel puțin al lumii noastre, o lume imperfectă și totuși umană, va fi pur și simplu consecința neprevăzută a progresului, a unui progres nechibzuit, scăpat de sub orice control?

Souvestre ne invită la o plimbare prin lumea anului 3000. *La Monde tel qu'il sera / Lumea așa cum va fi* e titlul lucrării sale apărute în 1845. Iată tehnologia și capitalismul ajunse la expresia lor supremă. Lumea civilizată este reunită într-o singură federație: Republica Intereselor Unite (cu capitala în insula Bugetului, fostul Borneo). Particularitățile naționale au dispărut în fața specializării industriale. „Fiecare stat formează o singură fabrică. Există astfel o nație pentru ace, alta pentru vacsul englezesc, alta pentru tiparele de nasturi."

Știința și tehnologia deveniseră atotputernice. Chiar și în domeniul „programării" copiilor. Creșterea științifică a acestora se practica într-o „imensă galerie prevăzută de cele două părți cu un fel de rafturi pentru sticle, pe care copiii erau așezați unul lângă altul. Fiecare avea în față numărul său de ordine și biberonul brevetat care-i ținea loc de mamă. O pompă cu aburi, plasată în fundul sălii, făcea să urce *super-lecto-guna* (sau *lapte de femeie* îmbunătățit) spre conducte care-l distribuiau apoi sugarilor." Iată, apoi, într-un muzeu frenologic, „o duzină de medici preocupați să constate diferitele aptitudini. Niște angajați ai stabilimentului le aduceau fără încetare coșulețe cu copii, cărora ei le pipăiau craniile, dându-le un nume și o destinație conforme cu protuberanțele observate."

Ne-am trezit într-o lume „în care omul a devenit sclavul mașinii, iar interesul, înlocuitorul dragostei". S-a aflat între timp că o astfel de lume se poate autodistruge. Souvestre preferă totuși să recurgă la

vechile metode, oferind acestei omeniri bogate, dar degenerate o pedeapsă divină cu aspect apocaliptic; iată, prin urmare, „fluviile revărsate, incendiile rostogolindu-se în talazuri de flăcări și, în această distrugere generală, spița umană fugind înnebunită”. Încă o dată *tabula rasa*, după care suntem asigurați, potrivit bunei formule de odinioară, că lumea se va salva din propriile ruine și că omenirea va renaște, mai bună.

Patruzeci de ani mai târziu, în 1883, Eugène Mouton (1823–1902) relua în aceeași manieră satirică și umoristică tema progresului care se degradează. După părerea sa, Pământul va muri *ca urmare a excesului*. El va lua pur și simplu foc, din cauza creșterii consumului de energie, altfel spus de căldură, ce caracterizează societatea științifică și tehnologică.

În aceeași perioadă, scriitorul englez Richard Jefferies trata în *After London / După Londra* (1885) prăbușirea unei societăți industriale. Din cauza progresului excesiv, omenirea n-a făcut decât să se întoarcă la barbarie (discret, Jefferies nu ne spune cum s-a întâmplat acest lucru).

Progresul va aduce doar distrugere. Civilizația de mâine va fi altceva decât cea de azi. Parisul nu va mai exista; amatorii de turism vor face turul ruinelor sale. Da, viitorul este în fața noastră, dar el nu ne aparține.

Specia care ne va lua locul

Ideea că un *altul* ne va lua locul, propriul nostru urmaș sau cineva venit din altă parte (în fond, nu are importanță), devine destul de frecventă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Accentul se deplasează astfel de la social spre biologic, de la timpul scurt spre durata foarte lungă a istoriei.

Coborând într-o mină, ajungi să descoperi o vastă lume subterană, unde trăiește poporul *Vril-ya*, incomparabil mai avansat decât noi. Sunt atât de avansați, încât ne ignoră cu desăvârșire sentimentele, pasiunile, individualismul. Absolut înspăimântători în perfecțiunea lor. Priviți-i bine: sunt viitorii stăpâni ai acestui Pământ. E o specie distinctă cea care ne va lua locul? Da și nu: căci specia aceasta, atât de diferită de a noastră, reflectă, de fapt, o posibilă evoluție viitoare a omenirii. În cazul acesta, pericolul nu mai vine din afară, ci se află ascuns în adâncul nostru. Această meditație cu privire la destinul uman a fost formulată de scriitorul englez Edward Bulwer-Lytton (1803–1873) în romanul său *The Coming Race / Rasa viitoare* (1871) (trad. fr. *La Race future*, 1888).

Toate acestea respiră un aer foarte darwinist. Putem măsura amploarea influenței lui Darwin, urmărind evoluția lui Edgar Quinet, același care, în *Ahasvérus*, concepuse o Apocalipsă după modelul

religios clasic. Patruzeci de ani mai târziu, în cartea sa *La Création / Creația* (1870), el nu mai jura pe Biblie, ci pe *Originea speciilor*. Apocalipsa căpăta dintr-odată o semnificație diferită: „Trebuie să ne obișnuim acum cu vestea că omul va dispărea, așa cum au dispărut amoniții și trestiile primare, și că alte vieți, mai desăvârșite, mai bune fără îndoială decât a lui, vor înflori în locul său… E oare posibil ca o ființă superioară omului să apară într-o zi pentru a-l domina, așa cum omul domină astăzi animalele? Va alunga oare această ființă superioară specia umană în păduri, pe insule, așa cum alungăm noi acum bizonul sau muflonul?”

Sprijinindu-se pe darwinism, problema se punea foarte bine, foarte logic, în termenii evoluției. Evoluția odată acceptată, ea nu se putea opri în 1859, cu publicarea *Originii speciilor*. Ea trebuia să continue, ca mai înainte. Viitorul devenea o capcană. O fabrică de supraoameni… sau de monștri. Iată ce se câștigă respingând sfârșitul lumii!

Cu mai multe mii de ani în urmă, omul însuși a înlocuit o altă specie. Este ceea ce ne spune J.H. Rosny aîné (1856–1940) în *Xipehuzii*[24], povestire publicată în 1887. După care, parcă pentru a-i răzbuna pe acești nefericiți, scriitorul a înmulțit ipotezele despre forme de viață susceptibile să înlocuiescă omenirea.

Poate că Celălalt este deja pe drum și va fi aici chiar mâine. Aceasta era obsesia lui Guy de Maupassant (1850–1893). În *Horla* (1886–1887), el a imaginat existența printre noi a unei ființe esențial diferite și insesizabile, care se pregătește să ne ia locul: „După om, Horla.”

Dacă e să ne gândim bine, progresul și viitorul începeau să dea fiori.

O experiență sociologică

O soluție nu mai puțin originală a fost avută în vedere de Gabriel Tarde (1843–1904), filozof, sociolog și criminalist. În *Fragment d’histoire future / Fragment de istorie viitoare* (scrisă în 1884 și publicată în 1896 în *Revue internationale de sociologie*), el obliga omenirea să-și schimbe complet cadrul de viață și să inventeze o sinteză de civilizație absolut nouă.

În secolul al XXV-lea, civilizația a ajuns la un nivel foarte înalt de evoluție științifică, tehnologică, socială și politică, după rețeta comună a utopiilor (folosirea generalizată a electricității, eradicarea sărăciei, dispariția bolilor, federație universală, unificare lingvistică). Era perfect, prea perfect și, în consecință, devenea foarte tentant pentru un sociolog să facă *tabula rasa* și să încerce o nouă formulă a perfecțiunii.

Pentru a provoca sfârșitul lumii, Tarde a recurs la singurul mecanism unanim acceptat: Soarele. Precipitându-i declinul. Iată că deja în secolul al XXV-lea Soarele începe să se stingă. Îndeosebi iarna

anului 2489 a fost dezastruoasă. „Toată populația Norvegiei, a Rusiei de Nord și a Siberiei a pierit congelată într-o singură noapte.” Arabia și Sahara deveniră refugii, dar nu pentru mult timp: „Din această frumoasă rasă umană atât de robustă și de nobilă, formată prin efortul și geniul atâtor secole…, nu vor rămâne curând decât câteva mii, câteva sute de exemplare palide și zgribulite, singurii depozitari ai ultimelor rămășițe din ceea ce a fost Civilizația.” Încă o dată, natura a câștigat partida. Sfârșitul lumii?

A apărut însă un șef, care a reușit să călăuzească această hoardă mizerabilă să caute o altă lume. Supraviețuitorii s-au instalat în adâncurile Pământului. Ei au devenit locuitori ai unei lumi subterane, lume uniformă, la adăpost de incoerențele naturii. Într-un decor abstract, în mijlocul unui mediu neutru, omenirea a găsit o nouă cale, poate calea ei cea adevărată. Cândva sclava naturii, a soarelui și a ploii, ea a rămas singură, suverană, aptă să aleagă în mod rațional soluțiile cele mai convenabile.

Manuscrisul, scris în anul 596 „al erei mântuirii”, pune în lumină progresele decisive realizate în cursul celor șase secole. Cincizeci de milioane de oameni trăiesc în orașele subterane. Trăsătura esențială a noii civilizații „constă în eliminarea completă a naturii vii, fie ea animală sau vegetală, cu singura excepție a omului”. Necesitățile s-au redus, s-a renunțat la superfluu. Moda, mai ales, s-a schimbat radical: oamenii nu se mai îmbracă. Se lucrează mai puțin, ceea ce lasă mai mult timp pentru gândire. Principiul suprem al noii societăți este „un minimum de travaliu utilitar și un maximum de travaliu estetic”.

În realitate, acești nudiști esteți rămân mai dependenți de natură decât sunt ei dispuși să recunoască. Se hrănesc într-o manieră neașteptată și spectaculoasă: săpând tuneluri către suprafața înghețată a globului pentru a explora „minele” de carne congelată conservată în sol! Fapt ce explică limitarea strictă a nivelului demografic. Într-o zi, ei vor muri probabil de foame sau vor deveni canibali.

Experiența lui Tarde, interesantă fără îndoială din punct de vedere sociologic, lasă îndoieli cu privire la capacitatea reală a omului de a crea o lume închisă, în care legile umane să înlocuiască legile naturii.

Comete, Apocalipsă, contestare

Am ascultat până acum un discurs, uneori contradictoriu, și totuși „luminat”, inspirat din știința și tehnologia moderne. Sub fațada liniștitoare, optimistă, triumfătoare a secolului al XIX-lea, există însă o zonă tulbure, în care se prelungesc vechile frici, în care se continuă și uneori se exacerbează credințe confuze. Pentru dezmoșteniți și marginali, loviți din plin de revoluția industrială, prelungirea la infinit a unei lumi care nu le aparținea era departe de a fi o soluție

dezirabilă. La acest nivel, sfârșitul iminent al lumii și, mai ales, formulele milenariste continuau să-și exercite vechile lor prerogative. De altminteri, nici chiar elita nu era cu totul imună la credințele tradiționale…

Abandonată de savanți, Cometa n-a încetat să le vorbească celor doritori să-i asculte vechiul limbaj. Alertă la cometa din 1816, sfârșitul lumii anunțat pentru 18 iulie. Alertă la cometa din 1832. Alertă la cometa din 1857… și așa mai departe.

Afacerea de la 1832 ilustrează perfect dialogul surzilor între știință și opinia publică. Pe 29 octombrie, cometa Biela urma să intersecteze orbita Pământului. Era un fapt demonstrat matematic. Destul pentru a trage concluzia „logică”: „Globul nostru, izbit violent, va fi sfărâmat în bucăți; este evident sfârșitul lumii.” Logică infailibilă… până la un amănunt. Cometa a intersectat într-adevăr orbita terestră, exact la momentul anunțat. Pământul a scăpat totuși neatins (cum prea bine știm). Amănuntul? Pur și simplu, cometa intersectase orbita terestră la o distanță de vreo optzeci de milioane de kilometri de punctul unde se găsea globul nostru în momentul „cataclismului”.

Anul următor — în noiembrie 1833 — o ploaie de meteoriți (căzând cu frecvența de șaptezeci pe secundă) a luminat noaptea în nord-estul Statelor Unite. Iată deci Apocalipsa: cădeau stele de pe cer. Și asta exact deasupra ținutului puritan al Noii Anglii, unde oamenii cunoșteau Biblia pe de rost; aveau de ce să se sperie.

Fabricanții de apocalipse nu lipsesc în secolul al XIX-lea, și chiar se înmulțesc, ajutați de cei pe care restructurările sociale îi loviseră sau dezorientaseră. Pentru anumite minți, progresul, deși abia declanșat, ducea la un impas din care nu se va putea ieși decât prin poarta secretă a Judecății de Apoi sau a domniei mesianice. „Se apropie un moment inevitabil — explica un teoretician —, în care specia umană nu va mai putea nici să avanseze, nici să dea înapoi, nici să rămână pe loc, progresul fiind continuu.” Singura ieșire, „sfârșitul apropiat al Pământului” (Jules Grousset, *De la fin de la Terre et de l’histoire universelle de Bossuet / Despre sfârșitul Pământului și despre istoria universală a lui Bossuet*, 1872).

Marile Biserici renunțaseră de mult să mai predice iminența Judecății de Apoi. Acceptau în mod tacit progresul. Dar milenariștii nu se dădeau bătuți.

Începutul secolului al XIX-lea le-a oferit amatorilor un Anticrist de mare anvergură. Numeroși au fost, într-adevăr, cei care l-au văzut sub aceste trăsături pe împăratul Napoleon. Baroana Barbara de Krüdener (1764–1824), favorită a țarului Alexandru al Rusiei, susținea cu tărie acest punct de vedere. Ea a fost cea care i-a inspirat pactul mistic al Sfintei Alianței, un fel de pregătire în vederea unei domnii mesianice. Ca să amuze mai bine guvernele, ea a prezis, de asemenea, o nouă

invazie a turcilor în Europa.

Foarte adesea, milenariștii deveneau americani, într-o epocă în care Statele Unite păreau pământul făgăduinței, deschis tuturor speranțelor, tuturor utopiilor.

Pe 21 septembrie 1823, un înger i se arată lui Joseph Smith (1805–1844), argat de fermă. Urmând instrucțiunile lui Moroni (acesta era numele îngerului), el a descoperit patru ani mai târziu *Cartea lui Mormon*, scrisă într-un fel de „egipteană" și care continua istoria sfântă în peisaj american. Evreii ar fi emigrat de fapt în America, ei fiind strămoșii indienilor; aceștia din urmă sunt tuciurii la față, deoarece au părăsit adevărata credință. Sprijinindu-se pe C*artea lui Mormon*, Smith a fondat în 1830 Biserica Mormonilor, sectă puternică, cu istorie frământată, condusă în manieră biblică după moartea sa de „profetul" Brigham Young (1801–1877). Mormonii (care de altfel își spuneau „sfinții zilei de pe urmă") credeau în a doua venire a lui Cristos — în America, bineînțeles —, care va domni asupra lumii Noului Ierusalim, adică a orașului Salt Lake City, întemeiat de ei pe teritoriul Utah. În împărăția mesianică, indienii vor redeveni albi, odată realizată convertirea lor. Așteptând acele zile, mormonii s-au consacrat afacerilor și poligamiei, un mod ca oricare altul de a aștepta sfârșitul timpului.

William Miller (1782–1849) a întemeiat în 1831 o sectă zisă a milleriților (sau adventiștilor). Mai grăbit și mai preocupat de calcule decât mormonii, el anunță cui voia să-l asculte că sfârșitul lumii, sau mai precis venirea lui Cristos și începutul domniei milenare vor avea loc între 21 martie 1843 și 21 martie 1844. Un calcul revizuit indică data de 22 octombrie 1844. Nu se știe prin ce minune, Pământul a traversat mai mult sau mai puțin normal acest interval periculos. Fapt ce a permis sectelor adventiste să prolifereze în a doua jumătate a secolului. În special printre oamenii simpli, mai sensibili la sfârșitul lumii decât filozoful Ralph Waldo Emerson (1803–1882). Acesta îi răspunse unui millerit care-l teroriza cu cea de-a doua venire: „Sfârșitul lumii nu mă privește; pot trăi foarte bine fără el."

Pentru mai multă diversitate, Ellen White (1827–1915) a întemeiat secta „adventiștilor de ziua a șaptea", în timp ce Charles Taze Russell (1852–1916) a inventat în 1872 la Pittsburgh propria sa sectă a „russelliților" (numiți, începând din 1931, „martorii lui Iehova"). Așteptând venirea lui Cristos și domnia milenară, discipolii săi refuză să recunoască structurile religioase și politice. Russell a anunțat, în mai multe rânduri, sfârșitul lumii pentru anul 1914. Marele Război păru pentru un moment să-i confirme profeția…

Cât privește profețiile, textele nu lipsesc. Eugène Bareste publică, în 1840, *Prophéties. La fin des temps, avec une notice / Profeții. Sfârșitul timpurilor, cu o însemnare*. Pierre Lachèze, în același an, cartea *La fin*

des temps / Sfârșitul timpurilor, urmată de alte ediții: evenimentul era prezis pentru anul 1900. Abatele Jérôme Charbonnel i-a reluat ideile în 1849: *Soixante ans encore!!! et le monde n'est plus. Récente et plausible explication de l'Apocalypse / Încă șaizeci de ani!!! și lumea nu va mai fi. Explicație recentă și plauzibilă a Apocalipsei*; sfârșitul lumii, așadar, pentru anul 1909. Un personaj interesant a fost Henry Gratten Guinness (1835–1900); născut în apropiere de Dublin, el a fost marinar și *globe-trotter*, înainte să devină pastor și să se specializeze în profeții. A publicat în 1879 *The Approaching End of the Age / Apropiatul sfârșit al timpurilor*, a cărei a zecea ediție a apărut în 1886. Sfârșitul lumii era anunțat pentru 1923.

Variantele meridionale ale milenarismului se manifestau într-o manieră mai contestatară, revoluționară chiar. Pentru țăranii italieni sau brazilieni supuși impactului unei modernizări prea puțin preocupate de justiția socială, sfârșitul lumii lua în chip mai firesc aspectul sfârșitului unei lumi, al unei lumi care devenise inacceptabilă. Acest sfârșit va fi urmat de o reorganizare socială completă.

În Italia, țara lui Ioachim din Fiore, febra milenaristă a crescut în cea de-a doua jumătate a secolului. O nouă Biserică a fost întemeiată în 1872 pe muntele Labbro de către David Lazzaretti (1834–1878). Această *Chiesa universale giuris-davidica* asocia Apocalipsa reformelor sociale. În așteptarea celei de-a doua veniri a lui Cristos, fidelii săi își puseseră în comun bunurile și munca, fapt deloc pe placul autorităților. Lazzaretti a fost omorât în 1878, în cursul unei confruntări cu forțele de ordine.

În Brazilia, au existat chiar „războaie ale sfârșitului lumii". Episodul de la Canudos a fost reactualizat (în 1981) de un roman al scriitorului peruan Mario Vargas Llosa[25]. Pe această exploatare agricolă părăsită s-a instalat între 1893 și 1897 o adevărată armată de marginali (între douăzeci și treizeci de mii de persoane), țărani fără pământ, fanatici religioși, foști sclavi, briganzi, anarhiști… Toată această lume reunită prin cuvântul unui personaj charismatic, „profetul" Antônio Vicente Mendes Maciel (1828–1897), zis Antônio Conselheiro, se apucă, în așteptarea sfârșitului lumii, să pună bazele unei societăți diferite, de tip comunitar, ostilă principiilor modernizării burgheze. Ei zdrobiră în mai multe rânduri trupele guvernamentale, înainte de a fi copleșiți, în 1897, de o impresionantă mașină de război. Câțiva ani mai târziu, între 1912 și 1915, un război similar a opus puterea mișcării antirepublicane Contestado, care încerca să instaureze în Brazilia o monarhie concepută mai curând ca „domnie milenară".

Dar faptele cele mai curioase s-au petrecut în China. Creștinismul le-a împrumutat chinezilor ideea unui Mesia. Supuși dinastiei manciuriene și agresați de europeni, ei aveau realmente nevoie. Hong

Xiu-Chuan (1813–1864) a avut în 1837 viziuni celeste. Însuși marele Părinte l-a însărcinat să instaureze împărăția mântuirii pe Pământ și i-a conferit titlul de „rege ceresc al Păcii universale”. De fapt, Hong nu era altul decât al doilea fiu al lui Dumnezeu și, în consecință, fratele mezin al lui Isus Cristos. Această nouă religie, care adăuga tradițiilor chinezești importante împrumuturi creștine, s-a răspândit rapid începând cu 1843 și a condus, între 1850 și 1864, la revolta *Taipinilor*, care au întemeiat, sub conducerea lui Hong, un adevărat imperiu în regiunea Nankin. Împărăția mesianică — instaurată în China? Urmând bunele reguli egalitare și comunitare ale mișcărilor milenariste, pământurile feudalilor au fost confiscate și distribuite țăranilor. Edificiul s-a prăbușit în 1864, în fața forțelor conjugate ale regimului imperial și ale europenilor.

Expansiunea colonială europeană a oferit milenarismului șansa asumării unor noi funcții. Mahdiul, așteptat de atâta vreme de arabi, apăru în sfârșit în Sudan în 1881. Numele său adevărat era Muhammad Ahmad Ibn Abd Allah (1844–1885). Dar el s-a ocupat prea puțin de sfârșitul lumii, preferând o acțiune esențialmente politică, îndreptată împotriva dominației străine. A cucerit Khartumul de la englezi în 1885, iar partizanii săi s-au menținut acolo până la revanșa engleză din 1898.

Pentru a încheia, să revenim în Europa, unde se găsește în secolul al XIX-lea o țară mesianică prin excelență: Polonia. Împărțiți între trei imperii, polonezii aspirau la o lume nouă; sfârșitul lumii a fost pentru ei o armă de supraviețuire. Omenirea va fi înnoită prin dubla acțiune a creștinismului și a rasei slave, spunea August Cieszkowski (1824–1894), principalul reprezentant al mesianismului polonez. Viitorul aparține slavilor, afirma și Zygmunt Krasinski (1812–1859), dar cu această nuanță importantă: „Rusia pășește pe calea Anticristului, Polonia pe calea lui Cristos.” Sfârșitul lumii, sentimentul catolic, conștiința slavă și lupta pentru emancipare națională se contopeau astfel într-o ideologie cu totul specială.

Sfârșitul lumii se întâlnește astfel deseori cu revoluția sau cu războiul de eliberare. Sub învelișul religios, rămâne doar o imensă sete de schimbare.

Era desigur vorba de o revoluție retrogradă, predicată de aceia care priveau spre ceruri, refuzând sacrificiile impuse de modernizare. Dar, în același timp, societatea burgheză era atacată din cealaltă direcție de o armată de nemulțumiți nu mai puțin puternică: proletariatul industrial. În numele logicii istoriei și a progresului și cu arme făurite în arsenalul burghez.

Lupta cea mare

C'est l'éruption de la fin…
Du passé faisons table rase…
Le monde va changer de base…
C'est la lutte finale…

„Să-nceapă al lumii vechi apus […]
Sfârșiți odată cu trecutul negru […]
Azi nu sunteți nimic în lume […]
Hai la lupta cea mare […]"

Se recunosc accentele *Internaționalei*, celebrul imn revoluționar alcătuit în 1871 pe textul lui Eugène Pottier (1816–1887). Totul respiră aici sfârșitul lumii, sfârșitul unei lumi, al lumii burgheze.

Într-adevăr, adepții progresului necondiționat, la fel ca mulți dintre adversarii săi, prelungeau spre viitor trăsăturile secolului al XIX-lea. Ei idealizau sau detestau un tip de societate burgheză perfecționată. Nu așa gândeau proletarii, care visau o societate mai bună. Pentru ei, progresul însemna altceva: o societate nouă, construită pe ruinele celei vechi. După buna rânduială a sfârșitului lumii: distrugere urmată de reînnoire. Exista, în același timp, progres și ruptură: un fel de sinteză complet nouă între teoria burgheză a progresului și credința milenaristă.

Acești combatanți dispuneau deja de o armă redutabilă, socialismul științific fondat de Marx în *Manifestul Partidului Comunist* (1848) și *Capitalul* (1867). După Marx, istoria înaintează pe paliere succesive: comuna primitivă, sclavagism, feudalism, capitalism, socialism și comunism. De la un palier la altul, există criză, ruptură, sfârșit al unei lumi. Mai mult, socialismul, apoi comunismul vor permite desăvârșirea omului, materializarea fericirii milenare, în urma distrugerii lumii capitaliste. Prin Marx, sfârșitul lumii și îndeosebi milenarismul, laicizate și puse într-o ecuație științifică, sunt transpuse pe terenul evoluției sociale și puse în serviciul revoluției, al „luptei celei mari".

Contelui nu-i plăcea de galbeni și de negri

Secol al lui Darwin și Marx, veacul al XIX-lea a fost și al lui Joseph-Arthur conte de Gobineau (1816–1882). Mai puțin celebru în timpul vieții decât primii doi, acest diplomat și scriitor francez a știut să materializeze o fantasmă ce bântuia mințile acelui secol de dominație europeană. El n-a inventat rasismul, dar l-a dramatizat excesiv și l-a organizat într-un sistem de interpretare istorică în faimosul său *Essai sur l'inégalité des races humaines / Eseu despre inegalitatea raselor umane* (1853–1855).

Gobineau a inventat o istorie în care numai albii, ființe perfecte încă de la început — și, mai ales, arienii, cei mai buni dintre ei —, s-au aflat la originea tuturor civilizațiilor (inclusiv în Egipt și China!). Ceilalți, galbeni și negri, n-au făcut decât să împiedice, să corupă și să compromită marea operă a națiunilor albe.

Dar vai, unificarea progresivă a lumii a dus inevitabil la amestecul raselor, la degenerarea rasei albe, fără ca prin aceasta să le amelioreze pe celelalte. Acest proces nu va face decât să se agraveze; ne îndreptăm astfel nemijlocit spre sfârșitul lumii, începând cu sfârșitul civilizației.

Demografia nefiind punctul său forte, Gobineau credea că lumea antică fusese mai populată decât cea modernă; după el, populația va descrește pe măsura degenerării biologice, până la dispariția omului. „Am fi tentați — scria contele — să atribuim dominației omului pe Pământ o durată totală între douăsprezece și paisprezece mii de ani, divizați în două perioade: una, ce aparține trecutului, ar fi fost martora, ar fi fost posesoarea tinereții, vigorii, măreției intelectuale a speciei; cealaltă, care a început, va cunoaște mersul lipsit de vlagă spre decrepitudine… Nu știu dacă n-am fi îndreptățiți să numim sfârșit al lumii această epocă nu prea îndepărtată, care va însemna decăderea completă a speciei noastre. Previziunea întristătoare nu e moartea, ci certitudinea degradării care o va preceda.”

Lumile mor de bătrânețe

Tabloul nu era deci lipsit de umbre. Dar discursul care a avut parte de cele mai multe ecouri a rămas, până în ultimii ani ai secolului, fundamental optimist și liniștitor. Progresul era încă imperfect și câteodată dureros, dar el trebuia să-și ofere roadele minunate în veacurile ce urmau să vină.

Cartea exemplară ce rezumă marile speranțe (iluzii?) ale secolului al XIX-lea a fost publicată în 1894 de Camille Flammarion (1842–1925). În *La Fin du monde / Sfârșitul lumii*, enciclopedie, roman și filozofie a istoriei, acest astronom și popularizator de mare renume al științei spunea tot ce se putea spune în epocă, dintr-un punct de vedere optimist, despre viitorul omenirii.

Flammarion începea prin a denunța superstițiile și temerile. El banaliza *accidentul* de parcurs. Accident posibil, dar nu esențial, cu consecințe obligatoriu limitate. *Lumile mor de bătrânețe, și nu prin accident*: aceasta era cheia de boltă a demonstrației sale.

Accidente? De la întâlnirea cu o cometă, până la o epidemie provocată de microbi necunoscuți (SIDA *avant la lettre*), se putea imagina orice. Savanții și scriitorii nu se lăsau rugați ca să se amuze născocind tot soiul de teorii sadice.

Flammarion propunea o experiență. Să luăm o cometă: nu un „nimic vizibil”, ci o cometă serioasă de data asta, cu cap dur, lovind din plin suprafața globului. Unul dintre accidentele cele mai brutale care se pot imagina. Decorul: Pământul secolului al XXV-lea. Spectacolul (înspăimântător, fără nici o îndoială): ploaie de bolizi, ploaie de foc, căldură insuportabilă, exces de oxid de carbon, toate acestea se abat asupra Europei. Consecințe: într-un Paris cu nouă milioane de locuitori, o sută de mii pier în cursul nopții fatale. În toată Europa, dispare a patruzecea parte din populație. O catastrofă, desigur. Dar foarte departe de sfârșitul lumii. Foarte departe chiar de un cataclism susceptibil să frâneze progresul, să oprească evoluția normală a omului și a civilizației sale. Lumile, așadar, nu mor prin accident.

Etapele viitorului

Eliberați de temeri și gata să acceptăm filozofic și fără să dramatizăm orice accident posibil, să ne gândim deci la viitor, la această istorie lungă și minunată care ne așteaptă.

Prima etapă: secolul al XX-lea, care se anunța mai ales ca vârsta de aur a tehnologiei. Unii utopiști visau la o societate perfectă deja instaurată în preajma anului 2000, pe când cei mai prudenți gândeau că remodelarea omului și sfârșitul nedreptăților și al războaielor nu se vor realiza poate imediat, ci în secolele următoare. În orice caz, bazarul tehnologic era mai mult decât complet.

Să ne îmbarcăm pentru anul 1953 în compania lui Albert Robida (1848–1926), autorul textelor și al desenelor din *Le Vingtième siècle / Secolul al douăzecilea* (1883) și din *La Vie électrique / Viața electrică* (1892). Să observăm împreună cu el televiziunea omniprezentă, aeronavele ce umplu cerul și, mai ales, faimoasele *tuburi expres* (în care călătorii sunt lansați cu o viteză amețitoare) ce brăzdează Pământul și plonjează până în adâncul oceanului. Să privim, de asemenea, Luna, care, atrasă spre Pământ cu ajutorul electricității, a devenit gigantică (ispravă expusă în detaliu câțiva ani mai târziu de André Laurie[26]) și să admirăm munca oamenilor care au construit un continent artificial, unind insulele risipite ale Oceaniei. Să remarcăm, în sfârșit, în desenele de o precizie fotografică ale lui Henri Lanos legătura dintre Franța și Anglia grație unui tub submarin și, în același timp, a unui pod ciclopic peste Canalul Mânecii.

Dar, cu crizele și dezechilibrele sale, secolul al XX-lea nu era decât copilăria viitorului. Pentru etapele mai îndepărtate în timp și mai apropiate de perfecțiune, să revenim la Flammarion, care știa mai multe decât știu istoricii despre trecutul deja scurs. Iată, potrivit lui, marile etape ale destinului nostru:

Secolul al XXV-lea, secolul Cometei. Se trăiește într-o civilizație

tehnologică și, mai mult, rațională. Războiul este abolit, conform unei metode *sui-generis*, pusă la punct de femei: „Tinerele fete s-au jurat să nu se mărite niciodată cu un bărbat ce-ar fi purtat cândva arme… Din această cauză, vreme de aproape cinci ani n-a existat nici măcar o singură căsătorie, nici o singură nuntă.” După cinci ani de abstinență, guvernele au cedat. S-au înființat Statele Unite ale Europei. S-au adoptat importante reforme sociale (de tip „reaganian”), diminuându-se birocrația și impozitele și lăsând loc inițiativei individuale. O soluție neașteptată contribuie la egalitatea socială: „maimuțele domestice, care-i înlocuiau deja de o jumătate de secol pe servitorii umani deveniți de negăsit..” Iată, așadar, cheia problemei sociale! La capitolul tehnologie, electricitatea a devenit atotputernică și omniprezentă. Aeroplane, elicoptere electrice, gări aeronautice înălțate pe vârfurile turnurilor și ale edificiilor. Călătorii prin tubul expres, cu trenuri cu aer comprimat.

Din secolul al XXV-lea până într-al XXX-lea: Evoluția continuă în aceeași direcție. Energia geotermică și solară se adaugă electricității. Meteorologia a devenit o știință exactă, iar climatul terestru este controlat îndeaproape („razele solare înmagazinate vara sunt distribuite în timpul iernii, iar anotimpurile aproape că au dipărut, mai ales de când puțurile subterane aduc la suprafață căldura internă a globului, ce pare a fi inepuizabilă”). S-a întâmplat, din nenorocire, o adevărată catastrofă ecologică (dar cui îi pasă de ecologie?): „Pădurile au dispărut complet, distruse de culturi și pentru fabricarea hârtiei.” Frontierele au fost suprimate, pentru a favoriza „internaționalismul și liberul schimb absolut în domeniul comerțului și al ideilor”. „Telefonoscopia” (un fel de televiziune) face legătura între toate zonele lumii. În Europa, se vorbește europeana, „amestec de engleză, franceză și termeni de origine grecească, la care s-au adăugat câteva expresii provenind din germană și italiană”.

Secolul al L (50)-lea: Se lucrează deja exclusiv cu ajutorul unor aparate automate dirijate de simieni. Nu mai există alți servitori în afară de „maimuțele domestice”. Se inventează hrana sintetică.

Secolul al LX (60)-lea: O importantă evoluție biologică este în curs: sistemul nervos al omului începe să se perfecționeze (nuanță: „Creierul feminin continua să rămână puțin mai mic decât cel masculin și continua să gândească puțin altfel.”). „Capul s-a mărit. Corpul s-a micșorat; nu se mai întâlnesc giganți.”

Secolul al C (100)-lea: Toți oamenii s-au contopit deja într-o rasă unică, albă, destul de scundă (în principal, pe baza elementelor anglo-saxone și chineze). Devenit foarte mobil, omul se deplasează prin aer cu ajutorul unor aparate ușoare.

Secolul al CC (200)-lea: În sfârșit, „către cel de-al două sutelea veac, specia umană a încetat să mai semene cu maimuțele”. Evoluția era

împlinită.

Apogeu biologic, intelectual și spiritual. Două simțuri noi se adaugă celor vechi: simțul electric și simțul psihic. Telepatia devine un mijloc curent de corespondență. Se reușește chiar să se comunice cu „ființele invizibile existente în jurul nostru, lipsite de corp material" (bună ziua, domnule Horla!). Și, bineînțeles, cu locuitorii altor planete, ai altor lumi. Bărbații sunt de o inteligență superioară, femeile de o frumusețe perfectă. „Anticul maxilar bestial a dispărut." Eră de frumusețe și voluptate. Rafinamente nemaiauzite în dragoste (nici un amănunt, vai, la Flammarion), căsătoria legală abolită. Energie la discreție: geotermică, solară, hidrogen extras din apa mărilor, căderi de apă și maree. Speranța de viață atinge și depășește o sută cincizeci de ani: la o sută de ani, omul e încă tânăr. Bolile au fost definitiv învinse. O singură rasă, o singură limbă, un singur guvern, o singură religie („filozofia astronomică", cea a lui Flammarion, se înțelege). Mediul înconjurător, complet modificat (oroarea ecologică continuă și se amplifică); „Speciile sălbatice au dispărut cu totul… Omenirea a cucerit și domesticit speciile pe care le putea utiliza și le-a distrus pe celelalte, luând complet în posesie globul… Întreaga planetă a sfârșit prin a deveni grădina omenirii, grădină dirijată de-acum în mod științific, inteligent și rațional."

Astfel va fi lumea peste douăzeci de mii de ani. Soluțiile îi aparțin, desigur, lui Flammarion, dar spiritul este cel al secolului său. Al unui secol care, în pofida anumitor neliniști și soluții paralele ce nu lipseau, credea, în general, în progres și în viitorul speciei umane. Ne-am oprit asupra cărții lui Flammarion, deoarece era deja deschis și ne va conduce până la sfârșitul lumii, capăt al călătoriei noastre. Am fi putut alege nenumărate alte exemple, utopii diferite în privința amănuntelor, dar animate de aceeași sete de perfecțiune umană, de aceeași încredere în desăvârșirea omului.

Extincția

Din nefericire, această lume perfectă (cel puțin după gustul utopiștilor) nu putea să dureze o veșnicie. Va dura poate mult timp, foarte mult timp, e singura consolare. Dar într-o zi, va dispărea.

Peste zece milioane de ani, munții vor fi aplatizați, mările secate, atmosfera rarefiată, săracă în oxigen și vapori, climatul se va răci de la un an la altul. Speciile animale și vegetale încep să dispară. După milioane de ani de civilizație puternică, omenirea „a recăzut lent în barbaria din care nu se va mai ridica".

Retrase în zona ecuatorială, „două grupuri de câteva sute de ființe omenești ocupă ultimele capitale ale industriei", încercând să supraviețuiască la adăpostul a două imense orașe de sticlă; se

utilizează energia solară și apa râurilor subterane, singurele care continuau să curgă. Efort inutil: frigul va triumfa în cele din urmă. Specii umane sălbatice vor mai supraviețui câtva timp, alături de specii animale degenerate. „După care, încetul cu încetul, treptat, întreaga viață terestră se va stinge." Soarele va mai străluci douăzeci de milioane de ani, luminând noi civilizații pe planetele îndepărtate.

Urmându-l îndeaproape pe Flammarion, Anatole France (1844–1924) a scris pagini impresionate despre sfârșitul lumii în *Le Jardin d'Épicure / Grădina lui Epicur* (1894)[27]: „A fost o vreme când omul n-ar fi putut să se împace cu planeta noastră: era prea cald și prea umed. Va veni o vreme când nu se va mai putea împăca: va fi prea frig și prea uscat. Când se va stinge soarele — și asta se va întâmpla cu siguranță —, oamenii vor fi dispărut de mult. Ultimii vor fi la fel de goi și de stupizi ca și primii. Nu-și vor mai aminti nimic de artă, nici de știință. Se vor răzleți, nenorociți, în caverne, pe marginea ghețarilor care-și vor rostogoli blocurile transparente pe locurile unde au fost cândva orașe, orașele în care acum oamenii gândesc, iubesc, suferă și speră… Într-o zi, cel din urmă dintre ei își va da — fără ură, fără iubire față de cerul dușmănos — ultima suflare omenească. Iar Pământul va continua să se rotească, ducând cu el, prin spațiile mute, cenușa omenirii, poemele lui Homer și augustele cioburi ale marmurilor grecești, lipite de coastele sale înghețate. Și nici un gând nu-și va mai lua zborul spre infinit, de la sânul acestui glob pe care a existat un spirit atât de cutezător — cel puțin, nici un gând omenesc. Căci cine ar putea spune dacă nu cumva o altă gândire va deveni atunci conștientă de existența ei și dacă mormântul în care vom dormi cu toții nu va fi leagănul unui spirit nou?"

Zece milioane de ani: timpul ce va veni. Zece milioane de ani: timpul deja consumat. În *Le Monde avant la création de l'homme / Lumea dinaintea creării omului* (1886), Flammarion evalua într-adevăr la zece milioane de ani istoria trecută a vieții terestre. Ne găsim deci exact la mijlocul evoluției. Dar, în ce privește destinul *omului*, trăim doar primele momente. Născuți cu vreo sută de mii de ani în urmă, o durată de o sută de ori mai lungă ne așteaptă în viitor, purtând în sine făgăduința desăvârșirii noastre.

Prin spirite și prin aștri

La drept vorbind, chiar și această perspectivă grandioasă sfârșea prin a lăsa un gust amar. Timpul acesta insondabil — milioane și milioane de ani — era foarte dificil de stăpânit. În fața omenirii, se deschidea, cât vezi cu ochii, un peisaj necunoscut. Avea oare toată istoria aceasta vreun sens superior, o semnificație oarecare? Sfârșitul era amânat, dar nu mai puțin obligatoriu și nu mai puțin absurd.

Proiectând spre viitor tehnologia în definitiv limitată a epocii (cu atomul și informatica, noi am depășit cu mult, într-un singur secol, proiectele utopice vizând mii de ani…), secolului al XIX-lea îi venea greu să conceapă o revoltă împotriva verdictului naturii. Omul va deveni stăpânul Pământului, apoi va muri de frig — iată, în esență, formula optimistă pusă la punct de veacul al XIX-lea. Ea a fost realmente optimistă, în comparație cu celelalte istorii: Apocalipsa, cometa sau războiul atomic.

Un surplus de optimism devenea posibil prin mariajul dintre știință și religie. Discursul pur științific oferea o prelungire a vieții, dar după aceea doar neantul. Din acest punct de vedere, discursul religios părea mai constructiv: el promitea infinitul.

Această sinteză — între știință și religie, între materie și spirit, între sfârșit și nemurire — îi preocupa pe mulți gânditori. Ea părea să fie formula completă și ideală, și era într-adevăr formula optimistă prin excelență.

Două teorii, ce nu erau străine una de alta, au încercat în mod cu totul special să realizeze marea sinteză. *Spiritismul*, mai ales în viziunea lui Allan Kardec (1804–1869), autorul lucrării *Livre des esprits / Cartea spiritelor* (1857), preconiza un șir neîntrerupt de reincarnări în lumile Universului infinit, urmând o progresie spirituală ce ducea, la capătul ei, la viața veșnică în intimitate cu Dumnezeu. Ciclul terestru era amplu sporit. În același timp, doctrina *pluralității lumilor locuite*, în versiunea lui Flammarion, el însuși discipol al lui Allan Kardec, lăsa să se întrevadă o înșiruire de civilizații în timp și spațiu și, în acest cadru, o resurecție permanentă a omenirii, în condiții mereu superioare, pe alte planete, sub lumina altor stele: „Nu, nu veți muri [este concluzia lui Flammarion din *Sfârșitul lumii*]. Nimeni nu a murit vreodată… Lumile se succedă în timp, ca și în spațiu.”

Prin evoluție și progres, se câștigase deja dreptul unei șederi prelungite pe acest Pământ. Prin spirite și prin aștri, se putea aspira la un fel de veșnicie.

Bilanțul unui secol: spre afirmarea omului

Prima concluzie: În secolul al XIX-lea, pentru sfârșitul lumii diversitatea soluțiilor înlocuiește relativa unitate și coerență de odinioară. Conceptul se fragmentase. Consecință inevitabilă a exploziei sociale și a ideologiilor, sfârșitul lumii s-a dezagregat la rândul său. Fiecare cu propriul său sfârșit al lumii, posibilitățile de alegere erau foarte vaste: Apocalipsă, accident cosmic, evoluție naturală, revoluție biologică, progres nesfârșit sau regresie, societate nouă pe ruinele celei vechi, pluralitate a lumilor, migrație a spiritelor…

A doua concluzie: la nivel superior, se constată o atenuare sensibilă a temerilor. Există aici, fără îndoială, un traseu sinuos. În primele decenii, Apocalipsa (după Biserică) și Catastrofa (după Cuvier) își păstrau multe dintre prerogative. Unele atitudini tradiționale erau încă evidente în climatul conservator și religios caracteristic refluxului revoluționar de după Napoleon și înainte de 1848. Apoi, pe măsura apropierii de mijlocul secolului și pe durata unei bune părți a celei de-a doua sale jumătăți, ideea progresului se impune, devine dominantă, ca și ideea evoluției naturale, a unui viitor prelungit, fapt ce duce la respingerea „accidentului de parcurs". Totuși, spre sfârșitul secolului — iar la indivizi izolați chiar mai devreme —, începe să se instaleze o anumită neliniște, care presimte deja capcanele progresului, aberațiile sale prezente și viitoare. Dar acestea sunt nuanțe; la urma urmei, burghezul iubea lumea, așa cum era și, mai ales, așa cum va fi.

Dar — și aceasta e a treia concluzie —, chiar combătut, edulcorat sau amânat de discursul burgez, sfârșitul lumii în varianta sa pură și dură sau imediată continua să polarizeze revolta și speranțele adversarilor lumii instituționalizate. Mișcările milenariste și revoluția proletară, în pofida a tot ce le separa, se foloseau de conceptul sfârșitului lumii pentru a propune *tabula rasa* și un nou început pentru omenire. De fapt, discursul contestatarilor care propuneau o societate perfectă (o mie de ani de fericire) nu era mai puțin optimist decât celălalt; căile și soluțiile erau diferite, dar le anima aceeași pasiune a viitorului. Burgheză, proletară sau religioasă, utopia credea — în majoritatea cazurilor — în afirmarea omului.

Văzut în bloc, de departe, acest secol se caracterizează prin optimism. Ajunge să-i comparăm neliniștile și angoasele cu cele, mai profunde și mai obsedante, ale veacurilor precedente sau ale timpului nostru.

În discursul științific și literar, în numeroase proiecte utopice, în imaginarul secolului al XIX-lea, s-a produs evident o deplasare de accent de la sfârșitul drumului către parcursul însuși, de la catastrofă către evoluția normală. Demonstrarea sfârșitului natural al Pământului și al omenirii, la capătul unui viitor îndelungat, nu putea trezi decât o tristețe de ordin filozofic, ce se oferea ca un remediu eficient al vechilor spaime.

Sfârșit al temerilor? Încredere absolută în progres? Sfârșit al sfârșitului lumii? Nu s-a ajuns încă până aici, dar oricum aceasta era calea deschisă de secolul al XIX-lea, concluzia logică a unei ere dominate de știință și de rațiune. Puțin câte puțin, tenebrele urmau să se risipească complet. Era logic, dar nu s-a întâmplat așa. Istoria nu este logică.

23 Trad. rom. de Madeleine Samitca, Editura Tineretului, București, 1959, pp. 195–197.

24 Trad. rom. de Ion Hobana, în *Maeștrii anticipației clasice*, Editura Minerva, București, 1976, pp. 30–64.
25 *Războiul sfârșitului lumii*, 1981; trad. rom. de Mihai Cantuniari, Editura Cartea Românească, București, 1986.
26 Vezi Lucian Boia, *L'Exploration imaginaire de l'espace*.
27 Cf. trad. rom. a lui Raul Joil, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1983, pp. 9–10.

Capitolul al VII-lea *Criza de la 1900*

Ruptura

Pe la 1900, nimic nu mai merge.

Pesimism. Negare a progresului, revenire a istoriei ciclice. Conflicte sociale. Revoluții. Declin al Occidentului și pericol galben. Antiutopie. Marele Război. Arta abstractă. Cutremurele de pământ. Cometa Halley. Sfârșitul lumii.

Un întreg puzzle de ordonat: există vreo legătură? Un principiu unificator?

Pornind de la sfârșitul lumii, să încercăm să raționalizăm începutul secolului nostru, începutul unei noi ere, să-l înțelegem și să-i dăm sens.

Oamenii adoraseră un zeu, pe care acum erau gata să-l ardă. Zeul Progres. Desigur, el ameliorase condițiile de viață — dar cât de departe erau minunile imaginare ce-i fuseseră imputate! Nedreptățile sociale continuau, în pofida progresului. La fel ca și discriminările naționale și rasiale: sistemul colonial nu făcea decât să se amplifice. Mai grav, progresul — redus, în fapt, la o simplă perfecționare materială — nu adusese în mod evident nici o ameliorare morală. Sub veșmântul burghez al secolului al XIX-lea se ascundea vechiul om al cavernelor, dispunând de-acum de arme redutabile. Cum se va folosi de ele? În absența unui progres moral, progresul exclusiv tehnologic nu va duce oare la ruinarea omenirii sau, cel puțin, a civilizației moderne? Va deveni oare omul sclavul mașinii? Va fi oare devorat de un război cu o forță distructivă greu de imaginat?

Vedem reapărând vechii demoni ai Apocalipsei. Teama de sfârșit. Și chiar *dorința* de a termina cu o civilizație aberantă.

Un curent de pesimism exista încă de la început, în plină eră a progresului. Schopenhauer (1788–1860) își clădise sistemul despre lume pe o concepție tragică a condiției umane. Dar optimiștii strigau mult mai tare. Trebuie așteptat până pe la 1880–1890 pentru a auzi mai bine vocile discordante, pentru a respira atmosfera melancolică de *fin du siècle*, în așteptarea furtunilor de după 1900.

Un medic evreu născut în Ungaria, de cultură germană și trăind la Paris, a pronunțat un diagnostic foarte sever al răului vremii sale. Cărțile lui Max Nordau (1849–1923) au făcut senzație. *Les Mensonges conventionnels de notre civilisation / Minciunile convenționale ale civilizației noastre* (1883) denunțau în bloc parodiile religioasă, monarhică, politică, economică, matrimonială… Totul era o minciună,

întregul edificiu se sprijinea pe o bază falsă. Concepția științifică și rațională despre lume nu mai găsea corespondent în instituțiile învechite. Acestea din urmă trebuiau să dispară, pentru a face loc unei noi structuri, conforme cu rațiunea. „Suntem la mijlocul acestei epoci a demolării — anunța Nordau. Civilizației de astăzi, ale cărei trăsături distinctive sunt pesimismul, minciuna și egoismul, îi văd succedându-i o civilizație a adevărului, a iubirii pentru aproapele nostru, a bunăstării."

În cealaltă carte a sa, *Dégénérescence / Degenerescență* (1893–1894), sfârșitul unei lumi era și mai clar formulat, pe un ton apocaliptic: „În zilele noastre, se ivește în spiritele de elită sumbra neliniște a unui crespuscul al popoarelor, în care toți sorii și toate stelele se sting încetul cu încetul și în care, în mijlocul naturii muribunde, oamenii pier laolaltă cu toate instituțiile și creațiile lor… În mod evident, o perioadă a istoriei se încheie și o alta se anunță. Toate tradițiile sunt traversate de o ruptură, iar ziua de mâine pare a nu voi să se lege cu cea de azi."

Progresul? Noțiune burgheză, depășită, proclama sociologul francez Georges Sorel (1847–1922) într-o carte cu titlul evocator: *Les Illusions du progrès / Iluziile progresului* (1908).

De cealaltă parte a Atlanticului, frații Henry și Brooks Adams intentau epocii lor un proces de o duritate nemaiauzită. Pentru primul, secolul care tocmai începea va fi martorul unei distrugeri înspăimântătoare și finale. Brooks Adams a formulat o „lege a civilizației și a decadenței" într-o carte ce a beneficiat de oarecare influență (*The Law of Civilization and Decay / Legea civilizației și a declinului*, prima ediție în 1896); în esență, el susținea că civilizația modernă se găsea în ajunul unui cataclism, comparabil celui care a răvășit Imperiul Roman pe durata ultimelor sale secole. Schimbul de opinii dintre cei doi frați nu păcătuia printr-un exces de optimism. Brooks îi scria lui Henry: „Cum am putea noi oare spera să vedem o lume nouă, o civilizație sau o viață nouă? După părerea mea, suntem la final; pentru un lucru îi mulțumesc lui Dumnezeu: că nu avem copii." Tema declinului Occidentului se insera în reactualizarea schemei ciclice a istoriei.

Înainte să piară în materialitatea ei, lumea a fost anihilată cu ajutorul imaginației. Nimic nu e mai instructiv decât ceea ce se petrece imediat după 1900 în istoria artei. Renovația artistică din secolul al XIX-lea a modificat sensibil imaginea lumii, dar fără să-i afecteze structurile esențiale. Odată depășit pragul anului 1900, asistăm la disoluția formelor, fiind evidentă plăcerea artiștilor de a desface lumea în bucăți, de a o reduce la haos, chiar dacă numai pentru a o reconstrui (eventual) pe urmă, după reguli noi. Pictura abstractă, inventată de Kandinsky (1866–1944) între 1910 și 1913, a

marcat ultimul pas în descompunerea lumii, sau cel puțin a imaginii sale. În același timp, expresionismul, cu formele sale contorsionate, era cu deosebire marcat de suferință, angoasă, descompunere. Priviți acest tablou de Edvard Munch (1863–1944), cu titlul revelator de *Frică*, pictat în 1894; personajele sale angoasate exprimă chintesența unei noi epoci.

Cu ajutorul intuiției și al sensibilității, artiștii au fost primii care să pună în practică, în domeniul lor, distrugerea vechii lumi. O comparație, chiar superficială, între arta relativ senină și echilibrată a secolului al XIX-lea și iconoclasmul angoasat al începutului de secol al XX-lea clarifică mai bine decât orice studiu istoric semnificația rupturii de la 1900.

Este, de asemenea, interesant de notat că reprezentările picturale ale Apocalipsei, care dispăruseră practic în Apus încă din secolul al XVII-lea, revin în forță în arta Occidentului. Odilon Redon (1840–1916) oferă deja un ciclu al Apocalipsei în 1899, și această temă va fi tot mai exploatată după 1900.

Mirajul abolirii trecutului și al cataclismului final este cu deosebire evident în Manifestul mișcării futuriste redactat în 1909 de poetul italian Marinetti (1876–1944). Futuriștii glorificau forțele distrugerii (război, anarhie), cereau suprimarea muzeelor și a bibliotecilor și proclamau abolirea spațiului și a timpului (un sfârșit al lumii aproape complet!).

Temele morbide, macabre, reprezentările catastrofice erau tot mai prezente în literatură. Concomitent, sensul utopiei începea să se schimbe. Vechea utopie — pozitivă, optimistă — trecea deja drept basm. În locul ei, s-a instalat treptat antiutopia și, odată cu ea, imaginea unei lumi viitoare dezumanizate. Paradoxal, același scriitor, H.G. Wells (1866–1944), a fost totodată părintele utopiei și al antiutopiei secolului al XX-lea. În *The Time Machine* (1895)[28], el înfățișa „civilizația” anului 802 701, imagine de un pesimism impresionant, foarte departe de optimismul lui Flammarion. Au urmat societățile dezumanizate descrise în *The War of the Worlds* (1897; traducere franceză, *La Guerre des mondes*[29]) și, mai ales, *The First Men in the Moon* (1901; traducere franceză, *Les Premiers hommes dans la Lune*)[30]. Acest din urmă roman punea în scenă, într-o manieră perfect logică și riguroasă, o societate extrem de eficientă, dar lipsită de suflet. Acțiunea se petrece pe Lună, dar și într-un posibil viitor terestru.

Ca pentru a înlătura nefastele tendințe ale evoluției, Wells a inventat, în *A Modern Utopia / Utopia modernă* (1905), o soluție pozitivă, capabilă după el să asigure, în condițiile unei tehnologii avansate, salvarea cel puțin relativă a libertății umane. Dar primul său mesaj, cel pesimist, a avut o audiență mai largă decât al doilea,

secolul al XX-lea instalându-se durabil în antiutopie.

Victoria — decisivă — a antiutopiei în cultura occidentală este unul dintre fenomenele cele mai remarcabile ale ideologiei contemporane. Pierderea încrederii în viitor reprezintă, fără îndoială, una dintre cauzele esențiale ale crizei unei civilizații. Dacă renegăm viitorul sau ne temem de el, restul nu mai are într-adevăr nici o importanță.

De atâtea ori anunțată la începutul secolului al XX-lea, Apocalipsa se materializează odată cu declanșarea Primul Război Mondial. Revoluția rusă de la 1917 nu a făcut decât să accentueze ruptura dintre lumea veche și cea nouă. Dar n-a fost de ajuns pentru o reînnoire radicală a omenirii. Războiul va naște noi războaie, violența noi violențe. După 1918, nimic n-a mai fost ca înainte: acea *Belle Époque*, cu fațada ei burgheză aparent stabilă, era definitiv încheiată, dar criza nu făcea decât să înceapă, să se dezvolte, să se accentueze. Nu era sfârșitul angoasei, ci doar începutul unei mari cotituri ce va duce poate — ce *trebuia* să ducă — la o nouă formulă de civilizație. Dar, până atunci, se trăiește pe un sol instabil, și nimic nu favorizează mai bine înflorirea soluțiilor apocaliptice.

Dansând pe vulcan

S-a petrecut pe la 1900 un lucru straniu, fără îndoială fortuit, căci nici un raport natural nu-l poate lega de criza socială și ideologică. Fortuit, dar cu mare valoare simbolică în ochii contemporanilor. Pământul începu să-și manifeste violența, devorându-și copiii și ruinând operele civilizației lor.

La începutul secolului, fenomenele geologice sunt de o mare brutalitate. Anunțată deja de explozia spectaculoasă a insulei Krakatoa (1883), un fel de sfârșit al lumii pentru insula aceasta de treizeci și cinci de kilometri pătrați, seria catastrofelor naturale se înlănțuie fără întrerupere între 1900 și 1910. În 1902, muntele Pelée i-a asfixiat pe cei aproape 30 000 de locuitori ai orașului Saint-Pierre din insula Martinica. În 1906, un puternic cutremur de pământ a distrus San Francisco, una dintre cele mai semețe metropole ale lumii moderne; în același an, un alt cutremur a distrus orașele Valparaiso și Santiago de Chile. La sfârșitul anului 1908, Europa a fost lovită de teribilul cutremur de la Messina (o sută de mii de morți?), iar în anul următor regiunea Provence, zonă considerată destul de stabilă, a fost, la rândul ei, victima reactivării forțelor geologice. Exemplele ar putea continua: Pământul se zguduia aproape fără oprire.

Savanții începură prin a analiza cu calm situația, dar treptat unii dintre ei se prinseră în joc. După catastrofa din Krakatoa, Flammarion declara: „Aceste cataclisme nu trebuie să ne facă să punem la îndoială stabilitatea generală a globului și nu trebuie să vedem în aceste

mișcări ale solului decât niște accidente locale, ușoare frisoane în epiderma planetei.” Insulă exotică situată la marginea civilizației, Krakatoa era foarte departe.

Schimbare de ton după 1900. Iată concluzia geofizicianului Alphonse Berget (1860–1934) în numărul din 15 mai 1905 al revistei de mare tiraj *Je sais tout*: „Explozia scoarței terestre, relativ subțire, este oricând posibilă… Dansăm pe un vulcan… Dacă reflectăm la subțirimea crustei care ne suportă, e chiar de mirare că ea «ține».”

Flammarion, cu o nouă opinie, exprimată în 1909: „Planeta aceasta nu este încă definitiv constituită… Rasa umană a apărut prea devreme și s-a instalat prematur.”

Într-o carte despre *Les Tremblements de terre / Cutremurele de pământ* (1909), abatele Théophile Moreux (1867–1954), distins astronom și popularizator al științei, spunea răspicat ce gândea. Îngusta crustă solidă a globului devine — din cauza răcirii progresive — tot mai compactă și mai rigidă, fapt care-i permite din ce în ce mai puțin să se plieze cu suplețe la oscilațiile permanente (determinate, potrivit lui Moreux, de fluctuațiile activității solare). Dispunem, de altfel, de o bună imagine a viitorului nostru, a destinului geologic al Pământului: este vorba de Lună. Ne așteaptă aceeași soartă. „Convulsii înspăimântătoare vor amenința plăpânda noastră planetă. Fața accidentată și răvășită a satelitului nostru ne oferă foarte probabil imaginea unei lumi unde vulcanismul, în spasmele unei înfricoșătoare agonii, a pus capăt oricărei vieți planetare.”

Pentru început, abatele profetizează activizarea vulcanismului în Franța, prăbușirea unei întregi părți a acestei țări, unirea Canalului Mânecii cu Mediterana și scufundarea, de fapt, a unei bune jumătăți din Europa. Pe noua hartă a continentului, Franța nu mai exista, cu excepția câtorva insulițe, la fel Belgia și Țările de Jos. Din Insulele Britanice s-au salvat doar Scoția și un colț al Irlandei; o parte a cizmei italiene a fost măcinată de ape, în timp ce o mare întinsă acoperea stepele rusești. Rămân intacte doar Scandinavia, Peninsula Iberică, Europa Centrală și Balcanii. Toate acestea nu sunt iminente, dar oricum!

S-a produs un fenomen ciudat, dar perfect explicabil. Dramele de natură geologică au fost amplificate și scoase în evidență din cauza degradării climatului social. „Nervozitatea” epocii, ofensiva pesimismului istoric, așteptarea unui cataclism au găsit în această intensificare accidentală și temporară a vibrațiilor terestre un excelent catalizator al fantasmelor și al temerilor. Opinia publică a fost cea mai afectată, dar știința nu a scăpat nici ea neatinsă.

Calmul naturii, atât de drag lui Humboldt și lui Lyell, era tulburat. În teoriile geologice, catastrofa își reintra parțial în drepturi. Între 1883 și 1909, savantul austriac Eduard Suess (1831–1914) a publicat,

sub titlul *Das Antlitz der Erde / Chipul Pământului* (traducere franceză, *La Face de la Terre*, 4 volume, 1897–1918), una dintre cele mai importante sinteze geologice ale timpului, un repertoriu erudit al diferitelor catastrofe: seisme, inundații, cicloane… Primul capitol era, de altfel, consacrat Potopului biblic (cauzat, după Suess, de un cutremur de pământ în Golful Persic, ce a provocat un flux gigantic al apelor mării). Dar cel mai important lucru e esența însăși a teoriei avansate de Suess (și nu doar de el): Pământul se răcește puțin câte puțin și, în consecință, se contractă, suprafața sa se încrețește și, adesea, se prăbușește. Ceea ce s-a considerat a fi doar accidente reprezintă, de fapt, dinamica proprie istoriei terestre. Continente intermediare s-au scufundat deja, fără îndoială, în trecut, lăsând locul oceanelor.

Ideea contracției Pământului — și a catastrofelor ce ar decurge de aici — își găsise deja o aplicație neașteptată la Lowthian Green (1819–1890), care a propus în 1875 foarte ciudata sa teorie tetraedrică. O sferă care se contractă tinde să devină o piramidă cu baza triunghiulară, adică un tetraedru. Veți fi ghicit că în joc era Pământul; da, într-o bună zi el va avea patru fețe și patru vârfuri. Și, se-nțelege, apariția unei forme atât de ciudate nu se va produce fără zguduiri formidabile.

Între 1900 și 1910, teoria aceasta destul de aiurită după care Pământul nu mai era rotund și va fi tot mai puțin, a avut momentul ei de glorie. Abatele Moreux nu jura decât pe ea, în timp ce un geolog renumit, Marcel Bertrand (1847–1907), discipol al lui Suess, a elaborat un întreg sistem în jurul globului nostru, care nu mai era, de fapt, un glob. El a încercat să deducă deplasările axei terestre în funcție de deformarea necontenită a tetraedrului. Schimbându-și mereu aspectul și mișcările, Pământul devenea un loc de ședere foarte discutabil.

Un alt geolog bine-cunoscut, Pierre Termier (1859–1930), discipol al lui Suess și al lui Bertrand, ajungea, într-o conferință din 1919 consacrată „Marilor enigme ale geologiei”, la concluzia că Mediterana, Atlanticul, Oceanul Indian și poate chiar Pacificul s-au format și „hrănit” prin înghițirea unor uscaturi. „Prăbușirea — asigura el — este în istoria Pământului un fenomen frecvent, aproape obișnuit… Puterea de distrugere a unei prăbușiri nu se exercită doar asupra regiunii scufundate; pământurile învecinate, continente sau insule, pot fi devastate de valul seismic… Puterea distructivă a acestui val seismic nu are limite; ea poate merge până la suprimarea oricărei vieți animale terestre pe o imensă întindere de pământ… Mâine, poate, din cauza scufundării în abis a unei bucăți de continent de mărimea Australiei, talazurile oceanului vor lua cu asalt coastele pe toate țărmurile lumii și vor înghiți, sub ruinele orașelor și nămolul șesurilor,

o zecime din omenire. Vor trece anii; și se va pune întrebarea, ca în cazul Atlantidei, dacă este istorie sau legendă." Termier credea (ca Suess, înaintea lui) că uscatul va pierde mereu teren și că, în final, marea va acoperi totul.

Revenirea Atlantidei

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, mitul Atlantidei capătă o vigoare considerabilă și ajunge să ocupe un loc — pe care apoi îl va păstra — în imaginarul epocii noastre. Era miturilor hrănite de știință începe și, în acest context, Atlantida (civilizația pierdută în negura timpului) face pereche cu mitul extratereștrilor, de la marțieni până la farfuriile zburătoare (civilizații ale spațiului). Astfel, bine flancat din toate părțile, omul modern pare să se simtă mai puțin singur și descoperă un anumit sens al existenței.

Răspândirea mitului atlant la un public larg datorează mult, fără îndoială, celebrului roman vernian *Vingt mille lieues sous les mers / Douăzeci de mii de leghe sub mări* (1870)[31], în care, așa cum se știe, căpitanul Nemo le arată tovarășilor săi de călătorie maiestuoasele ruine ale Atlantidei acoperite de apele oceanului. Dar cel care a reușit să reconstituie istoria și catastrofa Atlantidei a fost un om politic american, Ignatius Donnelly (1831–1901), într-o carte publicată în 1882: *Atlantis, the Antedeluvian World / Atlantida, lumea antediluviană*, de la care începe *atlantologia* modernă, cu „revelațiile" și anchetele ei interminabile. Pentru Donnelly, Atlantida era centrul unui imperiu mondial, la fel ca Anglia vremii sale. Sistemul colonial din secolul al XIX-lea era astfel proiectat într-un trecut foarte îndepărtat. Din fericire, căderea Imperiului Britanic a fost mai puțin dramatică decât scufundarea Atlantidei. Se poate spune, prin comparație, că englezii au avut noroc.

Problemă istorică și geologică? Da, în aparență, dar, în realitate, mai degrabă un simbol: simbolul căderii brutale și definitive a unei civilizații. A crede în Atlantida înseamnă, în sens mai larg, a fi pătruns de precaritatea omului și a creațiilor sale, și asta concordă cu puțina încredere acordată în preajma anului 1900 stabilității crustei terestre.

Să revenim la Pierre Termier și la îndrăgitele sale catastrofe geologice. Într-o conferință prezentată la sfârșitul lui 1912 și publicată în 1913 sub titlul *Atlantida*, el se declara foarte satisfăcut că, „de un mic număr de ani încoace, știința a revenit la Atlantida". Pe cuvânt de geolog, el dădea asigurări că totul era riguros adevărat, că, într-adevăr, „o vastă regiune, continentală sau alcătuită din insule mari, se scufundase la vest de Coloanele lui Hercule". El făcea caz de o întreagă succesiune de certitudini: „certitudinea că au survenit imense prăbușiri, în urma cărora au dispărut insule și chiar continente;

certitudinea că unele dintre aceste prăbușiri sunt de dată recentă, din era cuaternară, și că, în consecință, au putut fi văzute de om; certitudinea că unele au fost bruște sau, în orice caz, foarte rapide". Geologii nu se mai puteau îndoi de „dispariția aproape instantanee a unei bucăți de continent, a unei părți dintr-un lanț de munți, a unei mari insule *într-o genune de mai multe mii de metri adâncime*". Geologia adopta un ton profetic: „Mă gândesc la ultima seară a Atlantidei, căreia-i va semăna poate ultima seară, «seara cea mare» a omenirii."

Atlantida, singură, era o catastrofă. Mai multe Atlantide formau deja o teorie catastrofică, o istorie prezentată ca jalonată de catastrofe. Și iată continentul austral Gondwana imaginat de Suess, Lemuria, în Oceanul Indian, propusă de zoologul englez Philip Sclater (1829–1913) și, bineînțeles, o eventuală Pacifidă sau, mai curând, fabulosul continent Mu, căutării căruia americanul James Churchward (1852–1936) îi va consacra întreaga viață. Aventurile științifice ale lui Churchward, de o erudiție spectaculoasă și încâlcită, de la un capăt la celălalt al lumii, ne interesează mai puțin. Să ne oprim doar la concluziile înscrise în cartea sa *The Lost Continent of Mu / Dispărutul continent Mu*, apărută în 1931. Este revelația existenței unui vechi continent în mijlocul Pacificului actual. Întinzându-se pe cinci mii de mile de la răsărit la apus și pe trei mii de mile de la nord la sud, el ar fi avut o suprafață de vreo patruzeci de milioane de kilometri pătrați, comparabilă cu a Asiei, sau de patru ori cea a Europei. Populația sa atinsese șaizeci și patru de milioane de locuitori (nimic nu-i scapă acestui admirabil erudit). Ajunsă la apogeu cu cincizeci de mii de ani în urmă, civilizația Mu se găsește la originea tuturor celorlalte civilizații împrăștiate pe continentele actuale. Ea a pierit acum șaisprezece sau douăzeci și cinci de mii de ani, victimă a unui cataclism de factură „superatlantă" — dacă putem spune așa. Continentul s-a scufundat ca urmare a cutremurelor de pământ, iar invazia mării a pecetluit opera distructivă. Oceanul Pacific (ironie a numelui!) se născuse.

S-a găsit, așadar, mecanismul — pur geologic — al succesiunii civilizațiilor, explicația eternelor reîntoarceri. O istorie de „tip atlant" era în curs de constituire. Ea a fost formulată până la ultimele sale consecințe imaginabile într-o povestire publicată în 1910. Este *L'Éternel Adam / Eternul Adam*, falsă lucrare postumă a lui Jules Verne — scrisă, poate, în 1906 sau numai revăzută, după moartea acestuia, de fiul său Michel Verne (1861–1925). Aflăm aici că, într-o zi oarecare din mileniul al treilea, toate continentele se scufundă; în același timp, se înalță vechiul fund al Oceanului Atlantic, devenit noul — și unicul — continent. Pe el, se instalează vreo treizeci de naufragiați (singurii supraviețuitori din întreaga omenire). Ei încearcă să se adapteze noului mediu și să salveze realizările civilizației. Operațiunea de

supraviețuire reușește, dar, în același timp, se produce o inevitabilă degradare intelectuală. Omul se întoarce la barbarie, la animalitate; vor trebui milenii pentru ca evoluția să-și reia cursul și douăzeci de mii de ani pentru a atinge un nivel comparabil cu al nostru.

Schema se precizează. Civilizația actuală e precedată de civilizația atlanților, înghițită în urmă cu vreo douăzeci de mii de ani, și va fi urmată, după prăbușirea ei, de o altă civilizație. Și cine poate ști dacă trecutul imemorial sau un viitor îndepărtat nu ascund un lanț perpetuu de sfârșituri ale lumii și de noi începuturi? Istoria Atlantidei ne duce spre eterna reîntoarcere a omenirii.

Marea la Paris

Ridicarea nivelului apelor se prezenta ca un complement interesant al scufundării solului. Eroziunea îndeplinindu-și opera, uscatul se aplatizează, facilitând astfel invazia mării.

„În nordul Franței — explica Flammarion —, falezele se retrag cu aproape doi metri pe an" și, în acest ritm, „marea va ajunge la Tuileries în optzeci și cinci de mii de ani". Mai este mult până atunci, dar o denivelare bruscă de câteva zeci de metri ar determina acoperirea imediată a Parisului. Articolul lui Flammariom, publicat în *Je sais tout* (1905), era de altfel ilustrat cu un desen foarte realist al lui H. Lanos intitulat *Le déluge à Paris. L'Opéra au fond de la mer / Potopul la Paris. Opera pe fundul mării.*

În fapt, parizienii și-au avut micul lor potop; în ianuarie 1910, capitala lor se afla deja sub ape. Vinovată nu era marea, ci Sena, al cărei nivel atinsese opt metri și jumătate. După cutremurele de pământ din vara precedentă și chiar înaintea vizitei — așteptată și temută — a cometei Halley, locuitorii Parisului gustară fără prea mare plăcere surprinzătoarea transformare a orașului lor într-un fel de Veneție. Flammarion le susținea moralul în maniera sa personală: „Dacă, dintr-o cauză geologică oarecare, solul s-ar lăsa cu treizeci de metri, marea capitală ar fi complet inundată."

O invazie generală a mării putea fi consecința unei deplasări a axei globului. Anumite dezechilibre (încrețirea scoarței, de exemplu, după Marcel Bertrand) ar putea să provoace o astfel de dereglare. Se propunea o explicație de acest fel pentru cataclisme precum Potopul sau sfârșitul Atlantidei (al Atlantidelor).

Acumularea de gheață în calotele polare devenea preocupantă. Un nou Potop în perspectivă? Pentru scriitorul italian Emilio Salgari (1862–1911), oamenii anului 2000 ar trăi deja cu teama unui potop iminent (*Le Meraviglie del Duemila / Minunile anului 2000*, 1907). Ghețurile Polului Sud, ajunse la o grosime de treizeci și șapte de kilometri (!) pe o suprafață egală cu cea a Americii de Nord, erau pe

cale să dezechilibreze planeta. Fenomen analog celui de acum douăzeci și cinci de mii de ani, când calota de gheață a Polului Nord acționase în mod similar, provocând vechiul Potop. Era reluarea — dar în termenii unui *pericol iminent* — a frumoasei mecanici puse la punct de Adhémar. Cât despre noul Potop, se prevedea că în jur de trei cincimi din apele planetei se vor revărsa către emisfera nordică. Continentele ar fi inundate, în timp ce mările australe s-ar retrage, lăsând locul unor noi continente.

Sub titlul *The Great Glacial Deluge and its Impending Recurrence / Marele potop de gheață și revenirea lui iminentă*, Leon Lewis, om de știință englez, a publicat o analiză consacrată aceleiași probleme. Concluziile sale nu erau deloc încurajatoare. Ghețurile acumulate la Polul Sud amenințau să se desprindă. Consecința previzibilă: ridicarea și răcirea apelor oceanice. Ghețari imenși vor urma traseul curenților marini până în dreptul coastelor europene. Potopul de gheață ce va urma va distruge practic toată viața organică de pe continentul nostru, care va fi acoperit în mare parte (iar Franța în întregime) cu un strat de apă. Acestea se puteau întâmpla oricând. *Le Journal des voyages / Jurnalul călătoriilor* publica în numărul său din 19 ianuarie 1902, sub titlul *Sfârșitul lumii. Potopul de gheață*, o lungă recenzie a cărții lui Lewis. Pe copertă, Turnul Eiffel se năruia sub presiunea maselor de gheață.

Evenimentul atât de temut se produse, în fine, în 1907. Europa fu inundată, cei câțiva supraviețuitori salvându-se în Algeria, unde începură să clădească o nouă civilizație. Mai târziu, marea se retrase, permițând vizitarea ruinelor Parisului (pentru mai multe amănunte, vezi Émile Solari, *La Cité rebâtie / Orașul reclădit*, 1907).

Otrăvire și epidemie

Ar fi oare posibil ca omenirea să piară otrăvită? După Matthew Phipps Shiel (1865–1947), o astfel de soluție putea fi luată în considerare cel puțin în ficțiunea literară. Romanul său *The Purple Cloud / Norul purpuriu* (1901; traducere franceză, *Le Nuage pourpre*, în *Je sais tout*, 1911) povestește cum omenirea a sucombat ca urmare a unei emanații misterioase, probabil de origine vulcanică (Shiel a fost, în felul său, un profet: este ceea ce se va întâmpla în Martinica, din fericire într-un cadru limitat). Eroul povestirii, singurul supraviețuitor al unei expediții polare, se regăsește într-o lume absolut pustie, presărată cu cadavre. Unic stăpân al globului, el începu să-l străbată, luminându-și nopțile solitare cu spectacolul orașelor în flăcări, înainte să descopere, în fine, o tânără supraviețuitoare. Istoria putea reîncepe, urmând rețeta verificată, cu un nou Adam și o nouă Evă.

Mai clasic — dar ducând în același punct — era recursul la

epidemie, provocată, de preferință, de o maladie necunoscută și deci imposibil de combătut. Jack London (1876–1916) a reluat tema în romanul său *The Scarlet Plague*, publicat în 1913. *Ciuma purpurie*, cu acțiune foarte rapidă — ea ucide, în medie, într-o oră — și extrem de contagioasă, pune stăpânire pe omenire în anul 2013. O populație de opt miliarde e redusă rapid la câteva zeci de persoane. Civilizația se năruie, omul uită aproape complet de vechile sale cuceriri științifice și tehnologice, natura sălbatică își reintră în drepturi, invadând spațiile părăsite de vechiul stăpân. Șaizeci de ani după dezastru, toată populația terestră se ridică la abia trei sau patru sute de locuitori. Sunt puse în cauză fragilitatea și superficialitatea civilizației noastre. Ordinea socială și morală vor fi dispărut înaintea cristalizării unei noi ordini tribale, de tip preistoric. Istoria reîncepe: simplă repetare — fără memorie — a celei deja trecute. Inutilitate flagrantă a oricărui efort uman.

Epidemia era desigur un simbol, simbolul unei civilizații bolnave, în pragul ruinei, al descompunerii; precum în nuvela lui Thomas Mann (1875–1955) publicată în același an, *Der Tod in Venedig*[32].

Atenție la traversarea spațiului

Temerile și simbolurile de natură geologică au avut în epocă un corespondent în temerile și simbolurile de proveniență cosmică. Asistăm, în jurul anului 1900, la un transfer masiv al angoasei sociale asupra obiectelor și pericolelor situate în spațiu.

Afacerea cea mai cunoscută este marea panică provocată de trecerea cometei Halley în 1910; cazul acesta ilustrează explozia neliniștilor acumulate treptat și favorizate, în același timp, de vechile temeri și superstiții, de teoriile științifice și de popularizarea lor, de ficțiunea literară, totul în climatul de nervozitate caracteristic acestor ani[33].

Astronomii, asemeni confraților lor geologi, redeveniseră destul de sensibili la ideea șocului, a accidentului. Dacă mecanica sistemului solar părea fără greș, nimic nu împiedica, în schimb, un astru străin să dea năvală și să perturbe întregul sistem. Părea chiar probabil că o asemenea întâlnire *trebuie* să aibă loc într-o zi, la vreo intersecție de drumuri cosmice, dat fiind că Soarele, planetele, stelele și toate celelalte corpuri cerești bat fără încetare drumurile prin spațiul infinit.

Atunci, consecințele previzibile nu aveau nimic îmbucurător. Astrul străin — probabil un soare stins — putea să aleagă între diferite procedee: să lovească Pământul din plin (inutil să detaliem consecințele), să se contopească cu Soarele (creșterea considerabilă a temperaturii, Pământul pârjolit), să deregleze prin forța sa de atracție orbitele planetare (schimbarea condițiilor climatice, dispariția vieții), sau, trecând prin apropierea Pământului, să producă, prin aceeași

forță de atracție, catastrofe naturale (seisme, maree gigantice) ce pot să modifice considerabil condițiile de viață. John Ellard Gore (1845–1910), astronom britanic, își sfătuia colegii să scruteze „periferia" sistemului solar, pentru a anunța „la timp" apropierea căpcăunului cosmic.

Dacă soarele stins venit de aiurea era o simplă ipoteză, Cometa, în schimb, și-a reluat vechiul rol de vedetă. Un „nimic vizibil", într-adevăr, dar pentru unii astronomi de la 1900 ea însemna deja mai mult decât atât. Dacă nucleul dur era desconsiderat (fără a fi scos cu totul din cauză), frica de cometă s-a transferat integral asupra „cozii" acesteia. Nucleul era doar un punct; coada avea, în schimb, dimensiuni considerabile: zeci și chiar sute de milioane de kilometri. Nimic mai plauzibil deci decât trecerea Pământului prin coada unei comete. Caz în care totul depinde de compoziția chimică a acesteia. Bogată în oxid de carbon, ea ne-ar lua oxigenul și ne-ar asfixia. Dacă, în schimb, ar răpi azotul din atmosfera terestră, surplusul de oxigen ar duce la un exces al funcțiilor vitale (agitație, pe urmă delir și nebunie), dar cu același rezultat, dispariția vieții.

Ceea ce surprinde la începutul secolului al XX-lea este ambiguitatea savanților, a discursului lor științific și, mai ales, a operei lor de popularizare. Pentru Flammarion, sfârșitul lumii printr-un accident provocat de cometă rămâne, în continuare, improbabil; dar, după 1900 și până la marea afacere din 1910, el s-a complăcut tot mai mult să se joace cu efectele *posibile* ale unei catastrofe. Într-un articol cu titlul *Sfârșitul lumii*, publicat în revista *Je sais tout* (1905) și destinat publicului foarte larg, el întocmește un veritabil inventar al consecințelor posibile ale întâlnirii cu o cometă. Faptele sunt aceleași ca în *Sfârșitul lumii* din 1894, dar spiritul pare diferit, accentul deplasându-se spre catastrofă. Bombardare a scoarței terestre, incendiere a atmosferei, asfixie, demență generală, nimic nu lipsește. Publicul își va aduce aminte.

Colegul german al lui Flammarion, Wilhelm Meyr (1853–1910), a făcut același joc într-o carte special consacrată sfârșitului lumii și catastrofelor cosmice (*Der Untergang der Erde und die kosmischen Katastrophen / Sfârșitul Pământului și catastrofele cosmice*, 1902). După lectură, e greu să-ți dai seama dacă autorul considera improbabil, posibil sau iminent un accident cosmic de mare anvergură. Lista era, în orice caz, bogată, amestecând comete și tot soiul de corpuri cosmice susceptibile să ne lovească globul. Un mare meteorit ar provoca, de exemplu, incendierea atmosferei, seisme, inundații, modificarea axei terestre, ruperea scoarței și explozia consecutivă întâlnirii mării cu focul central, răcire cauzată de praful ce ar filtra radiația solară. Căzând în mare, el ar declanșa, fără îndoială, un potop. La fel și dacă pe Pământ ar ajunge mase de gheață de

proveniență cosmică… etc., etc.

Ficțiunea literară luă în stăpânire posibilitățile oferite de astronomie, răspândind și mai mult imaginea unui spațiu cosmic prea puțin sigur, în care orice catastrofă putea surveni de la o zi la alta. Capodopera și modelul genului rămâne povestirea lui H.G. Wells, *The Star / Steaua*, publicată în 1897, care prezice într-un mod foarte amănunțit și, mai ales, științific efectele pe care le-ar avea asupra globului nostru trecerea unui astru străin prin sistemul solar (creșterea temperaturii, inundații, maree imense, erupții, seisme, scufundări ale uscatului). Pe urmele lui Wells, o întreagă literatură a catastrofelor cosmice a inventat situațiile cele mai diverse, mergând, în cazurile extreme (puțin numeroase, de altfel), până la aneantizarea omenirii și a vieții terestre.

Cosmosul era în măsură — cel puțin, în ficțiunea literară — să ofere o diversitate remarcabilă de orori. Invazie marțiană (H.G. Wells, *The War of the Worlds / Războiul lumilor*), potop provocat de un nor cosmic (Garrett Serviss, *The Second Deluge / Al doilea Potop*, 1911; traducere franceză, *Le Second Déluge*, 1912), traversarea catastrofică a unor „centuri toxice” (J.H. Rosny aîné, *La Force Mystérieuse / Forța misterioasă*, 1913, Arthur Conan Doyle, *The Poison Belt / Centura otrăvită*, 1913; traducere franceză: *La Ceinture empoisonnée*), fără a vorbi de tot soiul de ciocniri cu comete sau aștri rătăcitori. Totul din belșug. Se putea întâmpla orice: sabia lui Damocles atârna amenințător.

Într-un astfel de climat, alarmele „reale” au produs, nu încape îndoială, un maximum de efect. Pe 13 noiembrie 1899, anumite persoane au așteptat sfârșitul lumii sau, cel puțin, un accident cosmic considerabil, după amenințarea formulată de astronomul Rudolf Falb (1838–1903); în acea zi, cometa Tempel trebuia să întâlnească Pământul. Să precizăm, dacă mai e nevoie, că întâlnirea nu s-a produs.

Dar marea afacere a fost cea din mai 1910, dată la care Pământul trebuia, după toate calculele astronomice, să traverseze coada cometei Halley. Majoritatea astronomilor — inclusiv Flammarion — insistau, de altfel, asupra imposibilității unei acțiuni, de orice fel, a materiei cometare, extrem de rarefiată, asupra densei atmosfere terestre. Prea târziu, răul era deja făcut. Cometa și gazul ei mortal, cianogenul, ce urma să otrăvească omenirea, concentraseră deja toate predispozițiile maladive ale unei societăți pradă angoaselor sale.

Așteptare îngrozită, comportamente aberante (inclusiv sinucideri), convingerea anumitor astronomi că „ceva” trebuie să se petreacă, toate s-au risipit în dimineața zilei de 19 mai, când s-a impus constatarea că nu se petrecuse nimic, absolut nimic. Nici nu s-a știut măcar dacă Pământul traversase sau nu coada cometei. Ridicolul a fost pe măsura amenințării invocate.

Dar, după exemplul Cometei, ridicolul nu ucide. Chiar dacă, după nefericita aventură din 1910, prestigiul i s-a diminuat, Cometa a rămas și continuă să rămână o amenințare privilegiată care este agitată din când în când cu plăcere.

Ceilalți

Mai exista apoi și biologia. Numeroase specii dispăruseră, pentru a lăsa locul unor specii noi. Scenariul acesta se repetase de mai multe ori în cursul istoriei Pământului. Va face oare omul excepție sau, odată ajuns la capătul evoluției sale, se va da la o parte din calea *Celuilalt*?

Teoria lui Darwin conținea o anumită ambiguitate: sensul evoluției viitoare rămânea indescifrabil. Într-o primă fază, s-au preferat soluțiile optimiste. Către 1900, situația s-a schimbat.

Două erau, mai ales, posibilitățile analizate: transformarea omului într-o ființă ce nu va mai fi omul pe care-l cunoaștem, sau triumful unei noi specii asupra unei omeniri muribunde.

Naturalistul englez Thomas Henry Huxley (1825–1895), discipol al lui Darwin, a devenit apostolul unui transformism ce nu semnifica obligatoriu *progresul*. Modificările biologice — explica el în volumul de eseuri *Evolution and Ethics / Evoluție și etică* (1894) — nu prezintă nici o finalitate superioară. Evoluția speciei umane va continua, dar ea nu implica o ameliorare morală sau socială. În „pesimismul său cosmic", Huxley aproape că era dispus să recurgă la bunele oficii ale Cometei, ca să se termine astfel o dată pentru totdeauna. El a fost modelul tânărului Wells, care va fi, la rândul său, un model pentru generația de la 1900.

Iar acum, priviți-l pe descendentul nostru, omul anului 1 000 000, imaginat de Wells în 1893. Cu capul său mare (dezvoltare a inteligenței) și corpul redus la un sistem de tentacule (simplificare a funcțiilor biologice), el seamănă izbitor cu o caracatiță. Un caricaturist de la *Punch* i-a înfățișat pe viitorii stăpâni infirmi ai Pământului pe cale să plonjeze într-o baie nutritivă (lipsiți de abdomen, ei nu se puteau hrăni altfel). Priviți, de asemenea, în perspectiva aceluiași Wells, o altă variantă, cea a anului 802 701 (*The Time Machine / Mașina timpului*), cu diviziunea, inițial socială, dar devenită biologică din cauza evoluției, dintre Eloii plăpânzi și imbecili și Morloci, pocitanii subterane viclene și crude. Ei sunt nepoții noștri. Lucrurile încep să devină mai rele decât sfârșitul lumii pur și simplu.

Din mariajul dintre darwinism și astronomie, se nasc alți monștri, extratereștri (marțieni, mai ales), care și-au adus propria soluție la sfârșitul lumii noastre. Trebuie să-l citățm încă o dată pe Wells, cu invazia sa marțiană (*The War of the Worlds / Războiul lumilor*). Dar

marțienii aceștia, care seamănă, de altfel, în mod straniu cu omul anului 1 000 000, ce altceva sunt ei oare decât noi înșine, imaginea viitorului nostru degradat, dezumanizat? La fel ca furnicile umane supraspecializate sau oamenii-furnici de pe Lună?

Intra oare omul în ultima fază a istoriei sale? H.G. Wells a ridicat curajos această problemă în eseul său *The Extinction of Man / Dispariția omului*, publicat în 1894. El constata că, de fiecare dată, înflorirea unei specii a fost urmată îndeaproape de prăbușirea ei. Să privim cu atenție în jur și să încercăm să-l găsim pe cel care ne pândește, gata să profite de prima noastră slăbiciune. Furnicile, poate? De ce nu? În masă, în societate, ele sunt departe de a fi inferioare oamenilor. În plus, numărul lor, solidaritatea, simțul de organizare ar putea să le asigure într-o zi o anumită superioritate față de noi.

În *The Empire of the Ants*[34] (1905), Wells a explicat cum niște furnici inteligente au pornit din Amazonia la cucerirea globului. Pentru moment, ele se străduiau să-și consolideze imperiul în regiune, dar era de presupus că, în jurul anilor 1950 sau 1960, vor descoperi Europa. După care, rămâne de văzut…

Dar dacă evoluția va duce, pe termen lung, mult mai departe, spre un Pământ complet nelocuibil pentru formele actuale de viață — oameni, furnici și toate celelalte —, în beneficiul unui alt regn, încă nebănuit? Această stranie ipoteză face obiectul unei povestiri a lui J.H. Rosny aîné: *La Mort de la Terre / Moartea Pământului*, publicată în 1910. Iată cum trebuia să se petreacă marea metamorfoză a vieții:

„De cinci sute de veacuri, oamenii nu mai ocupau pe planetă decât niște insulițe derizorii… În epoci foarte îndepărtate, în primele secole ale erei radioactive, se semnala deja descreșterea apelor… Au venit apoi marile catastrofe. S-au produs modificări extraordinare ale solului; uneori, cutremure de pământ distrugeau într-o singură zi zece sau douăzeci de orașe și sute de sate; s-au format noi lanțuri muntoase, de două ori mai înalte decât anticele masive ale Alpilor, Anzilor sau Himalayei; apele secau de la un secol la altul… În cincisprezece milenii, populația terestră a scăzut de la douăzeci și trei la patru miliarde de suflete; mările, retrase în adâncuri, nu mai ocupau decât un sfert din suprafața globului; marile fluvii și marile lacuri dispăruseră; munții viermuiau pretutindeni, imenși și funebri. Planeta sălbatică apărea astfel din nou — dar dezgolită!… De altminteri, fenomenele seismice continuau să modifice forma ținuturilor și să distrugă orașele. După treizeci de mii de ani de luptă, strămoșii noștri au înțeles că mineralul, învins vreme de milioane de ani de plantă și animal, își lua revanșa definitivă… Apoi, catastrofele au reînceput. Pământurile locuibile s-au împuținat și mai mult. Și, acum vreo treizeci de mii de ani, avură loc schimbările supreme: omenirea s-a aflat în situația de a fi redusă la câteva teritorii risipite

pe Pământ, devenit din nou vast și înfricoșător, ca în primele timpuri…”

Responsabilitatea pentru dezastrul biologic nu revenea de altfel doar forțelor cosmice. Omul însuși „a fost în bună măsură distrugătorul vieții. Pădurile au dispărut, împreună cu nenumărații lor locuitori, toate animalele au fost exterminate sau degradate. Și a existat o vreme când energiile subtile și mineralele obscure păreau a fi și ele sclave… Însăși această frenezie anunța moartea Pământului… moartea Pământului pentru Regnul nostru.”

Învingătorii omului, succesorii săi, aparțin unei vieți cu totul noi: *regnul mineral*. Sunt *Feromagnetalii*, ființe metalice, avându-și originea îndepărtată în industria umană și prosperând pe un Pământ tot mai pustiu.

Furnici, sau feromagnetali? Sau poate tot omul, după formula Eloilor și a Morlocilor, care va fi, sub o înfățișare nouă și cu un suflet nou, propriul său succesor? Biologia lăsa toate căile deschise, atât pentru lucrurile cele mai bune, cât și pentru cele mai rele.

„Pericolul galben”

Câțiva ani înaintea Primului Război Mondial, s-a produs un eveniment decisiv: japonezii și chinezii, adică rasa galbenă, au invadat Europa. Nepregătite și lipsite de simțul solidarității, statele europene au căzut unul după altul. Singurul conștient de „pericolul galben”, împăratul german Wilhelm II a încercat să organizeze o alianță europeană și să reziste împotriva invadatorului. Bătălia a fost însă pierdută, Kaiserul a căzut pe câmpul de onoare, iar continentul european a fost adus în stare de sclavie.

Căpitanul Danrit (Émile Driant, 1855–1916) relatează această poveste în cartea sa *L’Invasion jaune / Invazia galbenă* (1905–1906, noua ediție 1909). Precedată și urmată de o invazie similară în *The Yellow Danger / Pericolul galben*, roman publicat de M.P. Shiel în 1898, și în *La Guerre infernale / Războiul infernal* de Pierre Giffard, ilustrat de Robida (1908). Idee larg răspândită: în *Sfârșitul lumii*, Flammarion considera că viitorul va aduce triumful rasei galbene: „Chinezii, în număr de un miliard, invadaseră pe nesimțite toată Europa occidentală. Amestecați cu rasa anglo-saxonă, ei au dat naștere, într-un fel, unei noi specii umane.” Lucrurile erau deci hotărâte, nu s-ar fi crezut totuși că ele se vor întâmpla atât de curând.

Pe la 1900, pericolul galben era deja o obsesie. Europenii, care se purtau ca niște stăpâni cu chinezii, se temeau, fără îndoială, de revanșa celor pe care-i umiliseră. Considerat inepuizabil, „rezervorul uman” al Extremului Orient stârnea frica. Evenimentul spectaculos a fost, desigur, victoria Japoniei în războiul împotriva Rusiei (1904–

1905). Era de neconceput, dar adevărat. O națiune asiatică, victorioasă în fața unei mari puteri europene. Încotro se îndrepta lumea? Sfârșitul era oare iminent?

În 1904, un renumit savant francez, fiziologul Charles Richet (1850–1935), viitor laureat al Premiului Nobel, o spunea deschis: „Dacă s-ar întâmpla în istorie acest lucru absurd și inadmisibil, nimicirea sau dominarea rasei albe de către rasa galbenă, ar fi un cataclism de o gravitate egală cu cele mai teribile fenomene meteoritice care ne-ar putea devasta planeta: căci însuși destinul viitor al omului ar fi compromis. Pagodele, caricaturile și limbile monosilabice ar înlocui splendida noastră civilizație ariană, și aceasta ar însemna începutul întoarcerii la animalitate." Fapt ce seamănă, în mod straniu, cu un veritabil sfârșit al lumii!

Și, cum orice sfârșit al lumii presupune în același timp reînnoire, Jean Finot îi dădea următorul răspuns lui Charles Richet: „Orgoliul nemăsurat ne face să umflăm prea mult valoarea civilizației noastre și să-i plângem prematur pierderea… Cine știe dacă acolo [în Asia] aceasta nu va evolua astfel, încât triumful ei printre noi să se impună ca o binefacere filozofică și socială! Iar dacă vechea lume putredă va muri într-adevăr, poate că aceasta va însemna doar dreptate și ispășirea greșelilor comise!" (Dezbatere publică în *La Revue*, martie 1904.)

Dreptate sau nu, amenințarea exista în spirite. *Je sais tout* titra la 15 februarie 1905: *Pericolul galben*. Autorul articolului (care semna, foarte discret, XXX…) știa absolut totul pe această temă, bazându-se pe documente: Japonia pregătea invadarea Indochinei franceze, ofițerii chinezi „intenționau să se debaraseze de străinii albi și elaborau chiar un plan de cucerire a Europei", se pregătea un masacru general al europenilor, societăți secrete puneau la punct planuri de invazie, o broșură prezenta deja în avanpremieră și în termeni apocaliptici intrarea galbenilor în Paris: „Pe toate ferestrele Luvrului ies limbi de foc, Place de la Concorde este înconjurată de flăcări, mormane de cadavre plutesc pe Sena în valurile de noroi și sânge"; în acest decor, iată intrarea triumfală în capitala franceză a celor doi împărați, al Chinei și al Japoniei, iar la picioarele lor, în lanțuri, împărații Germaniei și Rusiei (slavă Domnului, Kaiserul a supraviețuit, dar în ce hal!).

„Amenințarea" sino-japoneză îi fu de mare folos lui Wilhelm II. Obsedat de pericolul galben și nepierzând nici o ocazie ca să-l denunțe, el sfârși prin a deveni un fel de erou. Artist potențial, Kaiserul și-a consacrat orele de reverie unui tablou alegoric, reprezentând marea confruntare dintre rase. Tablou foarte admirat de fanaticii pericolului galben, cel puțin pentru conținutul său elocvent, dacă nu pentru calitățile propriu-zis artistice (nici Kaiserul, și nici

Hitler de altfel, nu figurează în vreun dicționar de pictură).

Perseverența i-a fost recompensată. Un general german, contele von Waldersee (1832–1904), a fost numit în 1900–1901 în fruntea trupelor internaționale trimise în China să combată revolta „Boxerilor". S-au petrecut lucruri ciudate cu acest prilej: francezi și germani au fraternizat și au celebrat împreună victoria împotriva „pericolului galben". Gata cu certurile de familie dintre albi! Alsacia, da, dar mai întâi China: era mai urgent.

Ciudată, într-adevăr, istoria aceasta a pericolului galben. Pericol la fel de imaginar, ca și cel marțian. El poate fi explicat, în parte, printr-un complex de culpabilitate față de rasele nealbe. Dar, în același timp, galbenii — la fel ca și marțienii — ilustrau sentimentul de nesiguranță provocat de eșecurile societății și ale civilizației „albe".

Pentru a încheia povestea: Wilhelm II a ratat ocazia de a fi martirizat de galbeni, fapt poate regretabil, dacă avem în vedere succesiunea evenimentelor. Căpitanul Danrit a căzut eroic la Verdun, ucis de soldații celui pe care-l admirase atât de mult.

Anticristul

Escatologia creștină a avut și ea de câștigat de pe urma spaimelor de la 1900. Mișcările milenariste erau în plin avânt. Scriitori și filozofi s-au pus, la rândul lor, la curent cu Apocalipsa conform Bibliei.

Anticristul este titlul unei lucrări a filozofului rus Vladimir Soloviov (1853–1900), publicată în 1900 în culegerea *Trei conversații*. După Soloviov, istoria se apropie de sfârșit. Acest lucru e demonstrat tocmai de progres („Cred că progresul, vreau să spun progresul vizibil, accelerat, este totdeauna un simptom al sfârșitului"). Pământul îmbătrânește, „peste tot pare să domnească un fel de neliniște, un fel de presimțire a catastrofei".

Secolul al XX-lea va fi martorul ultimelor mari războaie. Japonia va ocupa China, apoi, împreună cu aceasta, Indochina, Asia Centrală, Rusia, Germania, Franța. Jugul mongol va dura o jumătate de secol (foarte gravă, această maladie galbenă! Iar Soloviov nu a trăit să vadă victoria japoneză din 1905, care i-ar fi întărit — dacă mai era nevoie — convingerile). Eliberarea va veni odată cu constituirea, în secolul al XXI-lea, a Statelor Unite ale Europei.

Până aici, nimic deosebit: invazie galbenă, stat mondial, iată teme privilegiate ale epocii. Dar tocmai pornind de aici lucrurile se schimbă radical. În secolul al XXI-lea, Anticristul își va face apariția. Se va asista — și aici filozoful urmează îndeaproape Scriptura — la edificarea unei monarhii universale, la prăbușirea ei, apoi la venirea împărăției lui Cristos pentru următorii o mie de ani. În secolul al XXI-lea, practic mâine…

Nu era *science-fiction*, ci un eseu cât se poate de filozofic. „Sfârșitul cel de pe urmă al istoriei lumii, Omul-Dumnezeu, este pe cale să devină realitate”, proclama Soloviov la capătul unei analize a perfecționărilor succesive ale spiritului uman. Omul odată desăvârșit, nu-i rămânea decât să se contopească cu divinitatea.

De la filozofie la literatură: în 1907, apărea romanul *Lord of the World / Stăpânul lumii*, scris de Robert Hugh Benson. Influențat sau nu de Soloviov, era vorba de istoria — situată tot în secolul al XXI-lea — a bătăliei decisive dintre Anticrist și Cristos, totul terminându-se cu sfârșitul lumii și împlinirea Scripturilor.

Omul începe să se joace cu Pământul

Emanații mortale, prăbușiri catastrofale, comete malefice, noi potopuri, monștri gata să ne ia locul sau să ne înrobească, „galbeni” agresivi, Anticrist, toate aceste spaime trebuie oare interpretate literal, sau mai degrabă ca metafore ale unui rău mai apropiat, mai real? Frica își găsea oare sursele într-altă parte, sau cu precădere în interiorul unei societăți în criză, în incertitudinea prezentului și, mai ales, a viitorului?

A pune întrebarea înseamnă a-i da deja răspuns. Nu se dereglaseră nici sistemul solar, și nici echilibrul ecologic terestru, ci mașinăria socială, sau, în orice caz, încrederea omului, a omului occidental în buna funcționare a acestei mașinării. Relele venite de aiurea erau, în primul rând, simboluri traductibile în limbaj uman și social. Răul era în noi. El emana din dezechilibrele societății tehnologice. Cetatea nu era asediată, ci amenințată din interior.

Monștrii care ne vor lua locul sunt oamenii de mâine, poate că deja oamenii de azi. Este oare omul cu adevărat capabil să se autodistrugă? Iată marea întrebare care începe să se pună în jurul anului 1900. După Dumnezeu, după agenții naturali, venise rândul lui să se joace cu Pământul.

Pericolul? O societate dominată și dezumanizată de mașină, temă deja inaugurată în literatura secolului al XIX-lea, dar devenită frecventă după 1900. Scriitorul englez E.M. Forster a publicat în 1909 povestirea antiutopică *The Machine Stops / Mașina se oprește*, în care vedem oameni trăind în celule subterane, total dependenți de o mașină ce le asigură prosperitatea dorită. Niște prizonieri, condamnați pe viață. Triumful tehnologic anunța declinul biologic al omului. În *Viața electrică* (1892) de Robida — sensibil mai pesimist la nouă ani după apariția, în 1883, a romanului său *Secolul al douăzecilea* —, vedem deja o omenire în curs de degenerare, afectată simultan de surmenaj, poluare și abuzul de electricitate și, în același timp, minată de nedreptăți sociale și război. Cu piesa *R.U.R.* (1920) a scriitorului

ceh Karel Èapek (1890–1938), antiutopia își găsește unul dintre simboluri: roboții, produși ai științei și ai industriei umane, revoltându-se împotriva omului și distrugându-l.

Pericolul? O societate minată de dezechilibrele sale sociale, de nedreptățile sale, care amenințau progresul și chemau la o revoluție susceptibilă să facă *tabula rasa* și să reelaboreze civilizația. Pericol pentru unii, speranță pentru alții… La începutul secolului, revoluția este în pregătire, ea este înscrisă nu doar în anumite texte ale literaturii utopice (Anatole France, *Sur la pierre blanche / Pe piatra albă*, 1903; Jack London, *The Iron Heel / Călcâiul de fier*, 1906), ci și în realitatea istorică a timpului: revoluție în Rusia în 1905–1907, în China în 1911–1913, din nou în Rusia în 1917… Vechea lume e în pragul ruinei, apare o lume nouă.

În *Insula Pinguinilor*[35] (1907), Anatole France a arătat cum o societate întemeiată pe nedreptate și pe cultul exclusiv al bogăției materiale trebuie să se prăbușească. „Statul se sprijinea cu fermitate pe două mari virtuți publice: respectul pentru cel bogat și disprețul pentru cel sărac… Nimic nu lăsa să se prevadă ruina unui regim bazat pe ce are natura umană mai puternic: orgoliul și cupiditatea.” Dar criza socială și psihologică a venit de hac aparentei soliditâți a edificiului. O serie de atentate anarhiste (care erau la modă pe la 1900) au declanșat un proces ireversibil. O furie distructivă puse stăpânire pe societate. Civilizația s-a prăbușit și istoria a trebuit luată de la capăt.

Pericolul? Războiul, fără îndoială, devenit din ce în ce mai ucigător, chiar dacă incapabil încă să provoace prin el însuși un adevărat sfârșit al lumii. Întreaga populație a Asiei și a Europei, exterminată într-un război bacteriologic, iată ce se petrece în romanul *The Yellow Danger / Pericolul galben*, scris de acel specialist în cataclisme care a fost M.P. Shiel. Războiul modern l-a preocupat în cel mai înalt grad pe H.G. Wells. *The War in the Air/ Război în aer* (1908; traducere franceză, *La Guerre dans les airs*, 1910) începe cu evocarea unui atac-surpriză al aviației germane asupra New Yorkului, apoi — consecințe ale războiului — falimentul economic, foametea, epidemiile, întoarcerea la un fel de viață primitivă, prăbușirea guvernelor și a statelor, disoluția generală a civilizației. În *The World Set Free / Lumea eliberată* (1914), publicat în chiar anul declanșării Primului Război Mondial, Wells reia aceeași temă, amplificând mijloacele de distrugere: pentru prima dată, intră în joc bomba atomică. Era doar un început…

Cât despre Robida, el n-a făcut decât să mediteze toată viața asupra mijloacelor și a consecințelor războiului modern. *La Guerre au XXe siècle / Războiul în secolul al XX-lea* (1887) punea în joc un arsenal inepuizabil de bombe asfixiante, torpile capabile să arunce în aer un oraș întreg și numeroase alte născociri. În *La Vie électrique / Viața*

electrică, se miza mai ales pe războiul bacteriologic. Invenții caraghioase și puțin trăsnite, concepute mai degrabă să amuze decât să provoace frică. Dar, de la un moment dat, farsa devine tragedie, culminând în *L'Ingénieur von Satanas / Inginerul von Satanas* (1919), o meditație sumbră asupra josniciei omului și a ravagiilor științei. O nouă conflagrație mondială, consecutivă Marelui Război, sfârșea prin a ruina complet civilizația, omul revenind — din fericire — la arc și la săgeată.

Tehnologia, tulburările sociale și războiul sunt cei trei termeni care definesc, la începutul secolului al XX-lea, pericolele la care se expune civilizația. Sfârșitul — posibil, probabil — al unei *anumite lumi*. Și, ca întotdeauna când e vorba despre Sfârșit, coexistă atitudini contradictorii. Frică și speranță, refuz și dorință. Războiul însuși, condamnabil în sine, suscita iluzii: mitul *războiului care va ucide războiul*. Pentru Wells, un lucru era sigur: disoluția universală, consecutivă unui război mondial, rezultat inevitabil al dezechilibrului și nedreptăților capitalismului, trebuia să preceadă și să determine constituirea *Statului mondial*, a unei noi ordini sociale și politice, singura soluție pentru împăcarea omului cu tehnologia.

Și nu a fost doar literatură. Câți dintre protagoniștii anilor 1914–1918 nu se vor fi considerat combatanți în „războiul final"? Într-un război ce va reforma radical omenirea? A fost *Marea Iluzie*, ca să reluăm termenii lui Jean Renoir.

Astfel, utopia nu se mai prezenta ca fructul copt al unei evoluții în curs. Această evoluție nu putea duce decât la antiutopie și era nevoie de un sfârșit al lumii pentru a reface proiectul utopic pornind de la zero. Așa cum au făcut naufragiații stabiliți pe insula algeriană din romanul lui Solari, sau supraviețuitorii celui de-al doilea potop, care, potrivit lui Serviss, puteau afirma cu mândrie că noua lor lume cu zece milioane de locuitori „era mult superioară celei vechi". În lipsa unui al doilea potop, sarcina și-o vor asuma războiul și revoluția.

Declinul Occidentului

Sfârșiturile lumii de la 1900 vorbesc, așadar, de sfârșitul unei civilizații, al unei societăți, al unui anumit mod de gândire și de viață. Sfârșit al lumii burgheze, căci e vorba de o perspectivă europeană sau occidentală, de o perspectivă „albă". Sfârșit de *Belle Époque*.

Moartea civilizațiilor este marea descoperire de la 1900. În fapt, cum se întâmplă adesea, e redescoperirea unui lucru, dacă nu uitat, cel puțin eclipsat de progresul din secolul al XVIII-lea și, mai ales, al XIX-lea, de ideea că totul va merge din bine în mai bine, în linie dreaptă și urmând aceleași virtuți burgheze perfecționate fără încetare. Ideea poartă numele de istorie ciclică a civilizației. Anticii o cunoșteau deja.

Pe la 1900, s-a avut revelația că civilizația modernă, occidentală, burgheză, tehnologică nu va face poate excepție, cum se sperase. În culmea puterii sale, se pregătea poate s-o pornească pe panta declinului. Alții vor prelua ștafeta. Și aceasta, până la sfârșitul timpurilor.

Ar fi desigur exagerat să credem că progresul a dispărut de la o zi la alta. El își continua mersul, rămânea chiar principala axă ideologică, dar cărțile îi erau deja răvășite de noua vogă a teoriilor ciclice.

În 1869, lucrarea lui Nikolai Danilevski *Rusia și Europa* a marcat una dintre primele încercări notabile de a relua tradiția istoriei ciclice. Dar Danilevski și alți gânditori ruși își aveau motivele lor, prea particulare pentru a oferi o schemă completă și universal acceptabilă a istoriei. Ei profetizau o vreme când civilizația rusă sau slavă va prelua misiunea civilizației occidentale decadente.

Opera decisivă, care punea problema în termeni universali, absoluți, a fost, fără îndoială, cea a filozofului german Friedrich Nietzsche (1844–1900). Autorul lui *Așa grăit-a Zarathustra* (1883–1885)[36] a reluat marea tradiție antică a eternei reîntoarceri. După el, viața Universului, istoria umană și chiar istoria fiecăruia dintre noi erau destinate unei repetări perpetue, în cele mai mici amănunte. Într-o lume viitoare, veți ține într-o zi în mâini aceeași carte ca și acum. Există oare vreo rațiune superioară în toate acestea? Nu, fără îndoială, căci nici o experiență nu servește la nimic, lumea este condamnată să parcurgă necontenit același drum.

Pe la 1900, influența lui Nietzsche a devenit considerabilă, ideile sale corespunzând cu revenirea pesimismului și criza progresului. Dar formularea cea mai precisă și mai riguroasă a teoriei ciclice aplicată la istoria umană îi aparține unui alt filozof german, Oswald Spengler (1880–1936), în cartea sa despre *Declinul Occidentului* (*Der Untergang des Abendlandes*, 1918–1922).

Publicată, la momentul oportun, la sfârșitul Primului Război Mondial, când ideea unei crize a civilizației pătrunsese deja în toate spiritele, cartea lui Spengler fusese, în fapt, gândită încă din primii ani ai secolului al XX-lea. Războiul părea pur și simplu să-i confirme diagnosticul. Diagnostic sever: civilizația occidentală este condamnată, pe termen scurt. Ea nu plătește pentru greșelile ei, nu are a se căi sau a-și schimba calea. Nu poate face nimic. Unei ființe omenești ajunse la vârsta de o sută de ani nu-i mai rămâne nici o speranță de viață. Se știe foarte bine că zilele îi sunt numărate. Nici o speranță nu mai rămâne unei civilizații (sau *culturi*, pentru a folosi exact termenul lui Spengler) care a atins vârsta de o mie de ani sau se apropie de ea. O mie de ani — aceasta e limita biologică a civilizațiilor. Și nu se poate trișa cu ea. Născută în preajma anului 1000, lumea occidentală se apropie, așadar, de ultima ei zi.

Cel puțin prelua-vor oare alții ștafeta? Nici o speranță nici din partea aceasta. Nu există moștenire: fiecare civilizație este înmormântată cu toate comorile sale. Marile culturi sunt impermeabile, independente, nu au nici un sens în afara lor înseși. Nu există nici un „lanț" al progresului care să lege, la un nivel mereu superior, culturile una de alta. Nu există decât culturi izolate și muritoare: asta e tot, și în același timp nu e nimic.

Contestat de istorici, Spengler vorbea, de fapt, limbajul timpului său. Opinia publică era pregătită să accepte, chiar și fără argumentele sale, iminența declinului. Crizele economice (ciclice și ele), războaiele, genocidurile, foametea, convulsiile sociale — era oare nevoie de Spengler ca să-ți dai seama că ceva nu funcționează în civilizația secolului al XX-lea?

Literatura oferă, în această privință, un exemplu elocvent. Chiar în perioada în care tânărul Spengler își gândea viitoarea operă, o suită impresionantă de ficțiuni literare (influențate într-o anumită măsură de ideile lui Nietzsche, dar, mai ales, de atmosfera ce se respira la 1900) propuneau, de fiecare dată, același lucru. Distrugerea (prin indiferent ce mijloace: naturale, cosmice, umane…) a celei mai mari părți a omenirii, în orice caz a civilizației tehnologice, și reluarea istoriei omenești pornind de la nivelul cel mai de jos. Fără nici o amintire, fără experiența acumulată în ciclul precedent. Aproape toate lucrările pe care le-am menționat deja propuneau o astfel de întoarcere, mai mult sau mai puțin completă, mai mult sau mai puțin radicală. Peste tot, e vorba de o lume ce trebuie refăcută. De o *istorie fără sfârșit*, ca să folosim expresia lui Anatole France din *Insula pinguinilor*, unde vedem, în ultimele pagini, cum noul ciclu repetă în cele mai mici amănunte derularea ciclului precedent (inclusiv, se poate ghici, catastrofa finală și noul început…).

Progresul nu era mort, am mai spus-o. Un fel de sinteză ambiguă era pe cale să se constituie pornind de la cele două elemente aparent contradictorii: cicluri și progres. Rezultatul era o evoluție *în spirală* (noțiune ce figura deja, deși în contexte diferite, în dialectica lui Hegel și apoi a lui Marx. Marxismul propunea — așa cum am văzut — o suită de câteva structuri istorice, separate și legate între ele de „crize" corespunzând „sfârșiturilor lumii", fiecare depășind nivelul celei precedente). În această perspectivă, prăbușirea unei civilizații nu însemna refacerea identică a aceleiași evoluții, ci geneza unei noi structuri, care, fie și pornind de la zero, își păstra șansele de a se ridica la un nivel superior, înainte să se prăbușească și ea în neant. Astfel, de la o criză la alta, prin civilizații succesive — chiar dacă ele se ignoră reciproc — spiritul uman urma în ultimă instanță o cale ascendentă.

Cea mai frapantă ilustrare a acestei scheme este oferită de cartea lui

Olaf Stapledon (1886–1950), *Last and First Men / Ultimii și primii oameni* (1930; traducere franceză, *Les Derniers et les Premiers*). Influențat de Wells, Nietzsche și Spengler, Stapledon era, în primul rând — prin profesie și vocație —, istoric și filozof, și în această calitate de istoric și filozof și-a propus el să povestească istoria viitorului. Avem două miliarde de ani în fața noastră (față de cele doar câteva milioane, la Flammarion și Wells) și, în acest interval cvasiinfinit, o istorie perpetuu ciclică. Cicluri istorice, cicluri biologice, întrerupte de crize, dezastre, „sfârșituri ale lumii" uneori aproape complete, provocate de forțele cosmice sau de puterile omului. Penurie de energie, catastrofă atomică, manipulare genetică, invazie marțiană — nimic nu lipsește, nici chiar două migrații ale omenirii, pe Venus și apoi pe Neptun. Cu totul, optsprezece specii umane, foarte diferite între ele, dar aparținând aceluiași trunchi, se succedă, urmând o evoluție biologică și intelectuală uneori întortocheată, dar având o evoluție biologică și intelectuală uneori întortocheată, dar având, în definitiv, un sens clar ascendent.

De fiecare dată, progresul biruie sfârșitul lumii. Dar acesta va avea ultimul cuvânt, peste două miliarde de ani.

O cheie pentru anul 1900

Ne-am apropiat, încetul cu încetul, de capătul demonstrației noastre. Criza „sfârșitului lumii", criza de la 1900 — aflată la originea lumii de astăzi —, a fost, înainte de orice, o criză a „sfârșitului unei lumi".

Apocalipsa (în sens religios) și Cometa continuau să-și terorizeze fidelii. Dar lucrul cel mai temut, sau cel în care se spera cel mai mult, nu era un sfârșit atât de radical al ședерii terestre, ci pur și simplu o refacere din temelii a civilizației. Se putea considera cu îndreptățire — grație cuceririlor științei și teoriilor evoluției și ale progresului acumulate generație după generație — că Pământul era în măsură să suporte încă multă vreme specia umană. Și, cum războiul atomic încă nu fusese inventat, timpul era, hotărât, de partea noastră.

Timpul acesta se lungea fără încetare. În 1894, zece milioane de ani îi păreau suficienți lui Flammarion pentru viața omenirii. În 1895, treizeci de milioane de ani îi erau de ajuns lui Wells pentru viitorul vieții pe Pământ. Dar, după 1900, teoriile lui Helmholz, care stăteau la baza acestor conjecturi, erau deja de domeniul trecutului. De la ordinul milioanelor sau al zecilor de milioane de ani, existența sistemului solar (și *speranța* de viață a omenirii) se număra acum în miliarde de ani. Urmarea am văzut-o deja la Stapledon.

Pentru omul anului 1900, nu mai era vorba — cu excepția unor cazuri marginale — de o întoarcere a istoriei în punctul zero, ci, mai

curând, de o gravă criză socială și morală simbolizată de sfârșitului lumii.

Fapt nu mai puțin grav. Ca și cu ocazia precedentelor crize, era pe cale să se producă o ruptură între un mod de viață și de gândire tradițional și o sinteză nouă, viu presimțită, dar încă insesizabilă. Viitorul neliniștea, stârnea teamă, suscita nădejdi și iluzii. El va schimba radical viața — dar în cel fel? Societatea burgheză din perioada *Belle Époque*, socotită stabilă, trosnea din toate încheieturile. Îi erau puse în discuție — și chiar sub acuzație — valorile, codul moral. Ce va aduce ziua de mâine?

Mijloc de apărare împotriva forțelor obscure, iraționalismul ridica din nou capul. Printre savanți, spiritismul ajunsese la modă. În *Revue scientifique*, psihologul și sociologul Gustave Le Bon (1843–1931) denunța, în 1910, *Renașterea magiei*: „De vreo douăzeci de ani — constata el —, asistăm la un fenomen cu totul neașteptat: profesori eminenți devin apărătorii convinși ai tuturor formelor de magie.” Situație deja întâlnită — conjugată cu frica de viitor — în Roma imperială și în epoca Renașterii.

Pericolul era mai puțin grav decât sfârșitul „absolut”. Sau poate era mai rău. Omul nu va dispărea, ci doar își va pierde identitatea, sufletul.

Epoca interbelică

De la un război mondial la altul, există doar un fel de paranteză situată între două crize ale sfârșitului lumii.

Speranța renăștea, fragilă, supravegheată îndeaproape de forțele distrugerii. A fost o epocă marcată de spiritul milenarismului (mai ales, prin formele sale laicizate), de convingerea că o eră nouă era pe cale să prindă contur. S-a pornit la inventarea de oameni noi, de societăți noi, arzându-se cam în grabă punțile ce legau prezentul de trecut. O lume nouă a fost edificată în Rusia după 1917. În Germania, Hitler a încercat să construiască și el una — în care milenarismul se amesteca cu doctrina rasistă a lui Gobineau; dar, din cei o mie de ani cât primise *Reich*-ul asigurări că va dăinui, el n-a durat decât doisprezece. Mai modest, Mussolini nu voia decât să refacă Imperiul Roman.

Utopiștilor poate că le-ar fi plăcut toate acestea. Dar specia lor, pe cale de dispariție, lăsa deja locul antiutopiștilor, care-și tot proclamau îngrijorarea în fața perfecționismului uman și social. Aldous Huxley (1849–1963) a reluat, cu mai mult talent și știință, aberanta istorie imaginată de Émile Souvestre. În a sa *Brave New World* (1932; traducere franceză: *Le Meilleur du monde*[37]) el a inventat (cu cât avans față de realitate?) o lume în care absolut totul era dirijat și programat,

inclusiv copiii încă din clipa fecundării. După roboți, Èapek a imaginat salamandre inteligente, harnice și ingenioase (*Războiul salamandrelor*, 1936)[38]. Lumea lor uniformă și mecanizată pe cale să înlocuiască lumea oamenilor se prezenta ca o parabolă foarte transparentă a unei eventuale lumi „umane" de mâine. Omului îi va urma tot omul, dar cu alt chip și, mai ales, cu un alt suflet.

Existau, de asemenea, sfârșituri ale lumii pure și dure. Scriitorul francez Jacques Spitz (1896–1963) a adus o contribuție remarcabilă la soluționarea acestei probleme. El a propus, în fapt, trei metode distincte, de o eficacitate incontestabilă, deși cam greu de aplicat. În *L'agonie du globe / Agonia globului* (1935), el tăia pur și simplu Terra în două, obligând apoi cu sadism emisfera americană să se ciocnească cu Luna. *La Guerre des mouches/ Războiul muștelor* (1938) povestea războiul victorios purtat de aceste insecte împotriva omenirii. În sfârșit, în *Signaux du soleil* (1943), marțienii și venusienii puneau stăpânire pe atmosferă, amenințând să ne asfixieze.

1930 a fost un an fast pentru sfârșitul lumii. Stapledon a publicat romanul filozofic pe care l-am evocat deja. Abel Gance (1889–1981) a realizat un film intitulat — cum altfel? — *Sfârșitul lumii*. Acest debut cinematografic, beneficiind de o grandioasă punere în scenă, se inspira dintr-o idee a lui Flammarion: un mare meteorit lovește Pământul.

În sfârșit, în același an, a apărut o carte teoretică, *The End of the World / Sfârșitul lumii*, datorată scriitorului englez Geoffrey Dennis. Să ne oprim asupra acestui text. Factorii puși în joc erau cometa, focul (provocat de forțele interne ale globului sau de intensificarea activității solare), năvălirea apelor, deșertificarea, frigul, o posibilă coliziune cosmică, și, bineînțeles, Dumnezeul. Nu era prea departe de schema flammarioniană.

Două lucruri noi sunt de semnalat, pe care le regăsim și la Stapledon. În primul rând, manipularea biologică: locul omului va fi poate luat de monștri creați chiar de el, sau va deveni el însuși un monstru (în fond, același lucru). În al doilea rând, o speranță: s-ar putea supraviețui unui sfârșit al lumii (al Pământului nostru) mizând pe spațiul cosmic. Ne vom duce pe alte planete (despre care, în epocă, se mai presupunea că sunt mai mult sau mai puțin locuibile; soluția, revizuită, constă azi în migrația spre stele). Astfel că sfârșitul lumii își dădea mâna cu explorarea spațiului.

Lucrarea lui Dennis e mai degrabă optimistă și, în acest sens, reprezentativă pentru scurta perioadă de răgaz dintre cele două războaie, dintre două crize de sfârșit al lumii. Ea favorizează net soluțiile pe termen lung. Iată pronosticurile sale asupra modalităților probabile de a sfârși: cometă, 1%; foc, 2%; apă, 1%; secetă, 15%; frig, 80%; ciocnire cosmică, 1%.

Frigul în combinație cu seceta era ceva cunoscut încă de la

Flammarion — dar într-un viitor foarte îndepărtat (și, de data aceasta, cu posibilitatea părăsirii unui Pământ devenit inospitalier și a căutării unui alt loc de ședere). Un singur procent acordat bietei comete: ce decădere în raport cu marea panică de la 1910 (fără a mai vorbi de secolul al XVIII-lea, care ar fi pariat probabil în proporție de 80% pe ea)!

Dacă am reface azi pronosticul lui Dennis, rezultatele ar fi mult diferite. Nici un factor uman nu intra încă în calcul în jurul anului 1930, pe când în zilele noastre omul ar fi marele responsabil al calamităților planetare. Neîndoielnic că astăzi în fruntea listei ar figura războiul atomic și deteriorarea ecologică și, odată cu ele, un sfârșit al lumii mult mai puțin îndepărtat.

Comparați cele două imagini care evocă probleme și angoase atât de diferite în două epoci atât de apropiate. În douăzeci sau treizeci de ani, ceva s-a întâmplat.

Și dacă sfârșitul lumii a avut deja loc?

28 *Mașina timpului*, trad. rom. de Mihu Dragomir și C. Vonghizas în H.G. Wells, *Opere alese*, vol. I, Editura Tineretului, București, 1962.

29 *Războiul lumilor*, trad. rom. de Mihu Dragomir și C. Vonghizas în H.G. Wells, *Opere alese*, vol. II, Editura Tineretului, București, 1963.

30 *Primii oameni în Lună*, trad. rom., id.

31 Trad. rom. de Lucia Donea Sadoveanu și Gellu Naum, Editura Tineretului, București, 1955.

32 *Moartea la Veneția*, trad. rom. de Alexandru Philippide, Lazăr Iliescu și Alice Voinescu, Editura Sfinx-V.R., Cluj-Napoca, 1991.

33 Pentru mai multe amănunte, vezi, de același autor, *L'Exploration imaginaire de l'espace*.

34 *Împărăția furnicilor*, trad. rom. de Victor Kernbach și C. Vonghizas, în H.G. Wells, *Opere alese*, vol. IV, Editura Tineretului, București, 1965.

35 Trad. rom. de Aurel Tita, Editura Albatros, București, 1977.

36 Trad. rom. de Ștefan Augustin Doinaș, Editura Humanitas, București, 1995.

37 *Minunata lume nouă*, trad. rom. de Suzana și Andrei Bantaș, Editura Univers, București, 1997.

38 Trad. rom. de Mihai Pop și Constantin Țoiu, Editura pentru Literatură, București, 1964.

Capitolul alVIII-lea *O lume în suspensie?*

De la un Big Bang la altul

După vechea formulă, Dumnezeu a creat cerul și pământul în șase zile. După cea mai recentă, în aspectele ei esențiale lumea a fost creată de Big Bang în trei minute (chiar dacă ulterior a trebuit finisată).

Această nouă divinitate — cu nume foarte american, cum se poartă în veacul nostru — s-a manifestat cu vreo cincisprezece sau douăzeci de miliarde de ani în urmă. A fost marea explozie inițială din care provine totul. Astrofizicienii au cuvântul: George Gamow (1904–1968), apoi Steven Weinberg în cartea sa consacrată „primelor trei minute ale Universului" (*The First Three Minutes*, 1977; traducere franceză, *Les Trois premières minutes de l'Univers*)[39] s-au străduit să arate cum a început deodată timpul să se scurgă. E stupefiant să constați că primele trei minute ale Universului sunt incomparabil mai bine cunoscute în prezent decât primele trei minute ale indiferent cărui eveniment contemporan, sau chiar decât primele trei minute ale zilei de astăzi. O altă teorie, cea a unui *univers staționar*, fără început și fără sfârșit, formulată în 1948 de câțiva astronomi britanici, între care Fred Hoyle (născut în 1915) nu mai este acceptată astăzi. Ea fost înghițită de Big Bang.

Universul ar avea deci vârsta de vreo cincisprezece sau douăzeci de miliarde de ani. De la Big Bang încoace, el nu face decât să se dilate. Către ce finalitate? Aici, se poate opta între dilatarea nesfârșită, expansiunea infinită și revenirea la starea inițială. În primul caz, spațiul va deveni din ce în ce mai vid, galaxiile se vor îndepărta una de alta, energia se va disipa. Universul va pieri de frig, iar noi, bineînțeles, cu mult înaintea Universului.

Cealaltă interpretare este că Universul, după o dilatare ce va mai continua câteva zeci de miliarde de ani, va începe pur și simplu să dea înapoi; după același interval de timp, va ajunge din nou la stadiul actual, apoi, peste încă cincisprezece sau douăzeci de miliarde de ani, în punctul de concentrare inițial. Va fi sfârșitul prin foc: temperaturi enorme vor distruge până și nucleele atomilor. Sfârșit definitiv, sau așteptare a unui nou Big Bang? Pentru reînceperea cărei istorii? Aceeași, sau o alta?

Această din urmă soluție este, fără îndoială, elegantă. În plus, ea

oferă posibilitatea refacerii legăturilor cu vechile teorii ciclice, atât de dragi spiritului uman, din Antichitate până la Nietzsche. Să însemne oare vitalitatea formulei ciclice confirmarea unui adevăr universal, sau o simplă obsesie umană?

Într-adevăr, cele o sută de miliarde de ani sau mai mult cât durează un ciclu al Universului ne lasă destul de indiferenți. Ceea ce am vrea să descifrăm este, mai modest, destinul omului și al Pământului.

Ei bine, *teoretic*, în această privință lucrurile se prezintă mai degrabă favorabil. Vârsta sistemului solar — și a Pământului — ar fi de circa cinci miliarde de ani. Soarele mai are de trăit între cinci și șapte miliarde de ani înainte să devină o „gigantă roșie" și să se dilate până dincolo de orbita terestră. Sfârșitul va fi, așadar, mai degrabă prin foc decât prin frig, cum se crezuse. Miliardele acestea de ani (sau „ceva" mai puțin, căci Soarele va deveni poate prea fierbinte înainte chiar de a se transforma în gigantă roșie) corespund *teoretic* speranței noastre de viață (ori a succesorilor noștri, oameni sau… alții). Încurajator. Dacă nu cumva… Dar să nu anticipăm.

Jocul acesta al dilatării timpului n-a fost doar opera astrofizicienilor. Paleontologii au contribuit și ei, ajungând la concluzia că viața pe Pământul nostru e foarte veche și că omul însuși, acest ultim venit, este mai puțin recent decât se crezuse. Bariera de un milion de ani a cedat deja și, în prezent, se vorbește în mod firesc de o vechime de două sau trei milioane, cu strămoși mai mult sau mai puțin umani (după gustul fiecăruia) risipiți pe scara timpului între cinci și cincisprezece milioane. Un arbore genealogic ce devine, în sfârșit, respectabil, totul depinzând de altfel de definiția pe care vrem s-o dăm omului.

Astfel, în urmă, ca și înainte, există timp din belșug. Să sperăm că procesul de dilatare se va opri. Este deja prea mult, practic o veșnicie, ce cu greu va putea fi umplută în mod inteligent.

Pentru a preciza lucrurile, să spunem pur și simplu că, de la finele secolului al XIX-lea până astăzi, vechimea omului a sporit de douăzeci sau treizeci de ori, iar speranța sa de viață pe acest Pământ de aproape o mie de ori! Fără a mai socoti posibilitatea — deja avansată — a emigrării dincolo de sistemul solar și a colonizării celorlalte lumi. Se poate spera că totul ne va fi permis, cel puțin pe durata marelui ciclu al Universului în interiorul căruia trăim.

Cu condiția ca un accident grav să nu perturbe, chiar mâine, funcționarea normală a mașinăriei noastre. Va fi eternitate (sau aproape) ori moarte. Nicicând omenirea nu s-a aflat în fața unei opoziții atât de nete între cea mai bună și cea mai rea dintre formule. Această sinteză contradictorie a sfârșitului lumii spune mult despre confuzia morală a omului contemporan.

Unde se ascunde amenințarea? De ce veșnicia, aproape câștigată,

ne-ar putea scăpa printre degete?

Cotitura de la 6 august 1945

Pe la 1900, oamenii se temeau de un accident cosmic. Se temeau totodată — și mai ales — de declinul Occidentului, de crepusculul civilizației noastre.

După numai câteva decenii, jocurile se fac altfel. Accidentul cosmic a căzut în desuetudine; el mai poate fi agitat din timp în timp, dar numai în plan secund, mascat de temeri mai apropiate și mai concrete. Declinul civilizației occidentale rămâne în continuare o temă privilegiată, dar în contextul unei preocupări mult mai grave: prăbușirea globală a civilizației, sau mai rău: dispariția omenirii, ori și mai rău: dispariția vieții.

La începutul secolului al XX-lea, un cataclism de asemenea proporții era îndeobște pus pe seama agenților cosmici; pentru credincioși, el a fost și rămâne un privilegiu divin. Era deci îndeajuns să-i opui un refuz lui Dumnezeu sau naturii pentru a asigura perpetuarea omenirii pe Pământ. De pe culmea puterii sale, omul se simțea capabil să lanseze — cu aroganță — această dublă sfidare.

Riscăm să constatăm că un al treilea pericol — și mai mare, și mai îngrijorător, căci e mai apropiat — emana din propria sa putere. Omul devenise, în fine, stăpân pe destinul său: ceea ce nici Dumnezeu, nici natura n-au reușit ori n-au vrut să facă, omul are de-acum puterea să ducă singur la bun sfârșit: el poate să se distrugă pe sine însuși și să târască după sine și întregul Pământ.

Tema autodistrugerii își are rădăcinile în neliniștea generată de dezvoltarea tehnologică din secolul al XIX-lea. Primul aspect al acestui pericol privea deterioarea biologică, degenerescența speciei provocată de divorțul dintre om și mediul să natural: omul anului 1 000 000, Eloii și Morlocii și atâtea alte creaturi sunt roadele acestui coșmar tehnologic.

Și mai apropiate sunt consecințele sociale și politice ale pericolului tehnologic: va sfârși oare omul prin a se supune mașinii? prin a deveni sclavul unui sistem inventat de el? prin a se dezumaniza? În acest caz, sfârșitul lumii s-ar produce foarte lin, fără să-și dea cineva seama: în propriile noastre minți. Prin Wells și Huxley, se ajunge la faimosul *1984* (publicat în 1949) de George Orwell (1903–1950).[40]

Aceste consecințe sociopolitice, mentale, biologice nu erau totuși de domeniul viitorului apropiat; în orice caz, ele nu puneau în discuție continuitatea speciei, chiar degenerată și demnă de dispreț.

Ultima și cea mai gravă consecință a progresului tehnologic a fost că omul a devenit capabil — cel puțin în *teorie* — să se distrugă complet. Nu într-un viitor îndepărtat, ci mâine, astăzi.

Cum se întâmplă uneori, scriitorii au presimțit mai repede noul pericol și au văzut mai departe decât contemporanii lor. Wells la începutul secolului, Stapledon în 1930 și mulți alții propuseseră deja o întreagă gamă de sinucideri. Câteva romane publicate între cele două războaie au ca subiect tocmai prăbușirea civilizației în urma unei conflagrații mondiale. Analizele științifice rămâneau în urmă. Nu găsim nimic în cartea lui Geoffrey Dennis pe tema unui război capabil să nimicească omenirea sau civilizația umană. Din fericire, pe atunci mai era încă adevărat că tot ce putea face un război era să ucidă oameni și să ruineze orașe.

Totul s-a schimbat după catastrofele atomice de la Hiroshima și Nagasaki, din 6 și 9 august 1945. Totul devenea posibil. Scriitorii și utopiștii nu făcuseră decât să anticipeze cu câteva decenii sumbra realitate. Trezirea a fost brutală. Douăzeci și trei de ani după Geoffrey Dennis, Kenneth Heuer a publicat o nouă analiză pe aceeași temă: *The End of the World / Sfârșitul lumii* (1953; traducere franceză: *La Fin du monde*, 1958). Termenii pericol cosmic și pericol uman se găseau deja inversați: „În timp ce sfârșitul lumii printr-o catastrofă astronomică este îndepărtat sau improbabil, […] sfârșitul cauzat de un război atomic este iminent și aproape inevitabil.” După Hiroshima, sfârșitul lumii înseamnă, nu exclusiv, dar *în principal*, războiul atomic.

Mici bombe (atomice) și mici adăposturi (antiatomice)

La început, nici măcar savanții care se jucau cu atomul nu știau prea bine unde ar putea să ducă toate acestea. S-ar putea oare transmite de la explozia experimentală o reacție în lanț la scara întregului Pământ? În acest caz, o singură bombă, precum cea de la Hiroshima, ar fi suficientă ca să dezintegreze globul. Paul Langevin (1872–1946) explica însă că „reacția în lanț declanșată în uraniu nu se poate extinde la globul terestru, așa cum focul aprins într-un cămin nu poate provoca arderea cărămizilor din care este acesta construit”.

În echipa care fabrica prima bombă atomică la Los Alamos, îngrijorarea continua să persiste și a fost necesară o expertiză științifică pentru a dovedi că explozia va avea doar efecte limitate și nu va cuprinde toată atmosfera terestră, cum existau unele temeri. Bomba a fost deci experimentată: urmarea este bine-cunoscută.

Un al treilea război mondial era destinat să devină un război atomic. Consecințele puteau fi selectate în ordinea crescătoare a gravității: pierderi masive (dar supraviețuirea organismului social și politic); prăbușirea civilizației; sfârșitul omenirii; sfârșitul vieții pe Pământ.

Prima formulă a fost desigur cea pe care strategii, specialiștii și planificatorii războiului au preferat-o. S-au depus eforturi pentru dezamorsarea fricii, pentru banalizarea noii arme. Într-adevăr, la ce bun să concepi strategii destinate unui război pierdut dinainte și de către toată lumea? Se dădeau asigurări că războiul poate fi câștigat și că e posibil să se profite de pe urma lui. Un război ca toate celelalte, mai brutal, dar nu esențial diferit. Vezi, de exemplu, lucrarea publicată în 1958 de Louis J. Halle: *Choice for Survival / Opțiune: Supraviețuirea* (traducere franceză: *Guerre nucléaire et paix nucléaire: comment survivre*). Nu aveți de ce să vă temeți, spune în esență autorul. Ca orice armă, arma atomică poate fi atât bună, cât și rea. Marile bombe, desigur, sunt intolerabile. Dar cele foarte mici — căci se pot fabrica și dintr-acestea — ar fi excelente ca mijloc de apărare.

Se poate deci câștiga un război, se poate supraviețui. În anii ’50, americanilor li se spunea cum să procedeze ca să scape teferi din conflict, construindu-și adăposturi. Nu e chiar atât de greu, Fred N. Severud și Anthony F. Merrill vă dau toate explicațiile într-o carte reconfortantă și, pe deasupra, foarte practică, *The Bomb Survival and You / Cum să supraviețuiești bombelor* (1954). În primul rând, adăposturile să nu fie mari. Unul micuț, pentru dumneavoastră și familia dumneavoastră, ușor de făcut, ușor de instalat, într-o pivniță de exemplu, lângă sticlele dumneavoastră. Veți ieși teferi și nevătămați.

S-au efectuat studii mai precise. Două simulări — în 1959 și 1962 — au ajuns la concluzia că un război atomic masiv ar însemna pentru Statele Unite pierderi umane cifrate între treizeci și patru și cincizeci și cinci de milioane (între 18% și 30% din populația totală). Era încă suportabil. Sau nu mai era? Deja în 1963, secretarul de stat al apărării, McNamara, estima la vreo sută de milioane numărul victimelor posibile. Peste 50% din populația americană. Lucrurile începeau să devină grave, chiar disperate. Cu ce semăna deci supraviețuirea? Întrebarea era îndreptățită. „Câștigarea războiului”: mai avea oare expresia aceasta vreun sens în niște orașe distruse, cu industria ruinată și populația redusă la jumătate?

Lucrurile încep să fie luate în serios: distrugere absolută, sau un nou început?

Unii savanți s-au pronunțat imediat după explozii: un război atomic ar însemna sfârșitul. Bomba H sau termonucleară, experimentată în 1952, mult mai puternică decât bomba atomică, nu făcea decât să agraveze lucrurile. Pentru Bertrand Russell (1872–1970), alegerea era simplă, între două soluții, și nu trei: fie un guvern mondial, singurul

capabil să înlăture războiul, fie distrugerea omenirii.

În conștiințe, s-a impus însă mai degrabă ideea unui *sfârșit al civilizației*, decât sfârșitul definitiv al omenirii sau al vieții. Sfârșitul civilizației era un lucru grav și, în orice caz, nu subestima efectele distrugătoare ale unei înfruntări nucleare. Dar, în lipsa posibilității de a prevedea științific consecințele unei înfruntări de un tip absolut nou, această soluție nu făcea decât să insereze războiul nuclear în schema multimilenară a sfârșiturilor lumii.

Lucru știut, sfârșitul lumii este aproape totdeauna un fals sfârșit al lumii. El semnifică, în același timp, moarte și renaștere, reînnoire. Nu se știe ce ar fi un adevărat război atomic. Dar, în imaginar, el înseamnă, mai ales, un sfârșit incomplet al lumii, urmat de un nou început al aventurii umane, pornind de la nivelul cel mai de jos.

Ficțiunile (literare, cinematografice) care prezintă spectacolul înspăimântător al unui sfârșit definitiv și absolut sunt puțin numeroase. Cele mai remarcabile din această categorie sunt romanul lui Mordecai Roshwald, *Level 7* (1959; traducere franceză: *Niveau 7*[41]) și cel al lui Nevil Shute, *On the Beach* (1957; traducere franceză: *Le Dernier rivage*)[42]; după acesta din urmă, Stanley Kramer a turnat un film în 1959.

Level 7 prezintă războiul cel mai scurt din istorie, căci durează exact două ore și cincizeci și opt de minute. Cel mai ucigător. La suprafața globului — state beligerante și neutre fără deosebire —, omenirea este complet distrusă. Singura speranță de viitor sunt cele șapte niveluri ale adăposturilor subterane. Ele cedează unul după altul. Considerat inexpugnabil, nivelul al șaptelea (cinci sute de bărbați și femei refugiați la o mie trei sute cincizeci de metri sub pământ, cu tot necesarul pentru a trăi cinci sute de ani, ei și descendenții lor) nu scapă, nici el, din ghearele morții. E sfârșitul. Omenirea și-a încheiat existența.

În *On the Beach*, nivelul al șaptelea este înlocuit de al cincilea continent: Australia. În timp ce restul pământului este deja distrus, aici se mai păstrează, departe de scena confruntării, iluzia că se poate supraviețui. Dar este numai o iluzie: Australia va cunoaște o soartă identică cu a nivelului al șaptelea: nici o ființă umană nu va scăpa de la dezastru.

În 1948, Aldous Huxley, specialist în utopii și antiutopii, publica romanul *Ape and Essence / Maimuță și esență* (traducere franceză: *Temps futurs*, 1949, 1980). Acțiunea se desfășoară în anul 2108, într-o societate „postatomică”, moștenitoarea unui al treilea război mondial. Așadar, omenirea a supraviețuit. Cu ce preț?

În introducerea la ediția franceză din 1980, Jacques Goimard a pus accentul pe integrarea mitului atomic în cel al eternei reîntoarceri, pe reducerea la arhetip a marii frici contemporane. „Dar, în primul rând

— scrie el —, catastrofa atomică este un rit de reînnoire, cum bine a văzut Gérard Klein; dincolo de toate dezastrele, e posibil ca omenirea să vadă în ele șansa unui nou început, iar Huxley optează pentru această ipoteză."

Ni se spune, așadar, că Noua Zeelandă a supraviețuit cataclismului și că, din cauza pericolului radioactiv, a trăit timp de un secol complet izolată de restul lumii. Și iată-i pe primii săi exploratori porniți la redescoperirea Americii, la descoperirea unei noi Americi. Nu este un deșert. Printre ruine, ființe umane întoarse la barbarie inventează noi structuri sociale și încearcă să profite de rămășițele civilizației industriale. „Și, între timp, în cealaltă parte a lumii, negrii și-au croit drum coborând pe Nil și traversând Mediterana. Ce magnifice dansuri tribale în sălile invadate de lilieci ale Parlamentului din Westminster!" E tragic, e penibil, și e totuși un nou început, care va da poate (speranța e totdeauna permisă) o formulă de civilizație mai bună decât cea care a dus la dezastru.

Cea mai frumoasă reușită literară care integrează războiul atomic într-o istorie ciclică rămâne romanul lui Walter M. Miller (născut în 1923), *A Canticle for Leibowitz*, publicat în 1955 (traducere franceză: *Un cantique pour Leibowitz*)[43]. Prăbușirea civilizației tehnologice aduce cu sine întoarcerea la barbarie, după care evoluția — aceeași evoluție — reîncepe: Evul Mediu și mânăstirile sale, centre ale cunoașterii, Renașterea și, în final, era industrială, care se încheie cu un nou cataclism atomic.

Uneori, supraviețuirea atârnă de un fir. În *Le Diable l'emporte* (1948), René Barjavel (născut în 1911) descrie un al treilea război mondial, cu efecte limitate, și un al patrulea, care va distruge (sau aproape) specia umană. A rămas un singur cuplu: va reuși el să asigure supraviețuirea omenirii pe o planetă unde mecanismul vieții a fost grav deteriorat?

2026: Pământul va „sări în aer". Câțiva coloni vor continua pe Marte aventura umană. E soluția imaginată de Ray Bradbury (născut în 1920), în *The Martian Chronicles / Cronici marțiene*[44], 1951. Pe atunci, încă te mai puteai juca cu ideea unei Planete Roșii locuibile; din păcate, azi știm că acest adăpost ne va fi refuzat.

Adevărul e că speranța unui nou început, eventual a unei noi sinteze a vieții și a civilizației se dovedește mai puternică decât logica distrugerii absolute. Dar „optimismul" acesta, de altfel atât de relativ, e grav amenințat de ponderea crescândă a argumentelor contrare.

Escalada fricii

Dialectica imaginarului atomic reunește într-o sinteză fragilă teama și speranța. Teama, neliniștea s-au impus după primul șoc din 1945.

Apoi, oamenii s-au obișnuit cu ideea și a venit epoca adăposturilor individuale, derizorii. Dar, în cele ce au urmat, speranța s-a aflat mereu în defensivă, iar logica fricii n-a făcut decât să-și dezvolte arsenalul și să-și rafineze argumentele.

Se încerca deci să se trăiască și să se supraviețuiască în prezența bombei, chiar a bombei H, când, în 1954, s-au primit vești rele: căderile radioactive după experiențele americane de pe atolul Bikini din Pacific depășeau net tot ce s-a putut presupune. Aceasta însemna că un război atomic n-ar cruța pe nimeni, odată otrăvit sistemul natural al Pământului; că se putea muri la fel de bine în nivelul al șaptelea, ca și în Australia, cum am văzut deja; că o expediție neozeelandeză în căutarea unei Americi postatomice era îndoielnică, în eventualitatea lipsei neozeelandezilor care s-o întreprindă.

O nouă escaladă la începutul anilor ’70. De această dată, era pus în discuție stratul de ozon care protejează Pământul de razele ultraviolete. Un raport publicat în 1975 ajungea la concluzia că, după un război atomic în care ar exploda zece mii de megatone (o megatonă reprezintă de cincizeci de ori bomba de la Hiroshima), ozonul s-ar reduce în proporție de 70% în emisfera nordică și de 50% în emisfera sudică, chiar fără participarea directă a acesteia din urmă la conflict. Consecințe: dereglări biologice greu de evaluat și, între acestea, eventuala orbire a regnului animal (razele ultraviolete fiind nocive pentru ochi) și schimbări sensibile în clima globului.

În sfârșit, în anii 1982–1983 s-a inventat un nou concept: *iarna nucleară*. Richard Turco, Carl Sagan și alți savanți americani au venit, fiecare, cu propria contribuție. Iarna nucleară combină războiul atomic, furtunile marțiene și dinozaurii preistorici. Potrivit informațiilor transmise de Mariner 9, praful ridicat de o furtună marțiană a răcit sensibil suprafața acestei planete. Praful ridicat de o cometă sau un asteroid care a lovit Pământul cu șaizeci și cinci de milioane de ani în urmă a determinat moartea de frig a dinozaurilor și a pus capăt erei reptilelor.

Praf în atmosferă, blocare parțială a radiației solare, frig, moarte. Acesta e mecanismul. El poate, de asemenea, funcționa — și încă foarte eficient — în cazul unui război nuclear. Pulberile și, mai ales, fumul ar învălui Pământul, pe care s-ar instala o iarnă aspră. În 1982, Richard Turco și colegii săi au publicat un studiu cu titlul *Nuclear Winter: Global Consequences of Multiple Nuclear Explosions / Iarna nucleară: Consecințele globale ale exploziilor nucleare multiple*. Concluzia lor este că un război care să pună în joc zece mii de megatone ar putea ridica un nor care să acopere planeta timp de mai multe luni sau chiar un an, ducând în plină vară la geruri de minus 30 de grade Celsius în regiunile centrale ale continentelor din emisfera nordică. Pe urmă, norul s-ar împrăștia, permițând razelor… ultraviolete să-și facă

treaba.

Sub titlul „The World After Nuclear War”, s-a organizat în 1983 la Washington o reuniune științifică, unde aceste idei au fost dezbătute și dezvoltate. Un savant sovietic a prezentat o teorie diferită; *încălzirea* atmosferei din cauza exploziilor nucleare ar determina topirea ghețarilor, creșterea apelor și „potopuri” de proporții considerabile. De observat că iarna nucleară se deosebește de potopul „cald” nu doar prin nuanțe. Alegerea îi aparține fiecăruia. Se va spune, de asemenea, că afacerea dinozaurilor rămâne destul de obscură. În orice caz, iarna nucleară și-a asigurat deja un loc în imaginarul epocii noastre și grevează din plin imaginea viitorului.

Cea mai mare parte a populației ar fi nimicită de la primele lovituri. Supraviețuitorii ar fi victimele radiațiilor, epidemiilor și malnutriției. Pe deasupra, vor avea perspectiva de a petrece o iarnă nucleară de un an. Un război nuclear limitat, cu atacuri „slabe”, trei sute de bombe a câte o megatonă, ar putea să distrugă 60% din populația Statelor Unite; alți 10 până la 15% ar muri ca urmare a iradierii. Cum se vor descurca supraviețuitorii într-un mediu natural puternic afectat și cu o economie distrusă în proporție de 100%?

O dată importantă a acestei dezbateri a constituit-o publicarea în 1982 a cărții lui Jonathaan Schell (născut în 1943): *The Fate of the Earth / Destinul Pământului* (traducere franceză: *Le Destin de la Terre*). Chiar în absența iernii nucleare, descoperită curând după aceea, cartea pune în mod deschis și curajos problema supraviețuirii. Dispariția rasei umane nu este inevitabilă, fără îndoială, dar ea rămâne *posibilă* — și asta e suficient. Trebuie să ținem seama în toate proiectele noastre de această *posibilitate*: iată esența demonstrației lui Jonathan Schell. Potrivit lui, pericolul major nu rezidă în confruntarea militară directă, nici măcar în acțiunea mai mult sau mai puțin prelungită a radioactivității. Există ceva mai grav, anume deteriorarea ecologică, criza sistemului biologic terestru în ansamblu.

Se poate scăpa de bombă. Se poate eventual evita o doză mortală de radiații, și deci ieși teafăr din adăpost. Dar pentru a trăi unde? „Cel care, după un conflict nuclear, s-ar ascunde suficient de adânc și suficient de mult timp sub pământ pentru a supraviețui ar descoperi la ieșire doar un mediu natural muribund… În urma unei ofensive de zece mii de megatone…, cea mai mare parte a mamiferelor din Statele Unite ar dispărea. Pentru păsări, dozele letale sunt sensibil aceleași ca pentru mamifere, ele fiind de asemenea exterminate.”

După Schell, ar fi iluzoriu să se creadă că istoria umană va începe din nou, urmând legile eternei reîntoarceri. Nu va mai fi refăcut același drum, de la barbarie la societatea tehnologică, trecând prin Evul Mediu. Supraviețuitorii vor trebui să se adapteze unui mediu sensibil diferit. Obișnuiți cu condițiile civilizației industriale, ei vor

trebui să inventeze, și asta rapid, ceva foarte diferit, o altă economie, o altă societate. Dură încercare: vor fi oare capabile niște ființe în majoritatea lor deja bolnave și infirme s-o depășească?

Se spune, în general, că emisfera nordică — unde se găsesc toate țările ce ar putea fi implicate într-un eventual război atomic — va fi cea mai afectată. Dar din această nouă perspectivă — a deteriorării globale a mașinăriei ecologice terestre — rămân puține speranțe, chiar pentru zonele cele mai izolate ale globului. Terra e un sistem complet, un organism, nu-l putem tăia în două în speranța că una dintre jumătăți va supraviețui încercării.

Am rezumat până aici argumentele adversarilor hotărâți ai bombei. Dar nu lipsesc nici analiștii optimiști. Astfel, în anii ’50, bomba H a provocat o anumită ușurare. Însăși eficaciatea ei părea să facă războiul imposibil. Echilibrul terorii era astfel propus ca remediu al unei catastrofe mondiale. După un sondaj publicat de *Le Point* în 1974, numai 25% dintre francezi credeau că bomba va fi utilizată înaintea anului 2000. 61% nu credeau.

În zilele noastre, industria nucleară provoacă deja mai multă teamă decât un război nuclear (54% față de 51%, potrivit unui sondaj din 1980). Armele nucleare continuă să-i preocupe foarte mult pe 26% dintre francezi, pe când în Marea Britanie proporția este de 43%, în Italia de 39%, în Japonia de 32%, în Statele Unite de 28%, în Germania Occidentală de 15%. Neliniște reală, dar limitată (sondaj internațional publicat în *Le Matin* din 7 iunie 1984).

Războiul insectelor

Omul domnește asupra Pământului. Dar nu domnește singur. Există un alt imperiu, paralel cu al său. Un adversar care-l pândește, îl amenință, care așteaptă…

Este greu de calculat numărul de indivizi care alcătuiesc efectivele acestei armate dușmane. Numărul de specii da, cel puțin aproximativ: poate două milioane. Multe dintre ele pot ajunge la un trilion de membri. Mulțime fără număr, organizată și tenace.

În cartea sa *Histoire de l’avenir / Istoria viitorului* (1959), Pierre Rousseau reținea, printre ipotezele privitoare la sfârșitul omenirii, victoria finală a insectelor. Peste aproximativ cincizeci de milioane de ani, istoria vieții terestre ar putea-o prelungi, după om, acest dușman ereditar.

Cincizeci de milioane de ani, este mult. Dar, potrivit lui Jonathan Schell — revenim la cartea lui —, acest deznodământ va fi poate în viitorul apropiat. Iată imaginea de coșmar a Statelor Unite devenite, în urma războiului atomic, *o republică a ierburilor și a insectelor*. Într-adevăr, ierburile printre plante și insectele în regnul animal sunt

singurele care pot să suporte niveluri foarte înalte de radioactivitate. Insectele vor supraviețui tuturor celorlalte forme de viață. Ba chiar vor prolifera, descotorosite o dată pentru totdeauna de adversarii lor (păsările, omul). Al treilea război mondial va fi câștigat de insecte.

Beneficiar al holocaustului nuclear, acest dușman insolit ne introduce, în același timp, într-o altă problematică. Mai puțin ipotetică, deoarece privește un război în curs, cel dus de om împotriva insectelor. Și a cărui primă și principală victimă pare să fie.

În 1962, o bioloagă americană dădea alarma. *Silent Spring / Primăvară tăcută*, cartea lui Rachel Carson, e dedicată lui Albert Schweitzer, cel care spusese că omul, pierzându-și capacitatea de previziune, va sfârși prin a distruge Pământul. Împotriva insectelor au fost mobilizate cele mai periculoase produse chimice oferite de tehnologia modernă. Rezultatul asupra adversarilor a fost minor: ei s-au adaptat, s-au imunizat, s-au fortificat chiar. Dar, în același timp, pentru prima oară în istoria lumii, omul se scaldă într-un mediu otrăvit. Totul este contaminat: aer și apă, plante, animale. Încercând să ucidă, fără mare succes, insectele, omul ajunge să ucidă natura și mediul înconjurător. Ne îndreptăm direct spre o primăvară sumbră și tăcută, fără flori și fără păsări.

Angrenaj infernal, constatau deja ecologii prin 1970. Insecticidele puternice, precum DDT-ul, ucid în același timp dușmanii naturali ai insectei vizate, pe când aceasta din urmă ajunge să se imunizeze. Pentru a menține producția agricolă, trebuie deci folosite cantități tot mai mari. Poluarea nu face decât să crească.

Consecința ultimă va fi deteriorarea biologică a omului însuși. Anumite maladii, cum ar fi cancerul, se află într-o relație evidentă cu gradul de otrăvire chimică. Pe la 1970, s-a calculat nivelul de DDT din organismul persoanelor din diferite comunități. „Americanii — se constata — sunt improprii consumului uman, căci conțin în țesuturile lor adipoase peste 10 ppm de DDT, proporție dublă față de cea tolerată de reglementările privind o alimentație sănătoasă. Britanicii sunt ceva mai comestibili decât americanii, cu aproximativ 5 ppm de DDT, iar suedezii se situează între cei menționați, cu circa 7 ppm. În Israel însă, cifra se ridică la 19 ppm, pentru a atinge, în India, valoarea terifiantă de 29 ppm” (Gordon Rattray Taylor, *Le Jugement dernier / Judecata de Apoi*, 1970). Concentrații de ordinul a 20 până la 25 ppm se consideră suficiente pentru a avea efecte mortale. Grație insectelor, DDT-ul și-a avut astfel, prin 1970, momentul de glorie, înainte să cadă în uitare, eclipsat de alți agenți ai pericolului.

Astfel decurgea războiul împotriva insectelor. Cel puțin, dacă „monștenitorii” noștri ar fi înzestrați cu simțul umorului, ca să se amuze de toată această poveste… Dar nimeni n-a văzut insectă râzând.

Judecata de Apoi ecologică

Poluarea nu s-a limitat la afacerea DDT-ului. În anii ’60 și ’70, s-a declarat criza ecologică, la fel de gravă ca și pericolul unui război nuclear. Devenise evident că, prin toate activitățile sale, industriale sau agricole, omul nu făcea decât să deterioreze grav solul, apele, atmosfera, viața și — bineînțeles — pe sine însuși.

Scenariile eco-catastrofice n-au oferit soluții mai agreabile decât cele suscitate de amenințarea atomică. În plus, nu era vorba, cum s-ar fi putut crede, de o degradare lentă, treptată, de foarte lungă durată, ci de o prăbușire *rapidă* a biosistemului terestru. Evoluție mai îngrijorătoare chiar decât un ipotetic război nuclear, căci este în curs și se agravează sub ochii noștri.

Debutând cu *Primăvara tăcută*, anii ’60 au sfârșit în toată splendoarea sub semnul *Judecății de Apoi*. *Judecata de Apoi* (*The Doomsday Book*) este cartea publicată în 1970 de Gordon Rattray Taylor, foarte semnificativă pentru conștientizarea ecologică de la finele anilor ’60. Aflăm din ea, printre alte noutăți puțin îmbucurătoare, că până și aerul pe care-l respirăm este amenințat. Industria devorează oxigenul în cantități crescânde, în timp ce omul defrișează pădurile și acoperă solul cu asfalt și beton, uitând că acest prețios gaz este produs doar de plantele verzi. Prin 1970, Statele Unite nu mai produceau decât 60% din oxigenul pe care-l devorau. Din fericire, planctonul Pacificului le furnizează necesarul. Dar până când? Căci poluarea (produse petroliere etc.) alterează și mările. Omenirea se va sufoca din lipsă de oxigen?

Problema climatului nu este mai puțin îngrijorătoare. Industria „îmbogățește” atmosfera cu două categorii de produși: bioxidul de carbon și pulberile industriale (și agricole). Primul generează un „efect de seră”, deci o încălzire. Pulberile, dimpotrivă, constituie un ecran împotriva radiației solare și acționează în sensul răcirii. Ce să alegem? Un echilibru între cele două tendințe ar fi desigur ideal, dar să nu contăm prea mult pe un dozaj perfect.

Încălzirea pare, la prima vedere, o soluție agreabilă. Marele Nord deschis culturilor agricole și turmelor de animale, ierni mai blânde. Da, dar… Dacă acestea vor continua, vom sfârși prin a fierbe? Pe când topirea zăpezilor, a ghețarilor, a calotelor polare, pe când inundarea continentelor?

Iată, în opoziție, o previziune interesantă (făcută la sfârșitul anilor ’60) privitoare la răcire: un deficit de căldură de un grad și jumătate în 1970, de patru grade în 1975, de cinci grade către 1977, și așa mai departe: o nouă eră glaciară *înainte* de 1980! Nu ne-am întors încă în peșteri, dar să nu ne bucurăm: poate că aceasta se va întâmpla, deși puțin mai lent decât s-a prevăzut.

Un scenariu mai recent ia în considerare efectele unui exces de bioxid de carbon, nu atât asupra atmosferei și a climatului, cât asupra sistemului vegetal al globului. Gramineele (grup ce cuprinde cerealele, ierburile din prerii, stepe, savane etc.) ar fi foarte avide de această hrană. La început, ar fi magnific: recolte minunate în perspectivă. Dar pe urmă, iată-ne în plin *science-fiction*: ierburile, discrete prin natura lor, ar crește nemăsurat, sufocând până și arborii pădurilor tropicale. Omul va ajunge să trăiască într-un peisaj asemănător celui din carbonifer, cu ferigile sale gigantice. Dacă fauna se adaptează noului mediu, sunt toate șansele ca istoria să devină pasionantă. Ne putem imagina albine uriașe, culegând polenul unor flori pe măsura lor. Din nou povestea cu ierburile și cu insectele. Se va trăi în stare de permanentă alertă aeriană, sub amenințarea unor viespi lungi de un metru și jumătate (pentru mai multe amănunte, vezi *Le Figaro* din 7–8 septembrie 1985).

Dar, înainte de a pieri asfixiați, fierți, congelați sau sufocați, avem perspectiva de a trece prin momente grele din cauza iradierii cosmice masive, consecință, și ea, a poluării. Folosirea aerosolilor ce conțin clorofluorocarburi se pare că a provocat deja daune grave stratului de ozon ce protejează sistemul terestru, strat în care se deschid brețe, riscând să ne trezim fără apărare în fața radiațiilor cosmice ultraviolete. Dar, pe lângă celelalte calități, ozonul are proprietatea remarcabilă că, în privința viitorului său, lumea e unanim de acord. Într-adevăr, la Montréal a fost semnat, în septembrie 1987, un tratat internațional pentru conservarea ozonosferei. Cu toate acestea, pericolul rămâne, alături de alte două vedete ecologice, care sunt „efectul de seră” și „ploile acide”.

Cât de puternic a devenit omul! Pentru a face mai degrabă rău decât bine. Suntem asigurați că, într-un anume fel, lucrurile au stat întotdeauna așa. Ecologia obligă: studiind vechile civilizații, istoricii au descoperit probleme similare cu ale noastre. De ce dispar civilizațiile? se întreabă Jean Dorst în cartea sa *La Force du vivant / Forța viului* (1979): păi tocmai din cauza lipsei de conștiință ecologică, fiindcă n-au știut să-și gospodărească bogățiile. Chiar în epoca preindustrială, omul era capabil să deregleze natura și să se sinucidă astfel din pura ambiție de a face mai bine. Despăduriri și irigații practicate pe scară largă au dus la ruperi ale echilibrului. Deșerturi și jungle nesănătoase au înghițit civilizații cândva înfloritoare.

Care va fi, în acest caz, soarta civilizației noastre, incomparabil mai bine înarmată decât precedentele la capitolul mijloacelor sinucigașe? Potrivit specialistului american Barry Commoner (*The Closing Circle. Nature, Man and Technology*, 1972; traducere franceză: *L’Encerclement / Încercuirea*)[45], punctul de unde nu mai există întoarcere ar putea fi atins în zonele industriale ale lumii — dacă tendințele actuale se

confirmă — după o perioadă de douăzeci până la cincizeci de ani. Va urma prăbușirea civilizației tehnologice și întoarcerea supraviețuitorilor la barbarie. După care poluarea se va reduce de la sine, în lipsa industriilor poluante, iar ciclul poate să reînceapă.

Poluarea, ca și războiul atomic, se înscrie astfel în schema istoriei ciclice, a căderii civilizației, urmată de un nou început. O mitologie foarte veche, remaniată pentru uzul erei tehnologice.

Împotriva efectelor războiului, cea mai bună soluție e să te ferești, împiedicând războiul. Dar împotriva poluării? Poate înghețând industria? Din scenariile catastrofice, decurge aproape inevitabil ideea *creșterii zero*. Să nu existe oare altă alegere decât între stagnare și distrugere? Ratat în anul 1000, va veni oare sfârșitul lumii la întâlnirea cu noul mileniu?

Încă o dată, mitul sfârșitului s-a dovedit mai puternic decât obiectivitatea rațiunii. S-au făcut totuși auzite și voci mai moderate. Să ascultăm, pentru a echilibra balanța, opiniile exprimate în 1976 de biologul american Kenneth Mellanby: „Se crede adesea că poluarea mediului este cea mai serioasă dintre spaimele anului 2000. Se consideră că, din cauza creșterii demografice și industriale, lumea riscă să devină curând nelocuibilă pentru om. Dar în multe regiuni poluarea este mai puțin gravă decât acum zece, douăzeci sau chiar o sută de ani. Numeroase forme de poluare sunt deja parțial sub control… Cantitatea de fum și de pulberi a scăzut spectaculos, iar procentul de insolație hibernală, la Londra și la Pittsburg, este dublu față de acum treizeci de ani… Ajunge să privim cerul Londrei, pentru a ne convinge că părerea după care consumul crescut de energie ar duce fatalmente la creșterea poluării nu are nici o bază. Oribilul *fog*, atât de frecvent în trecut, era cauzat de combustia unei cantități relativ reduse de cărbune sub cerul liber. Astăzi, consumăm o cantitate de energie de câteva ori mai mare pentru încălzirea locuințelor, dar o facem în mod adecvat."

Și iată concluzia acestui studiu, de un *optimism rațional*: „Dacă omenirea evită războiul nuclear și reușește să controleze radioactivitatea ce-ar putea să rezulte din dezvoltarea prea rapidă a energiei nucleare, nici o problemă nu e insolubilă."

Radioactivitatea, chiar cea provenită din aplicații industriale și pașnice, iată o problemă majoră, ce riscă într-adevăr să treacă în prim-plan, mult înaintea DDT-ului anilor '60. Accidentul de la Cernobâl din 1986 a oferit deja o anticipare a sfârșitului lumii…

Peste o sută de ani, se va putea ști exact cât a fost pericol real și cât mitologie în spaimele ecologice ale anului 2000.

Explozia sau implozia: frica de om

Există apoi și frica de om. Nu doar de om ca manipulator imprudent al energiei atomice sau de otrăvitor al mediului, ci de om pur și simplu, ca organism biologic.

După angoasa nucleară, după alarma ecologică, ne vedem confruntați cu o a treia amenințare: cea demografică. Aceasta pune sub semnul întrebării mecanismele reproducerii umane, dinamica populației.

Alarmă în lumea occidentală — mai ales, în Statele Unite — spre sfârșitul anilor ’60 și începutul anilor ’70 (chiar în momentul când criza ecologică era la apogeu). Populația lumii crește prea repede. Mult mai repede decât resursele. Iată-l pe Thomas Malthus exhumat, căci ideea e veche, ea a fost exprimată de economistul englez la sfârșitul secolului al XVIII-lea (*An Essay on the Principle of Population / Eseu despre principiul populației*, 1798; traducere franceză: *Essai sur le principe de population*).

Populația globului nu va putea depăși o anumită limită. Suntem oare deja pe punctul s-o atingem? Anii care au urmat celui de-al doilea război mondial au fost marcați de un foarte puternic avânt demografic. Proiectând spre viitor tendințele anilor ’50 și ’60, s-au prezis șapte miliarde de locuitori în anul 2000 și douăzeci de miliarde în 2075. Oare Pământul va „plesni” sub greutatea oamenilor? Cum să hrănești marea mulțime a săracilor?

Chestiunea privește cu deosebire lumea a treia, aflată în plină explozie demografică. Profeții dezastrului anunță deja o foamete generalizată. Soluția preconizată este de a avea mai puțini copii, doar atâția cât să fie asigurată succesiunea generațiilor. Creștere demografică zero. Mai puține guri de hrănit.

Problemele lumii a treia — unde creșterea populației nu totdeauna e însoțită de creșterea economică necesară — sunt, vai, foarte reale, dar frica de *prea plin* se dovedește o nouă sperietoare pentru Occident. Îndeosebi *ceilalți* se înmulțesc prea repede, ei sunt cei care amenință, așadar, să sufoce civilizația *noastră*. Lumea industrială se simte în stare de asediu. Ceilalți — sunt popoarele de pe celelalte continente, dar și, la noi, minoritățile, marginalii, care amenință cetatea din interior. Ei vor câștiga partida, nefăcând altceva decât să se înmulțească, să se supraînmulțească. Va fi sfârșitul civilizației și, pe urmă, poate, prăbușirea întregii lumii.

Acestei analize i-a răspuns pe la mijlocul anilor ’70 o interpretare complet diferită, al cărei purtător de cuvânt și chiar apostol a devenit istoricul francez Pierre Chaunu (născut în 1923). Potrivit lui, oamenii nu se înmulțesc prea repede, ci prea încet! Nu se pune problema de a reduce creșterea la zero, și singura speranță de supraviețuire e tocmai de a avea mai mulți copii. Profanul are de ce să se simtă tulburat la ideea că trebuie să aleagă între cele două soluții — sau cele două

catastrofe — ce i se propun și care nu seamănă deloc între ele.

Într-adevăr, demografi ca Alfred Sauvy (născut în 1898) și istorici ca Pierre Chaunu sesizaseră deja, de la bun început, un fenomen greu perceptibil în jurul anilor ’70, dar care de atunci s-a precizat în toată lumea industrială, și chiar în afara ei: încetinirea, uneori brutală, a creșterii demografice. Unele țări au coborât chiar sub „creșterea zero”. Rezultă o îmbătrânire progresivă a populației și scăderea ei pe termen lung, exploziei demografice urmându-i *implozia*. Cazul Germaniei Occidentale a fost ridicat la rang de exemplu. Prin 1975, primeam asigurări că după un secol cei șaizeci de milioane de locuitori de azi abia vor fi cincisprezece milioane (dintre care, jumătate persoane în vârstă). „Dacă nu va interveni nici un fenomen de cealaltă parte a Rinului, care să schimbe sensul curbei demografice, din 1985, Germania va începe pur și simplu să dispară… Urmând cursul actual, începând din 1990, societatea germană va deveni de-a dreptul neviabilă” (Pierre Chaunu, *La Peste blanche / Ciuma albă*, 1976; *La Mémoire et le Sacré / Memoria și sacrul*, 1978; se va observa însă că situația actuală din Germania nu e chiar cea prezisă). Va fi sfârșitul unei țări.

Și chiar sfârșitul unei civilizații. Lumea „albă” moare. „Lumea industrială de sorginte europeană — un miliard de oameni, 40% din suprafața uscatului, un sfert din omenire, între 80 și 85% din resurse și aproape 99% din putere — este pe cale să ajungă în punctul unde transmiterea moștenirii culturale, care presupune un număr cel puțin egal de creiere, nu mai e posibilă… Coeficientul net de 0,7 reprezintă, astăzi ca și ieri, sfârșitul pe termen scurt al unei lumi.” Aceste cuvinte au fost scrise în 1975 de Pierre Chaunu în *Le Refus de la vie / Refuzul vieții*; zece ani mai târziu, în 1985, departe de a-și fi îmblânzit diagnosticul, el vorbește deja de prăbușire, de un „colaps demografic complet de necontrolat” ce răpune totul.

La drept vorbind, cele două scheme, la prima vedere ireconciliabile — a exploziei și a imploziei demografice —, se pot foarte bine reuni într-o sinteză de două ori catastrofică. Lumea albă industrială se stinge din lipsă de copii, în timp ce lumea „de culoare”, subdezvoltată, moare din cauza numărului prea mare de copii. Ruptura dintre Nord și Sud devine purtătoarea celor mai rele nenorociri. Chiar și în această dialectică, principala sacrificată rămâne civilizația albă, care va trebui să se retragă de pe scena istoriei în profitul superiorității numerice.

Dar mai există și posibilitatea ca modelul „german”, odată devenit, din nefericire, model „european”, să se generalizeze (natalitatea este deja în scădere în mai multe țări din lumea a treia). Ar fi catastrofa absolută. Să-l ascultăm din nou pe Pierre Chaunu: „E de ajuns ca Europa și America să se stabilizeze la nivelul actual de natalitate și fecunditate al Germaniei. Atunci, în zece ani totul va deveni

irecuperabil. Cultura nu se mai transmite, moștenirea nu mai e controlată, dispar sectoare întregi ale activității intelectuale, iar progresul tehnic și științific e atât de perturbat, încât intervine un blocaj progresiv. Totul de dezagregă, mașinăria se încinge, o ia razna. Ne prăbușim sub povara bătrânilor, iar lumea oribilă și lipsită de speranță pe care aceștia o incarnează sporește — la baza zdrobită a piramidei vârstelor — refuzul înfricoșat al vieții. E spirala amerindiană. Lumea a treia este, la rândul ei, atinsă. La limită, e asemeni imploziei generalizate a unei stele pitice… Și, cum spune cântecul: «Nu vă temeți, de acum nu va mai fi nici o cădere radioactivă.» Poate că totul va reîncepe, dar mult mai târziu, după mai multe secole sau o jumătate de mileniu, și pornind de foarte jos. Căci e puțin probabil, în caz că scenariul se realizează, ca războiul să poată fi evitat. Popoarele bătrâne sunt agresive, nu cele tinere, cum cred polemologii, căci «ele nu mai au ce pierde»" (*Refuzul vieții*, 1975). Potrivit unei ipoteze mai recente (imaginată de Jean Bourgeois-Pichat în revista *Population*, 1988), mondializarea modelului german ar duce la dispariția ultimului om în jurul anului 2400.

Există totuși o speranță: ca adevărul să se afle undeva la mijloc, între teoriile extreme, „explozive" și „implozive". Să fie oare calea de mijloc doar o utopie?

Nimic nu mai merge

Lucrul cel mai rău: cavalerilor Apocalipsei moderne le place să lucreze în echipă. Amenințările pe care le agită se aliază și-și sporesc reciproc puterile.

Se pot distinge cu destulă claritate două perioade în istoria ultimei jumătăți de secol.

După război, până la începutul anilor '60, Occidentul a trăit într-un calm relativ. A cunoscut chiar o anumită euforie, întreținută de o creștere economică și demografică susținută. Singura grijă serioasă era un eventual război nuclear, pe care o bună parte a opiniei publice îl considera iminent. Dar amenințarea era simplă și univocă. Cu un singur pericol — te poți obișnui, poți oarecum să-l uiți. Poți spera că vei ajunge să-l domini.

Pe urmă însă, mașina s-a dereglat. Mașina economică, dar și, fapt mai grav, mașina psihologică. Euforia devenea de domeniul trecutului, speranța murise. În anii '70 și '80, locul discursului optimist îl lua frica de viitor. Obsesia atomică este, fără îndoială, mai redusă astăzi decât în anii '50 (deși acum arsenalele sunt cu mult mai bine dotate); mai redusă, fiindcă războiul atât de temut nu a avut până la urmă loc, dar, mai ales, fiindcă această obsesie — împărțită cu o nesfârșită gamă de noi angoase — nu mai e unica.

Omul s-a trezit brusc într-o lume primejdioasă, unde pericolele nu apăreau izolat, ci simultan, cumulându-și efectele.

Dezechilibre economice, sociale și demografice; confruntare Vest–Est; confruntare Nord–Sud; poluare industrială și radioactivă; foamete; războaie și amenințări cu războiul. Toate se leagă. Amenințarea este globală, soluția nu poate fi decât tot globală. Cu atât mai dificilă, mai problematică.

Și a fost, în 1972, celebrul raport al Clubului de la Roma, pregătit de o echipă de la Massachusetts Institute of Technology, coordonată de Dennis Meadows: *The Limits to Growth / Limitele creșterii*. Autorii săi au furnizat calculatorului informații privind cinci factori strâns legați între ei: alimentație, populație, producție industrială, resurse, poluare. Concluzia e necruțătoare: populația crește prea repede, hrana și materiile prime devin insuficiente, poluarea agresează. Totul se va nărui pe termen scurt, la orizontul celui de-al treilea mileniu, înaintea anului 2100. Dacă oamenii se vor încăpățâna să mențină o creștere exponențială, vor trebui să se descurce fără resurse. Căci fierul nu va mai dura decât nouăzeci și trei de ani, nichelul cincizeci și trei, aluminiul treizeci și unu, gazul natural douăzeci și doi, plumbul și cuprul douăzeci și unu, petrolul douăzeci, zincul optsprezece, cositorul cincisprezece, iar aurul abia nouă. Să încetinim, înainte de a fi prea târziu. (Să fie oare astăzi aurul deja epuizat? Ni se ascunde oare adevărul?)

Limitele creșterii a beneficiat de o publicitate bine orchestrată. Succesul său a fost un semn al timpurilor. Cruciada împotriva creșterii s-a concretizat în două sigle: ZEG și ZDG: *Zero Economic Growth* și *Zero Demographic Growth*. Creștere economică zero, creștere demografică zero. Să oprim mașina, altfel va exploda. Să oprim progresul. Să înghețăm istoria. Să ștergem viitorul. E prețul (greu) ce trebuie plătit pentru a evita — în ultimul moment — Apocalipsa.

Raportul nu ținea seama de ingeniozitatea omului în lupta pentru supraviețuire. Documentele ulterioare ale Clubului de la Roma au schimbat direcția, situându-se într-o perspectivă mult mai optimistă. Un colocviu internațional organizat în 1975 la Jouy-en-Josas a fost dedicat tocmai criticării „limitelor creșterii”, exprimând o încredere moderată, prin respingerea *spaimelor anului 2000* (titlul sub care rapoartele au fost reunite în volum în 1976). Dar alarma fusese dată…

Și, în timp ce se încerca risipirea norilor adunați, noi griji veneau să se adauge tabloului. În 1973, începutul crizei petrolului confirmă, într-un fel, marea amenințare ce planează asupra resurselor. Va dispărea oare civilizația din lipsă de energie? Zece ani mai târziu, situația petrolului nu mai inspiră temeri. Dar trebuie să te închini în fața evidenței: combustibilii fosili — petrol, cărbuni — nu vor dura o veșnicie. Se vor epuiza probabil în secolul al XXI-lea. O soluție de

rezervă se impune, și încă repede. Fără îndoială, energia nucleară… Dar aici ne întoarcem la problema poluării radioactive…

Dacă cel puțin ploaia și timpul frumos ar fi ca odinioară. Climatul terestru se degradează? A cui este vina: a omului, sau a naturii? O psihoză climatică este pe cale să se adauge celorlalte în marea psihodramă a epocii moderne. Mai ales, sub impactul gravei secete care afectează Sahelul din 1968 și amenință o arie tot mai extinsă: Etiopia, Maroc, Brazilia. Aridificare, deșertificare… Asistăm neputincioși la înaintarea irezistibilă a Saharei. Iulie 1984: la Dakar, se ține prima conferință ministerială cu privire la deșertificare. Douăzeci și două de țări se grupează sub sigla PAD (*pays aggressés par la désertification* „țări agresate de deșertificate"). „Potrivit anumitor statistici — citim în *Le Monde* din 31 iulie 1984 — deșertul înaintează cu șase până la șapte kilometri pe an și, pe durata a zece ani, a făcut improprii pentru agricultură aproximativ patru sute zece milioane de hectare de pământ." Ați citit bine. Patru milioane de kilometri pătrați înseamnă peste o optime din continentul african. Se apropie oare Pământul — cum se credea încă de pe la 1900 — rapid de stadiul următor, cel „marțian" sau „selenar"?

Lucrurile încă n-au ajuns până acolo, dar, între timp, victime ale deșertificării, milioane de ființe omenești suferă și mor de foame. În spatele spectrului foamei, se află cel al bolilor, al epidemiilor, consecințe inevitabile ale penuriei alimentare. Astfel funcționa ciclul morții în Evul Mediu, în lumea preindustrială: crize climatice, penurie alimentară, foamete, epidemii, catastrofă demografică. Suntem oare pe cale să revenim la acest model? Epidemiile nu au frontiere; o prăbușire biologică a lumii a treia ar fi dur resimțită de lumea occidentală. Toate se leagă…

Mai există apoi și terorismul. Va fi el oare capabil să provoace sau să precipite ruina lumii occidentale? Principalul risc este de a-i vedea pe teroriști sau pe sabotori fabricând explozivi nucleari și folosindu-i. Cu consecințe incalculabile.

Dacă adunăm toate relele posibile, reale sau imaginare, viitorul pare cu adevărat foarte îngrijorător. Avem totuși dreptul să sperăm că nu există impas sau problemă umană insolubilă. Să luăm exemplu dubla spaimă a creșterii demografice asociată cu foametea. Într-un studiu despre „Frica de penuria alimentară" (*Les Terreurs de l'an 2000 / Spaimele anului 2000*, 1976), Colin Clark ajunge la concluzia că producția alimentară ar putea fi sporită de cincizeci de ori în secolul al XXI-lea, făcând astfel posibilă hrănirea a treizeci și șase de miliarde de oameni după normele occidentale. Scenariile demografice cele mai alarmiste ar fi deci nefondate. Cu condiția să se înceapă lupta cu nenorocirile din lumea a treia și să se atenueze dezechilibrele planetei. Jocurile Apocalipsei nu sunt încă făcute. Din fericire.

Totul se leagă. Trebuie găsită o soluție globală și inventată o nouă sinteză. Ceea ce necesită imaginație și, mai ales, solidaritate.

Angoasa tehnologică

Privind ceva mai departe în viitor, tehnologia umană pare capabilă și de alte isprăvi. Alunecăm deja de la știință spre *science-fiction*.

Să luăm, de exemplu, problema inteligenței artificiale. Va fi oare susceptibilă o civilizație a mașinilor (inteligente) să înlocuiască omul, ca în *R.U.R.*, piesa clasică a lui Èapek? Filmul lui Stanley Kubrick *2001: Odiseea spațială* (1968) ne-a propus deja o bătălie dramatică și mult timp nedecisă între om și mașină. Suntem asigurați că peste câteva decenii complexitatea computerelor o va egala pe cea a creierului uman. Iată o civilizație care va avea mai puține probleme decât noi. Radioactivitatea nu o va afecta cu nimic. Micuții nu vor avea scarlatină, cei mari nu vor face niciodată depresii nervoase.

În domeniul geneticii, au fost deja creați hibrizi vegetali, ne jucăm cu genele și cu microorganismele. „Mutanții", monștri sau supraoameni, fac deja parte din mitologia noastră. Pe când noul Frankenstein? Dar există pericole mai mari decât confecționarea unui monstru de talie umană. Bunăoară, apariția unui nou virus, pe care am fi incapabili să-l combatem. *Virus* e chiar titlul unui film japonez (1980), în care vedem omenirea distrusă ca urmare a unei asemenea manipulări genetice. Zvonuri de acest gen — neîntemeiate — au circulat și despre SIDA.

Devine, așadar, un lucru tot mai obișnuit să ne gândim că cele mai rele previziuni de *science-fiction* s-ar putea împlini. Tehnologia provoacă frică; omul se consideră deja prizonierul, victima ei.

După un sondaj realizat de *Indice-Opinion* pentru *Le Quotidien de Paris* și publicat în octombrie 1980, 12% dintre francezi *se tem foarte mult* de dezvoltarea tehnologiilor moderne și de descoperirile științifice recente; 37% *mai curând se tem*; 20% *mai curând nu se tem*; 27% *nu se tem deloc*. Frica de progres câștigă deja cu scorul de 49 la 47.

Frica de ce, la drept vorbind? Printre cei care și-au manifestat neliniștea în fața viitorului, 54% se temeau de domeniul nuclear (după Cernobâl, acest procentaj trebuie să fie mult mai mare), 91% de poluarea industrială, 60% de manipulările genetice, iar 24% de informatică (inteligența artificială).

Din ce în ce mai contestat începând din 1900, progresul e pe cale să piardă partida.

Spațiul cosmic revine

Opinia publică pare mai puțin sensibilizată azi de pericolele spațiului cosmic decât în urmă cu o sută de ani. În ce-i privește pe savanți, aceste primejdii îi distrează nebunește. Ca și cum relele terestre n-ar fi suficiente, de câtva timp ei acumulează amenințări cosmice tot mai subtile și mai eficiente. Astrofizicienii pot astfel face față strategilor atomului, ai foametei și ai poluării.

OZN-urile, apărute brusc în 1947, au contribuit la reactualizarea pericolului cosmic. Va fi oare sfârșitul Pământului opera farfuriilor zburătoare? Tema aceasta era strâns legată de frica de un război atomic. Dar spațiul rezerva multe alte fantezii.

O dezbatere aiurită în cel mai înalt grad a avut loc în anii ’50. Greșindu-și meseria, psihanalistul Immanuel Velikovsky (1895–1979) a recurs la imaginarul astronomic, pentru a explica într-o carte de senzație (*Worlds in Collision / Lumi în coliziune*, 1950, traducere franceză: *Mondes en collision*) cum, în jurul anului 1500 î.Cr., o cometă s-a desprins (!) din masa lui Jupiter, a trecut de două ori prin imediata apropiere a Pământului și a provocat evenimentele catastrofale sau miraculoase povestite în Biblie (teribilele plăgi din Egipt, despărțirea apelor Mării Roșii, mana căzută în deșert, prăbușirea zidurilor Ierihonului), sfârșind prin a-și pierde frumoasa coadă și a deveni o nouă planetă: Venus! Într-o carte ulterioară (*Earth in Upheaval / Pământul se revoltă*, 1955; traducere franceză: *Les Grands bouleversements terrestres*), încurajat de primele sale reușite, Velikovsky va propune o teorie catastrofică generală pentru întreaga istorie a Pământului și a omenirii.

Majoritatea savanților au ridiculizat concluziile lui Velikovsky, dar teoriile sale anunțau deja o anumită reabilitare a Cometei și a agenților cosmici în general.

Nu mai puțin semnificative au fost reluarea și amplificarea unei ipoteze formulate la începutul secolului al XIX-lea de astronomul german Heinrich Olbers (1758–1840), potrivit căreia roiul de asteroizi s-ar datora dezintegrării unei vechi planete. Catastrofă provocată de o ciocnire cosmică, de radioactivitatea naturală sau — de ce nu — de un război termonuclear sau ceva asemănător. Morala acestei din urmă variante, care i-a sedus mai ales pe scriitorii de *science-fiction*, este ușor de ghicit. În 1946, la exact un an după bomba de la Hiroshima, B.R. Bruss (pseudonim al scriitorului francez Roger Blondel) a publicat un roman cu titlul evocator: *Et la planète sauta… / Și planeta a explodat…* Planeta aceasta dispărută (va fi existat ea oare vreodată?) a devenit un nou simbol al precarității globului nostru. Pe deasupra, unii dintre urmașii ei, asteroizii, par dispuși să ne viziteze din când în când.

Până la urmă, oamenii s-au resemnat (cu delectare chiar) cu faptul că Pământul este la răstimpuri lovit de comete, meteoriți sau asteroizi.

Istoria celor petrecute în 1908 la Tunguska, unde o porțiune din pădurea siberiană a fost distrusă de nu se știe exact ce agent cosmic, a devenit una dintre relatările clasice ale genului. A fost, de asemenea, reprodus până la sațietate foarte fotogenicul *Meteor Crater* din Arizona, dovadă a impactului unui meteorit ce a lovit Pământul. Richard Morris (*The End of the World / Sfârșitul lumii*) ne asigură că nici cele mai mari capete cometare nu depășesc dimensiunile statului Vermont: douăzeci și cinci de mii de kilometri pătrați. Iată ceva foarte liniștitor. În 1968, un anumit număr de californieni au așteptat căderea pe Pământ (dar de ce tocmai în California?) a asteroidului Icar; au fost crunt decepționați. Dezastrul s-a produs zece ani mai târziu. A fost *Meteor* (1979), film american, cu buget mare, succes mediocru. Banii înghițiți de *Meteor* rămân, până în prezent, singura pagubă cunoscută imputabilă unui asteroid.

Cum capetele cometare și asteroizii sunt relativ mici în raport cu Pământul, s-au depus mari eforturi pentru a li se îmbunătăți randamentul. În anii ’80, s-a inventat *iarna cometei*, perturbație climatică periodică pricinuită de praful (ce ecranează radiația solară) ridicat în urma impactului unei comete (sau asteroid) cu Pământul. Am văzut deja aplicarea acestei ingenioase teorii în cazul războiului atomic. Așa ar fi murit de frig dinozaurii, cu ceva timp în urmă. Data viitoare va fi oare rândul nostru? O teorie de ultimă oră afirmă că impactul asteroidului ar fi eliberat o cantitate enormă de bioxid de carbon și că — prin acțiunea efectului de seră — căldura, și nu frigul ar fi fost cauza tragediei. Un scenariu mai complet asociază frigului căldura: incendierea naturii terestre, urmată de o iarnă aspră. În sfârșit, dinozaurii au dispărut, scurt și cuprinzător.

S-au întreprins studii cu privire la posibilitatea de a distruge cu ajutorul armelor nucleare orice corp cosmic ce-ar deveni prea amenințător. Următorul război se va duce oare împotriva asteroizilor? Va fi o bună ocazie pentru bomba atomică de a se reabilita.

Mai sunt apoi și *supernovele*, stele foarte masive, ce-și încheie viața printr-o formidabilă explozie. Au fost detectate supernove aproape pretutindeni în vastul Univers. Dar există pericolul — iar, pe termen lung, chiar probabilitatea — ca o supernovă să explodeze în imediata noastră apropiere, altfel spus, în termeni cosmici, la câțiva zeci de ani-lumină. Ar fi mai grav decât orice război nuclear. Radiațiile vor distruge omenirea și specii întregi, poate că viața terestră în totalitate. Ipoteza a fost deja avansată pentru explicarea anumitor drame din trecutul geologic, mai ales (iarăși!) dispariția dinozaurilor.

Se revine mereu la *dinozauri*, începe să devină obsesie. Omenirea și-a descoperit niște suflete înrudite, copleșite de aceleași probleme. Ceea ce intrigă și-i face captivanți e dispariția lor brutală. Vom cunoaște oare și noi aceeași soartă?

Dar, mai aproape de noi, se află Soarele, a cărui sănătate rămâne preocupantă. Speranța sa de viață e foarte lungă, dar cine ar putea-o garanta? Și cine oare ar putea, mai ales, să-i garanteze buna funcționare? Anumite fenomene observate inspiră deja neliniște. Dacă Soarele ar suferi o schimbare bruscă, de un fel sau altul, adio vieții pe Pământ.

De la o vreme, unii astronomi seamănă pretutindeni în spațiu *găuri negre*. Aceste găuri nu sunt, de fapt, găuri, ci, dimpotrivă, imense aglomerări de materie, concentrate în volume neglijabile. Stelele cele mai masive sfârșesc prin a deveni găuri negre. Gaura neagră este extrem de nesățioasă: ea devorează totul, dată fiind imensa ei forță gravitațională. Până și lumina este reținută; tocmai de aceea gaura rămâne neagră sau, mai bine spus, invizibilă. Nimic nu indică prezența unui canibal atât de feroce în proximitatea sistemului solar. Dar, pentru necesitățile cauzei, astronomii sunt dispuși să imagineze o variantă: *minigăurile negre*, răspândite peste tot în spațiu. O minigaură neagră poate să aibă, de exemplu, dimensiunile unui virus și o masă de mai multe milioane de tone. Întâlnirea cu o mica escadrilă de asemenea obiecte ne-ar scuti de un război atomic. Astfel, periplul Pământului și al omenirii prin Univers începe să semene cu plimbarea unui inconștient pe un câmp de mine.

Se mai așteaptă și alte evenimente, ale căror cauze, cosmice sau geologice, rămân insuficient cunoscute. Primim asigurări că o inversare a câmpului magnetic terestru trebuie să aibă loc curând, și atunci o să vedem noi. Ni se prezice, mai ales, apropierea unei noi ere glaciare. Aceasta ar fi foarte aproape, poate chiar iminentă, și nu se va instala puțin câte puțin, ca să ne obișnuim cu situația, ci dintr-odată, rapid și brutal. Dificultățile climatice din prezent n-ar fi decât semnele prevestitoare. Ne-am putea oare opune acestei drame produse de forțele cosmice (căci schema este independentă de fluctuațiile termice imputabile poluării)? O soluție ar consta în încercarea de a încălzi Oceanul Arctic (un strat subțire de praf de cărbune presărat deasupra calotei polare ar rezolva problema), dar atenție la consecințe: nu trebuie să te joci prea mult cu clima și cu ecologia.

Din nou, Pământul se cutremură, se cutremură prea mult, sau poate am devenit noi prea nervoși. Decepționați de afacerea Icar, californienii s-au consolat, visând la un mare cutremur (prezis pentru 1968 sau 1969) ce ar fi urmat să șteargă acest stat de pe harta Statelor Unite, să-l înece sub apele oceanului. Chiar japonezii și-au imaginat ceva mult mai rău decât Hiroshima: scufundarea completă a arhipelagului lor (doar la cinematograf: *Scufundarea Japoniei*, 1973). „Psihoza seismică” însoțește uneori frământările sociale în multe regiuni ale globului. Îngrijorarea îi cuprinde câteodată și pe savanți. Haroun Tazieff (născut în 1924), marele patron al vulcanilor, i-a pus

în gardă pe francezi împotriva acestei amenințări pe care ei au, în general, tendința s-o treacă cu vederea, mizând prea mult pe stabilitatea seismică (relativă) a țării lor (vezi articolul său *Catastrofe naturale*, în *L'état du monde 1981*, Editura François Maspero). Ce s-ar întâmpla, într-adevăr, dacă un cutremur de pământ ar distruge o centrală nucleară?

Faptul extraordinar este că noi continuăm să trăim, în pofida acestei panoplii de pericole suspendată deasupra capetelor noastre. Fiecare nouă dimineață pare un adevărat miracol.

Dar dacă aceste pericole ar fi mai puțin reale și mai mult imaginate de savanții care cedează înclinării actuale spre catastrofă?

Vânturi dinspre răsărit, vânturi dinspre apus

În momentul când scriu aceste rânduri, două pericole țin capul de afiș, mult mai apropiate decât găurile negre sau noua eră glaciară. Plecate din răsărit și din apus, ele sunt pe cale să invadeze planeta.

Dinspre răsărit, chestiunea cu Cernobâl (aprilie 1986) vine să pună în cauză securitatea centralelor nucleare și să dovedească posibilitatea unei iradieri chiar *fără război atomic* (în momentul în care acesta pare mai puțin amenințător, urmare a acordurilor americano–sovietice). Incidentul este încheiat, fără dezastre de mari proporții (deși consecințele rămân încă să fie estimate). Dar îngrijorarea va persista.

Dinspre apus, din Statele Unite, apare spectrul unei noi maladii: SIDA. Ea a erupt brutal la începutul anilor '80 și încă nu se lasă controlată, tratată sau stăvilită. Există un început de panică, iar mitul deja funcționează. Până unde va merge această nouă ciumă? La New York — orașul cel mai afectat din Statele Unite și din lume — este pe cale de experimentare un scenariu al sfârșitului lumii. Alarmă la jumătatea anului 1987: un newyorkez din șaisprezece este purtător al teribilului virus. Există deja unsprezece mii de bolnavi și patruzeci și una de mii sunt în perspectivă pentru anul 1991. Cea mai mare metropolă a societății tehnologice este amenințată: avertisment? simbol?

Epidemia avansează prin dublare anuală. Pragul de cincizeci de mii de cazuri înregistrate a fost depășit în cursul anului 1987, cel de o sută de mii în 1988. Se estimează că numărul cazurilor reale este probabil de două ori mai mare, iar pentru 1990 se avansează deja cifra de un milion. Calcul macabru ușor de făcut: cincisprezece ani de progresie geometrică în același ritm ar veni de hac întregii populații a globului.

Complexul lui Nero

Apocalipsa „științifică” e fidel susținută, cu exces de zel chiar, de ficțiunea literară și cinematografică. Inventată în secolul al XIX-lea, înfloritoare la începutul secolului al XX-lea, povestea sfârșitului lumii cunoaște de câteva decenii o prosperitate deosebită. Ea s-a pus la zi: fizică nucleară, manipulări biologice, ecologie, demografie… La începutul secolului al XX-lea, sfârșiturile lumii imputabile omului erau încă rare; natura lua asupra sa această tenebroasă afacere. Dar vremurile s-au schimbat și *science-fiction* odată cu ele. Majoritate cataclismelor proiectate astăzi în cărți și pe ecrane sunt urzite de știința umană — scăpată de sub control —, de om și de lucrările sale.

Dar, în fapt, autorii nu se dau în lături de la nimic. Lipsiți de scrupule, ei sunt gata să distrugă lumea prin orice mijloace. Chiar în absența războiului atomic, ceva se poate totuși improviza. Pământul acesta poate pieri în mii de feluri: un bobârnac va fi de ajuns.

1949: americanii se așteptau la ce-i mai rău — un război atomic. Dar adevăratul dușman nu era aici. Un tânăr naturalist, întors după o lungă ședere în munți, constată că sfârșitul lumii a avut deja loc. O epidemie de origine necunoscută a decimat populația, ducând la prăbușirea civilizației tehnologice. În mijlocul unei naturi invadatoare ce-și reintra în drepturi, supraviețuitorii au fost obligați să inventeze o sociabilitate nouă și să reînceapă, cu efort, pornind din epoca de piatră, lungul drum al istoriei. Mult după epidemiile de ciumă și mult înainte de SIDA, George R. Stewart (născut în 1895) le-a propus americanilor, sub titlul *Earth Abides / Pământul rămâne* (traduceri franceze: *Le Pont sur l’abîme*, apoi *La Terre demeure*) acest mod particular de a evita războiul atomic.

Dar există și soluții inedite. Un vânt suflând vijelios și fără întrerupere ar fi oare capabil să provoace sfârșitul lumii? Nu vă grăbiți să răspundeți negativ, căci un asemenea sfârșit a avut deja loc. James Graham Ballard (născut în 1930), scriitor englez foarte specializat în catastrofe, a povestit această ciudată întâmplare în cartea sa *The Wind from Nowhere / Vântul de nicăieri* (1962; traducere franceză, *Le Vent de nulle part*). El nu s-a oprit aici și a continuat să explice cum va sucomba omenirea sub vegetație și inundații (*The Drawned World / Lumea înecată*, 1962; traducere franceză, *Le Monde englouti*), din cauza secetei (*The Drought / Seceta*, 1965; traducere franceză, *Sécheresse*) sau din cauza unui straniu fenomen de cristalizare, ce va pietrifica orice viață animală și vegetală (*The Crystal World / Lumea de cristal*, 1966; traducere franceză, *La Forêt de cristal*).

De ce nu vampirismul? Oamenii vor deveni vampiri. Pentru mai multe amănunte, a se citi Richard Matheson (născut în 1926) : *I am Legend / Sunt o legendă* (1954; traducere franceză, *Je suis une légende*).

Se pot organiza amuzante sfârșituri ale lumii acasă, cu ajutorul unui simplu manual de zoologie. Wells, cu furnicile sale, arătase calea, urmat de Èapek cu salamandrele și de Spitz cu mușteleе. Animalul ales de Clifford J. Simak (născut în 1904) pentru a-i succeda omului este, fără îndoială, cel mai simpatic dintre toate, fiind vorba de câine (*City*, 1952; traducere franceză, *Demain les chiens*).

Pentru Pierre Boulle (născut în 1912), succesorii noștri vor fi maimuțele, fapt ce nu i-ar displăcea lui Darwin (*Planeta maimuțelor*, 1963)[46]. Tot e mai bine decât șobolanii, o altă soluție avută în vedere.

Franța se poate mândri cu doi demolatori de anvergură: Jean-Pierre Andrevon (născut în 1937), care asociază toate relele contemporane (poluare, suprapopulație, foamete, război atomic) pentru a da o lovitură de grație mai sigură omenirii și a restabili natura sălbatică în drepturile ei (*Cela se produira bientôt / Se va întâmpla curând*, 1971; *Le Désert du monde / Deșertul lumii*, 1977; *Paysages de mort / Peisaje ale morții*, 1978) și Pierre Pelot (născut în 1945), inventator al unei Mediterane putrede și al unei specii de „Superiori”, mutanți umani ce-i hărțuiesc pe bieții arierați ca noi (*Les Hommes sans futur / Oamenii fără viitor*, serie începută în 1981).

Pe ecran, sfârșitul lumii sau cel puțin marile catastrofe sunt foarte gustate. Cum realizarea unui film e mai costisitoare decât a unei cărți, această sarcină și-o iau asupra lor mai ales americanii și japonezii. Războiul atomic este capul de afiș: nu mai puțin de două sute douăsprezece filme recenzate până la jumătatea anului 1985 de Hélène Puiseux (*L'Apocalypse nucléaire et son cinéma / Apocalipsa nucleară și cinematograful ei*, 1987). Perioade privilegiate: 1950–1965 și, din nou, după 1979. Tema e deseori combinată cu invazii extraterestre, mutanți sau monștri (precum faimosul Godzilla, inventat de japonezi în 1954) sau servește ca punct de plecare al unei noi morale (cuplul de trei — singurii supraviețuitori ! — în *Lumea, carnea și diavolul*, film american din 1959). În anii ’80, televiziunea a propus chiar războaie nucleare în direct (*The Day After / Ziua de după*, în Statele Unite în 1983; *Holocaustul nuclear*, realizat de japonezi în 1985). Meteoriți, epidemii, cutremure de pământ, agresiuni cosmice și chiar Anticristul adaptat epocii completează evantaiul catastrofelor.

Se vede că sfârșitul lumii, ca subiect literar și cinematografic, se prezintă foarte bine. Răspunzând mai mult sau mai puțin teoriilor științifice și dezbaterilor politice de azi, el înțelege să-și păstreze independența relativă și capacitatea redutabilă de a organiza ofensiva în mod arbitrar și în toate direcțiile.

De ce atâta înverșunare? La ce servește ea, de fapt? Psihologii și psihanaliștii ar avea multe de spus pe această temă. Gustul înnăscut al omului pentru violență și distrugere și-ar găsi în acest gen de literatură un mijloc de manifestate și de canalizare. Setea de putere se

poate potoli prin distrugerea altora, prin iluzia de a fi (pe durata lecturii) *unicul supraviețuitor* și stăpânul absolut al planetei, asemeni eroului lui M.P. Shiel rătăcind suveran într-o lume golită de locuitori. Asemeni lui Nero triumfător pe ruinele fumegânde ale Romei. Complexul lui Nero…

Dar există din partea scriitorului și un mesaj mai explicit. Foarte des, sfârșiturile lumii propun o dialectică ce opune omul de astăzi *Celuilalt*. Celălalt: omul revenit la primitivism. Celălalt: omul dezumanizat. Celălalt: câinele, șobolanul, salamandra, n-are importanță. *Celălalt* reprezintă sfârșitul lumii *noastre*, al civilizației *noastre*.

Literatura și cinematograful speculează fragilitatea — reală sau presupusă — a societății industriale. Ele nu sunt decât reflexia lipsei de încredere, a unui fel de demisie.

Misterul lumilor pierdute

Viitorul sfârșit al lumii își găsește corespondentul și, într-o oarecare măsură, confirmarea în sfârșiturile lumii care au fost.

Cu o sută de mii de ani în urmă, niște supradotați care știau tot ce știm noi și mai mult decât atât îi uluiau pe neandertalienii perplecși ce dădeau târcoale prin împrejurimi, fără să înțeleagă mare lucru. Pentru inițiați, există indicii numeroase și evidente, care vorbesc despre civilizații foarte vechi înghițite de ape (Atlantida, continentul Mu și chiar altele, situate și mai departe pe scara timpului).

Cum să explicăm anumite cunoștințe științifice și tehnologice ale anticilor, care ne uimesc și azi, dacă nu printr-un naufragiu anterior, care a lăsat să subziste ceva, foarte puțin, dintr-un prețios tezaur acumulat de-a lungul mileniilor? Civilizația actuală seamănă cu un vechi palimpsest: îndepărtați stratul superficial — și va apărea un alt text, foarte diferit.

Mai sunt și unii care pot avea revelații bruște, precum cercetătorul american Charles Hapgood când a examinat hărțile din secolul al XVI-lea. Acestea s-au decis, într-adevăr, să-i destăinuie tot ce știau (vezi Charles Hapgood, *Maps of the Ancient Sea Kings / Hărțile vechilor regi al mării*, 1966; traducere franceză, *Les Cartes des anciens rois de la mer* și, de asemenea, Rémy Chauvin, *Certaines choses que je ne m'explique pas / Anumite lucruri pe care nu mi le explic*, 1976). Au fost, în primul rând, hărțile alcătuite pe la 1513 de navigatorul turc Piri Reis, reprezentând în principal țărmurile Atlanticului. Nici un turc, nici un european nu ar fi putut cunoaște toate amănuntele înscrise aici la abia câțiva ani după descoperirea Americii (erorile, destul de numeroase, nu intră la socoteală). Concluzie evidentă: *Ceilalți*, cei „de dinaintea noastră", ne-au transmis această prețioasă mărturie.

Și mai ciudat, pe o hartă a lui Oronteus Finaeus din 1531 se poate vedea un contur asemănător Antarcticii — pe care nici un ochi european nu o contemplase încă. Ce-i drept, etalată pe o bună parte a emisferei sudice. S-ar spune că este o reprezentare imaginară a fabulosului continent austral, dar ni se dau asigurări că e vorba de Antarctica „în persoană", foarte mult mărită ca urmare a unei „erori". Faptul că sunt trecute și numeroase fluvii nu trebuie să ne tulbure din cale-afară. La urma urmei, e vorba de o amintire foarte veche, Pământul s-a schimbat mult între timp. Este „Antarctica de dinaintea ghețurilor", poate centrul unei civilizații înfloritoare. Arheologi, la treabă! Trebuie perforată o calotă de doar doi kilometri.

Ce s-a întâmplat cu această veche sau aceste vechi civilizații succesive? Ei bine, orice, de la abuzul de tehnologie (războiul atomic sau o catastrofă similară) până la invazia extratereștrilor (sau invers, plecarea extratereștrilor, dacă ei fuseseră „marii inițiatori"), ori vizita răuvoitoare a unei comete; toată panoplia pe care o cunoaștem și mii de alte lucruri, care nu ne-au venit încă în minte (dar fără îndoială că ne vor veni).

René Barjavel oferă un scenariu nici mai mult nici mai puțin credibil decât celelalte în romanul său *La nuit des temps / Noaptea timpurilor* (1968). Cu nouă sute de mii de ani în urmă, războiul submina o civilizație tehnologică divizată în două blocuri ostile, la fel ca astăzi. Război nuclear, un mic număr de supraviețuitori. Suntem urmașii lor îndepărtați. Vom comite și noi aceeași greșeală?

Persistă totuși o întrebare tracasantă. Unde sunt urmele, autentice, concrete și incontestabile, ale acestor civilizații puternice? Dinozaurii au lăsat, și aproape toate ființele care au populat acest Pământ. Prea puțin ingenios, omul de Neandertal ne-a transmis totuși o frumoasă colecție de pietre, fără a mai vorbi de propriul său schelet.

Totul să fi fost oare acoperit de ghețuri, de ape, să se fi volatilizat în spațiu? Să fi edificat oare acești oameni o civilizație de natură diferită, o formulă psihică, spiritualizată, cum propune Ludvik Souèek, specialist ceh în materie?[47] Da, iată o posibilă explicație: niște oameni având, de exemplu, darul telepatiei sau al levitației, ar fi foarte puțin interesați de fabricarea unor obiecte de felul telefoanelor, radiourilor sau avioanelor.

Specialiștii în istorie și preistorie își bat joc de aceste „enigme". Lipsiți de imaginație, ei găsesc explicații mai puțin miraculoase și pretind să descopere mai întâi un *computer* îngropat la zece metri sub pământ, înainte să-l atribuie atlanților, omului de Neandertal sau vreunui contemporan al acestuia. Specialiștii în civilizații cunoscute nu acceptă nici măcar să dialogheze cu specialiștii — tot mai numeroși și mai inventivi — în civilizații necunoscute. Aceștia din urmă le plătesc cu aceeași monedă, tratându-i drept timorați și conformiști și

calificând preistoria clasică „drept roman de proastă calitate, falsificat și stupid, incredibil fiindcă e mincinos” (vezi Robert Charroux, *Le livre des mondes oubliés / Cartea lumilor uitate*, 1971).

„Noua arheologie” se simte extrem de încurajată de succesul ei la public. Un sondaj efectuat în 1986 într-un colegiu american arată că existența omului în epoca dinozaurilor e decisă cu scorul de patruzeci și unu la treizeci și cinci; Atlantida câștigă cu treizeci și trei la șaisprezece. Mai mult de un francez din cinci crede în vizitele preistorice ale extratereștrilor.

O revoluție în preistorie, sau mai curând o contrarevoluție, deoarece susținătorii lumilor dispărute nu fac decât să reia și să îmbrace după gustul zilei străvechi teorii ciclice. Scufundată odinioară de mânia zeilor, Atlantida a renăscut, gata să se sacrifice încă o dată, pe altarul miturilor secolului al XX-lea.

Sindromul lui Nostradamus

În cauză e criza societății moderne. Criză de ordin nu atât material, cât, foarte profund, moral. Răspunzând unei angoase ce-și are rădăcinile înlăuntrul ei, lumea europeană, lumea occidentală, inventează o puzderie de formule ale Apocalipsei, adesea contradictorii.

Suntem pe cale să traversăm linia de ruptură cea mai profundă din istoria omenirii, mai profundă decât cele care au separat Antichitatea de Evul Mediu, apoi Evul Mediu de epoca modernă, cu mereu același sentiment al sfârșitului. Șocul viitorului se resimte: anul 2000, prin simbolismul cifrelor — la care concurează și mitul anului 1000 —, face doar ca scadența să pară mai apropiată, mai tangibilă și mai misterioasă totodată.

Dezorientarea spiritelor și un soi de abandon se reflectă (ca de atâtea ori în istorie în perioadele de criză) într-o ascensiune sensibilă a iraționalismului. Conform unui sondaj efectuat în 1981, 36% din populația franceză crede în astrologie (și 25% în horoscop). Partea de sus a piramidei sociale este mai afectată decât baza: la cadrele medii, astrologia întrunește 49% dintre sufragii, iar la cele superioare, 45%. Orașele mari sunt mai afectate decât cele mici.

Neliniștea provocată în 1982 de chestiunea „alinierii planetelor” se înscrie mult mai bine într-o logică astrologică decât într-una astronomică. Berosus (vezi pagina 26) ar fi subscris desigur ipotezelor apocaliptice suscitate de acest eveniment (care de altfel nici nu a fost un eveniment, căci planetele nu s-au situat nici pe departe în șir indian). Californienii — care aveau deja obișnuința — au așteptat, de data aceasta, marele seism ce trebuia să distrugă orașul Los Angeles.

Dar marele spectacol al astrologiei contemporane este oferit de

resurecția lui Nostradamus. Remarcabilul astrolog își trăiește în zilele noastre o a doua viață, cu siguranță cea mai glorioasă. Un mic (sau chiar mare) travaliu de exegeză a fost desigur necesar, căci bravul contemporan al Caterinei de Medici a afirmat în *Centuries astrologiques / Centurii astrologice* (1555) lucruri care, deși esențiale pentru descifrarea viitorului nostru, nu sunt lipsite de oarecare obscuritate.

Grație lui Jean-Charles de Fontbrune, acum totul e limpede. Cheia a fost găsită, secretul nu mai există. *Nostradamus, historien et prophète / Nostradamus, istoric și profet*, carte groasă și de o mare erudiție astrologică, a fost publicată în 1980 și a beneficiat de un binemeritat succes în Franța, ca și aiurea. Grație duoului Nostradamus–Fontbrune, știm astăzi în detaliu ce se va întâmpla (nimic bun) până în anul 2000; toate acestea, să recunoaștem, ne scutesc cel puțin să cumpărăm zilnic ziarul sau să privim știrile televizate. Știm, mai ales, că după o puzderie de necazuri, pe care lipsa de spațiu nu ne permite să le rezumăm, civilizația occidentală se va prăbuși în 1999. În fond, acesta este esențialul.

Nici Sfântul Ioan nu e uitat. Cartea sa tulbure și tulburătoare, veche deja de nouăsprezece secole, continuă să seducă și să inspire profeții. Se mai scrie încă pe această temă. Astăzi, Apocalipsa se adaptează erei atomice. Un zvon relatat de *Le Monde* la 16 mai 1986 face o apropiere profetică între Cernobâl (care, în limba ucraineană înseamnă „absint”) și steaua Absintos din Apocalipsă, a cărei cădere trebuia să facă apele de nebăut și să ducă la moartea multor oameni.

Există, de asemenea, o veche *Profeție a papilor*, modificată după gustul zilei: Ioan Paul II ar fi ultimul sau penultimul suveran pontif, precedând cu puțin Judecata de Apoi.

Se ezită mereu când e vorba să se dateze cu precizie sfârșitul timpurilor; între propuneri, se află anul 2000 sau, puțin mai târziu, anul 2137. Astrologi, exegeți ai Apocalipsei, profeți sunt astfel foarte aproape de profesorul Meadows și de *Raportul Clubului de la Roma*.

Nici chiar extratereștrii nu lipsesc la întâlnire. S-au format deja comitete de primire și au fost pregătite zonele de aterizare. Căci *Ei* vor veni cu siguranță să ne salveze chiar în ziua sfârșitului lumii. Cei merituoși vor urca la bordul OZN-urilor și se vor înălța la ceruri, spre planetele îndepărtate. Iată religia actualizată și adaptată noilor tehnologii. Un sfat: studiați lista — bogată — a „grupărilor ozeniste” (expusă pe larg în cartea lui Jean-Bruno Renard *Les Extraterrestres / Extratereștrii*, 1988), alegeți-o pe cea care pare să vă ofere cele mai serioase garanții în caz de sfârșit al lumii și, eventual, închiriați o casă în apropierea unui teren de aterizare.

„Cargo cults” și sfârșitul supremației albe

Pesimist în Occident, sfârșitul lumii și-a regăsit în lumea a treia accentele sale milenariste optimiste. Elementele creștine au fost amestecate cu miturile și ritualurile autohtone, în perspectiva unei eliberări, antialbă și antioccidentală. Întoarcerea la vârsta de aur, la o stare primordială foarte idealizată, anterioară colonizării, trecea evident printr-un sfârșit al lumii, sfârșitul lumii dominate de albi.

Cargo cults melaneziene sunt expresia cea mai frapantă a acestui nou chip al unui mit străvechi. *Cargoul*, uneori *avionul*, aceste produse destul de prozaice ale civilizației tehnologice, au fost sublimate de melanezieni în mesageri ai sfârșitului lumii. Pe un chei (sau pe un teren de aterizare), bunurile transportate de cargou (sau de avion) vor fi predate nu albilor, ci băștinașilor, care le vor fi smuls acestora secretele prosperității și abundenței. O suită de cataclisme va duce la dispariția albilor; lumea va fi reînnoită spre marele folos al aderenților acestui cult, care vor trăi într-un paradis regăsit.

În Noile Hebride, o variantă a cultului, detectată în anii 1945–1951, repudia orice obiect de origine europeană, inclusiv hainele, predicând distrugerea totală a lucrurilor fabricate, nuditatea și libertatea sexuală în văzul tuturor.

Africa neagră este o altă zonă privilegiată a acestui mesianism anticolonial, cu ai săi „zei negri" sau „Criști negri". Profetul congolez Simon Kimbangu (1889–1951) a fondat kimbanguismul, doctrină vestind întoarcerea lui Isus Cristos și o vârstă de aur pentru negri. Aceeași situație, în America de Sud, în Brazilia mai ales, unde tradiția milenaristă rămâne vie printre indieni și țăranii fără pământ. Chiar și în Statele Unite, care au cunoscut, la rândul lor, Mesia indieni în secolul al XIX-lea și, mai recent, Mesia negri.

Ca întotdeauna, mesianismele sunt purtătoarele unor ideologii politice ce contestă valorile „albe", occidentale, burgheze. Venind din partea cealaltă, ele întâlnesc, în fapt, neliniști proprii Apusului și le întăresc. Nostradamus și *cargo cults* sunt în slujba aceleiași cauze.

Ajunge să așteptăm secolul al XXI-lea

Se pot ține astăzi discursuri foarte diferite despre viitor și despre sfârșiturile lumii.

Un discurs foarte (prea) optimist: avem în fața noastră câteva miliarde de ani de viață terestră și cu mult mai mult de viață galactică. Nu va depinde decât de noi să punem acest cvasiinfinit în slujba unui progres nelimitat.

Un discurs foarte pesimist: omenirea își va trăi ultimele zile în viitorul imediat.

Între cele două, există desigur loc pentru nenumărate combinații. Cea mai puțin rea dintre soluțiile rele ar fi prăbușirea civilizației

occidentale (se vorbește de atâta vreme de această problemă, încât ea ar trebui soluționată o dată pentru totdeauna). Mai tragică, fără îndoială, ar fi prăbușirea generală a civilizației, întoarcerea la barbarie. Sau, și mai rău, dispariția omenirii, urmată eventual, după o lungă pauză, de un nou început. (În 1979, Isaac Asimov, propunea, în *Civilizații extraterestre*[48], omeniri și civilizații succesive durând câte un milion de ani, apoi autodistrugându-se — și separate între ele de lungi intervaluri „vide” a câte un miliard de ani.)

Cât de frumoasă e știința și ce noroc avem să mergem drept înainte, călăuziți de minunata ei clarviziune! Secretele Universului dispar pe rând în fața înaintării sale irezistibile.

Ați văzut — știința a spus-o — cum au dispărut dinozaurii brusc, sau poate că nu atât de brusc, din cauza frigului, sau — de ce nu? — dintr-un exces de căldură. E nu mai puțin științific demonstrat că omenirea va dispărea în același fel, sau cu totul altfel, în scurt timp, sau poate într-un viitor îndepărtat. Se știe, de asemenea, că, așteptând să ajungă la capătul drumului, omul va face tot ce-i stă în putință pentru a instaura cea mai bună sau cea mai rea dintre societățile posibile (sau ceva intermediar). Știm deja multe lucruri despre viitor și vom ști cu siguranță tot mai multe.

Da, e un lucru bun știința… dar uneori nici vechile metode nu sunt de disprețuit. Adesea, mitologia nu e mai prejos decât știința, și ne putem întreba unde sfârșește una și unde începe cealaltă. Nu ne rămâne decât să sperăm că sfârșitul lumii va funcționa mereu după regulile respectate până în prezent; o dată mai mult, e vorba, în fapt, de o simplă criză a civilizației, de o perioadă de restructurări și de adaptare la condiții noi.

Iar, în acest caz, să avem încredere în viitor. Să așteptăm noua lume a secolului al XXI-lea… Cu condiția să trecem cu bine redutabilul prag al anului 2000. „Nu există o prea mare frică de anul 2000. Numai 30% dintre francezi (36% dintre femei și 37% dintre agricultori) declară că se tem de această dată, față de 67% care nu sunt îngrijorați”, asigură un sondaj SOFRES din 1986. Dar este oare puțin? Nu ne-a parvenit nici un sondaj din anul 1000; cu atât mai bine, căci nu e sigur că balanța înțelepciunii și a rațiunii ar fi înclinat de partea noastră.

39 *Primele trei minute ale Universului*, trad. rom. de Gh. Stratan, Editura Politică, București, 1984.
40 Trad. rom. de Mihnea Gafița, Editura Univers, București, 1991.
41 Trad. rom. de Dan Hogea: *Ultimatum — ultimele zile ale unui război atomic*, Editura Politică, București, 1980.
42 *Ultimul țărm*, trad. rom. de Florin Șlapac, Editura Pygmalion, Ploiești, 1997.
43 *Cantică pentru Leibowitz*, trad. rom. de Gabriel Stoian, Editura Fahrenheit, București, 1996.
44 *Cronici marțiene*, trad. rom. de Mihai Dan Pavelescu, Editura Gama Press 2000, București, 1994.
45 *Cercul care se închide. Natura, omul și tehnologia*, trad. rom. de Florian Ionescu, Editura Politică, București, 1980.
46 Trad. rom. de Manole Friedman, Editura Univers, București, 1971.
47 În *Tušení stínu. Hledani ztracených civilizací*, Praga, 1974 [Bănuiala unei umbre. În căutarea civilizațiilor pierdute, trad. rom. de Alexandra Toader, Editura Albatros, București, 1984]

48 Trad. rom. de Andrei Bacalu, Editura Politică, București, 1983.

Concluzie *Sfârșituri ale lumii pentru uz uman*

Și dacă sfârșitul lumii nu va exista? Întrebare insolită la finalul unei lucrări consacrate tocmai acestui subiect.

Dar, în itinerarul nostru de-a lungul secolelor, am asistat la nenumărate proiecte care erau, în fapt, *false sfârșituri ale lumii* sau *cvasisfârșituri ale lumii*, și foarte rar — ca excepții — la sfârșituri ale lumii în sensul lor literal și absolut. Amăgire, capcană?

Pe tărâmul imaginarului, sfârșiturile lumii sunt marcate de ambiguitate. Conceptul este contradictoriu. Coexistă atracția și respingerea, frica și speranța, moartea și revenirea la viață. Omul nu crede în neant, el refuză să-l accepte.

Cine vorbește de neant? Poate, cu un veac sau două în urmă, câțiva savanți obsedați de accidentele cosmice — și, desigur, astăzi unii ce cred într-o apocalipsă nucleară dincolo de care nu mai există nimic. Dar, ca regulă generală (chiar în cazul temerii atomice), sfârșitul lumii e altceva decât sfârșitul lumii: el se înscrie în modelul primordial al morții și regenerării, al morții urmate de un nou început. Omenirea refuză să piară. Sfârșitul lumii nu face decât să dea formă angoasei sale (că totul se degradează) și, în același timp, speranței (că toate vor fi mai bune).

Mai prozaic, sfârșitul lumii înseamnă schimbare radicală, restructurare globală. Nu întâmplător îl întâlnim în formele sale extreme în societățile pradă crizelor de creștere sau pe cale să-și modifice fundamental sistemele de raporturi și de valori.

Acesta a fost cazul sfârșitului lumii antice și al genezei lumii medievale. A fost cazul sfârșitului lumii medievale și al nașterii lumii moderne. E cazul epocii noastre, al crizei de la 1900 până la cea din ajunul anului 2000. Suntem pe cale să schimbăm direcția, să inventăm o nouă sinteză: acesta este, în ce ne privește, sfârșitul lumii.

Există un mecanism care, *mutatis mutandis*, funcționează potrivit anumitor reguli. Disoluția structurilor considerate stabile și de neînlocuit face să apară amenințarea vidului. Legăturile sunt rupte: omul rătăcește, victimă a propriei sale libertăți, și nimic nu este mai neliniștitor decât libertatea pură, cu miile sale de opțiuni și fără nici un punct de sprijin. Fiecare restructurare majoră aruncă spre periferie legiunile de ființe umane brusc marginalizate, rupte de mediul lor obișnuit. Marginalii, minoritățile oprimate apelează în mod firesc la cavalerii Apocalipsei: ei au totul de câștigat și aproape nimic de pierdut. Agresiuni externe (Mesopotamia antică, Imperiul Roman) fac uneori ca sentimentul sfârșitului să fie mai acut. Dar, cel mai adesea,

raportul se manifestă în sens invers: angoasa plecată din sine însuși se traduce în frica de *Celălalt* (pericolul Cometei, pericolul marțian, pericolul galben, pericolul roșu…). Când sunt exacerbate pericole îndepărtate, cu siguranță că cetatea e asediată din interior.

Dar frica e strâns legată de speranță. Ce e putred trebuie să moară, ca să lase locul la ceea ce merită să trăiască. Pentru antici, eterna reîntoarcere semnifica regenerarea lumii. Pentru creștini, Judecata de Apoi deschide poarta unei lumi perfecte — realizabilă pe Pământ, potrivit milenariștilor. E tocmai ideea care, eliberată de articulațiile sale mistice, a animat mișcările revoluționare din epoca modernă, i-a însuflețit pe utopiști, pe toți cei care visează la un viitor luminos, la o societate perfectă sau, cel puțin, mai modest, la o societate mai bună.

Din această perspectivă, sfârșitul lumii ține activ de dinamica istoriei. El reflectă, în același timp, o atitudine de refuz și o atitudine constructivă, este, în aceeași măsură, simptom de criză și de vitalitate. El presupune, în orice caz, o mentalitate ce refuză imobilismul, societăți în care există mișcare și confruntare, societăți vii. Progresul s-a realizat în ce are el esențial în aceste comunități frământate de dialectica temerii și a speranței.

Iată-ne foarte departe de sfârșitul lumii, de adevăratul sfârșit al lumii. Secretele sale rămân de altfel ascunse în adâncurile Universului. Vizibilă e doar modalitatea în care omul și-a apropriat această idee în folosul său. El a uzat și a abuzat de ea, i-a conferit o multitudine de chipuri, a obligat-o să vorbească de temerile, de visele și de proiectele sale. Inventând sfârșituri ale lumii de uz uman, omul și-a asumat responsabilitatea istoriei sale.

Sfârșitul lumii: o istorie fără sfârșit.

Postfață la ediția din 1999 *Ultimii zece ani ai sfârșitului lumii*

Această carte a fost scrisă spre sfârșitul anilor ’80. Nu am considerat necesar să intervin în text. Între timp, s-au scurs totuși zece ani. Istoria merge înainte și, ca întotdeauna, sfârșitul lumii o însoțește cu fidelitate. Fiecare perioadă are un sfârșit al lumii pe măsura ei. Unele temeri și speranțe se estompează, în timp ce altele apar sau se amplifică.

Cum au evoluat figurile, pe care le-am evocat deja, în trecerea lor prin secole? Ce aspect capătă astăzi neliniștea și speranța? Ne vom opri, desigur, asupra formulelor capabile să provoace apariția (cel puțin, în imaginar) a unui sfârșit al lumii sau a unei restructurări radicale care îi seamănă, pentru că viața oamenilor, dintotdeauna, nu este altceva decât o împletire de temeri și speranțe.

Amenințarea cea mai brutală și cea mai obsedantă din ultima jumătate de secol, aceea a unei conflagrații nucleare, pare să fie mult mai puțin resimțită astăzi decât în anii războiului rece. Dar sentimentului unui pericol imediat (șocul celor două blocuri opuse) îi ia locul o neliniște difuză. Dezmembrarea Uniunii Sovietice și dezordinea care domnește în țările care au succedat imperiului lasă impresionantul arsenal nuclear sub un control incert. Nu îndrăznim să ne imaginăm unde ar putea duce un conflict de tip iugoslav în acest spațiu care se întinde pe două continente și folosirea unui stoc fără egal de instrumente ucigătoare. Și ce fac, ce vor face atomiștii ruși care-și părăsesc țara, căutând de lucru prin alte părți? Pericolul, resimțit din ce în ce mai intens, e acela al diseminării unor mijloace capabile să alimenteze un război total. Cum să îndepărtăm pericolul? Să înființăm un fel de poliție planetară (cu care s-ar însărcina Statele Unite, singura supraputere la ora actuală)? Carantina impusă Irakului lui Saddam Hussein își găsește justificarea în acest gen de neliniște. Teoretic, chiar și o putere medie, condusă de un dictator paranoic, sau un grup terorist ar fi în măsură să declanșeze hecatomba, drept rezervat la început numai responsabililor de la Kremlin sau de la Casa Albă. Lumea s-a democratizat, în bine, dar și în rău.

Pe de altă parte, nici utilizările pașnice ale atomului nu mai suscită entuziasmul de altădată. O parte crescândă a opiniei publice privește rețeaua de centrale nucleare ca pe un arsenal de bombe cu întârziere. Într-adevăr, care ar fi diferența esențială — având în vedere consecințele — dintre Hiroshima și Cernobâl? Pericolul poluării nucleare se adaugă celorlalte tipuri de agresiune împotriva echilibrelor naturale, care au produs o conștiință ecologică aflată

astăzi în plină afirmare. Ne-am jucat prea mult cu mediul. Dosarul climei este adesea invocat în această privință. În sfârșit, s-a precizat tendința: nici o glaciațiune în perspectivă, dar, în schimb, o încălzire care provoacă destule neliniști; mâine, poate, va fi prea cald. În plus, această deplasare climatică se face prin zguduiri violente, prin abateri neașteptate față de mediile meteorologice obișnuite. Astfel au fost, în 1998, îngrozitoarele inundații din China și uraganul Mitch, care a făcut ravagii în America Centrală. Cine e responsabil? Soarele, eventual, dar poate că și oamenii (sau cei doi factori, conjugați). Sunt puse în discuție industriile poluante, marea concentrare de bioxid de carbon răspunzătoare pentru efectul de seră, despăduririle… Iată ceva care ne dă în avanpremieră gustul unui sfârșit al lumii prin catastrofă naturală (imputabilă, cel puțin parțial, unei proaste gestiuni umane a planetei).

Accidentele cosmice par, și ele, să se bucure de o revenire a interesului. Opinia publică află despre tot felul de speculații științifice în jurul asteroizilor rătăcitori. În așteptarea producerii evenimentului, cinematograful a acaparat subiectul. *Armageddon* (titlu inspirat de „lupta finală” din Apocalipsă), film american produs în 1998, proiectează spre Pământ un asteroid mai mare ca Franța: în orice caz, suficient pentru a provoca sfârșitul omenirii. Din fericire, un comando reușește în ultima clipă să disloce agresorul, provocând explozia unei bombe nucleare în măruntaiele acestuia. Nu ne rămâne decât să sperăm că, în cazul unei întâlniri reale, s-ar găsi o soluție la fel de fericită!

Imaginarul milenarist, stimulat de apropierea anului 2000, continuă, la rândul lui, să propună o gamă largă de soluții. Am asistat totuși la agonia și căderea celui mai ambițios dintre proiectele milenariste ale timpurilor moderne. Comunismul a fost expresia cea mai pură a unui milenarism secularizat, a unui milenarism fără Dumnezeu, mizând exclusiv pe capacitățile omului, pe știință și tehnologie, și care trebuia să triumfe mulțumită legilor istoriei și acțiunii mântuitoare a proletariatului.[49] Rezultatul urmărit era o lume nouă și un om nou: sfârșitul inegalităților și al nedreptăților și împlinirea individului și a speciei umane. Din nefericire, legile istoriei identificate de Marx nu au vrut să funcționeze, iar comunismului natural, simplă creație a spiritului, i s-a substituit comunismul impus. Acesta a fost exact inversul utopiei promise: în loc de abundență, s-a obținut dreptul la penurie, în loc de libertate, supraveghere polițienească. Eșecul experienței a dovedit că ceea ce părea o cale regală de ieșire din istorie nu a fost, în realitate, decât un impas.

Dezmembrarea comunismului, adică a celei mai puternice și mai mobilizatoare ideologii din ultimul secol, nu este decât expresia cea mai evidentă a unui reflux generalizat al ideologiilor. Proiectele

politice de astăzi sunt mai limitate și mai pragmatice decât cele vehiculate de ideologiile tradiționale în căutarea unui viitor transfigurat; în zilele noastre, elita conducătoare se mulțumește să facă mașinăria să meargă și să gestioneze dificultățile imediate, în loc să inventeze viitorul. Schimbarea lumii trebuie căutată în altă parte, și o vom găsi cu siguranță.

Căci tendința milenaristă a ultimilor ani nu e mai puțin evidentă. O putem constata, desigur, în primul rând, în perimetrul ei de origine, care este cel al religiilor. Și, mai ales, în variantele recente, cele mai îndepărtate de nucleul religios tradițional. Înmulțirea sectelor — vehiculând, în general, un mesaj apocaliptic — este unul dintre semnele distinctive ale timpului nostru, semn al unei incontestabile crize de civilizație. O criză care, într-un fel sau altul, ar trebui să ducă la o nouă sinteză socio-culturală. Acestei provocări, sectele îi răspund în felul lor. Astfel, „dezvoltarea continuă a Martorilor lui Iehova este legată de sfârșitul, anunțat de ei, al «sistemului actual al nelegiuirilor»". La rândul lor, „mișcări orientale anunță intrarea, spre sfârșitul secolului, în Kali-Yuga, epoca de fier, care va fi urmată de dizolvarea totală a universului".[50] Unele secte au provocat emoție prin comportamentul lor deosebit de agresiv. Ordinul Templului Solar, autor, începând din 1994, al unei serii macabre de sinucideri colective (în Elveția, Franța și Canada), este fondat tocmai pe așteptarea Apocalipsei, după care omenirea decadentă va renaște datorită „drepților" Ordinului. Secta japoneză Aum, responsabilă, în 1995, pentru spectaculoasele acțiuni teroriste susținute de o adevărată industrie a morții, se inspiră din principii similare: sfârșitul lumii va veni în scurt timp, omenirea actuală făcând loc unei rase de supraoameni, discipolii lui Shoko Asahara.

Setea de depășire animă, în felul său, și fenomenul *New Age*, amestec de reprezentări care se doresc, în același timp, „religioase" și „științifice". Acest curent combate tendințele raționaliste și materialiste proprii sistemului actual de civilizație și proslăvește, într-un sens pur milenarist, intrarea omenirii într-o nouă eră. „Era Vărsătorului" va fi martora triumfului spiritului asupra materiei, a remodelării omului și a apariției conștiinței planetare.

Ideea că istoria ar putea să se „înghețe" la un moment dat (odată atins un nivel de excelență) este favorizată, din timp în timp, de filozofi. Într-un fel, ar însemna sfârșitul: nu s-ar mai întâmpla nimic (în orice caz, nimic esențial) de acum și până la sfârșitul timpurilor. Pe la 1830, Hegel crezuse că întrevede promisiunea unei astfel de stări de perfecțiune „de nedepășit" în ordinea instaurată, mai ales în Germania și, în mod deosebit, în Prusia, după Revoluția Franceză și sfârșitul campaniilor lui Napoleon (sinteză, puțin curioasă, de liberalism, democrație și autoritarism). Marx ajungea, și el, prin

revoluția proletară și instaurarea societății fără clase, la un punct fără întoarcere și care nu putea fi depășit. Recent, această teză a fost reluată de Francis Fukuyama, într-o carte publicată în 1992 și care a făcut oarecare vâlvă: *Sfârșitul istoriei și ultimul om*. Autorul, american de origine japoneză, estimează că prăbușirea comunismului și, într-un sens mai general, abandonarea soluțiilor autoritare și extinderea la scară planetară a principiilor și instituțiilor democratice ar fi semnele unificării — pe cale de a se produce — a umanității în jurul modelului politic și tehnologic occidental. Odată generalizat acest model, istoria se va opri, pentru că nu va exista alternativă, nu va exista nici posibilitate de depășire sau de evoluție divergentă. Iată un sfârșit al lumii în varianta blândă și cu efecte mai degrabă satisfăcătoare. Ne așteaptă zile liniștite. Va fi, desigur, un pic monoton, dar acesta e prețul: și paradisul este mai monoton decât infernul!

Dar ruptura decisivă va fi poate de căutat în zona tehnologiilor noi și a impactului lor asupra condiției umane. De la calculator și internet la promisiunile (seducătoare și înspăimântătoare) ale geneticii, o întreagă lume tradițională se prăbușește, cu valorile și comportamentele ei, și o lume nouă apare. Cu atât mai mult, cu cât sectoare ca religia și morala trec, și ele, prin restructurări radicale. În concluzie, există toate șansele ca omul secolului al XXI-lea să devină (prin modul lui de a trăi, de a gândi și de a comunica) destul de diferit de noi și de omul istoric așa cum îl cunoaștem. Și, în orice caz, anul 2000 ar marca într-adevăr o frontieră, rămânând în memoria oamenilor ca data efectivă a unui sfârșit al lumii!

49 A se vedea, în acest sens, cartea mea *Mitologia științifică a comunismului*, Humanitas, București, 1999, 2005.

50 Jean Vernette, *Les Sectes*, colecția „Que sais-je”, PUF, Paris, 1990; ediția a patra, 1996.

Bibliografie

Această carte se bazează, în mare parte, pe surse citate direct în text. Sfârșitul lumii și subiectele conexe au inspirat o imensă bibliografie. Iată câteva titluri:

În legătură cu problema în ansamblu, se poate recurge în continuare la cartea clasică a lui Camille FLAMMARION, *La fin du monde*, Paris, 1894. *La fin du monde* (Paris, 1952) de Paul VULLIAUD este mai degrabă o punere cap la cap de amănunte ciudate privind, mai ales, religiile și ezoterismul. O sinteză, de la Apocalipsă până la războiul atomic, găsim la Kenneth HEUER, *The End of the World*, New York, 1953 (traducere franceză, *La fin du monde*, Paris, 1958). O trecere în revistă a principalelor teme ale distrugerii lumii, la Daniel COHEN, *How the World Will End*, New York, 1973.

Pentru sfârșitul lumii în mituri și religii, lucrările lui Mircea ELIADE sunt esențiale: *Le Mythe de l'éternel retour*, Paris, 1949 [*Mitul eternei reîntoarceri*, în Mircea Eliade, *Eseuri*, trad. rom. de Maria Ivănescu și Cezar Ivănescu, Editura Științifică, București, 1991]; *Aspects du mythe*, Paris, 1963 [*Aspecte ale mitului*, trad. rom. de Paul G. Dinopol, Editura Univers, București, 1978]; *Histoire des croyances et des idées religieuses*, Paris I (1976), II (1978), III (1983) [*Istoria credințelor și ideilor religioase*, trad. rom. de Cezar Baltag, Editura Științifică și Enciclopedică, București, I (1981), II (1986), III (1988)].

Mitul Potopului în cea mai veche variantă mesopotamiană a fost discutat de Jean BOTTÉRO în două articole: *Le plus vieux récit du Déluge*, în *L'Histoire*, nr. 31, februarie 1981, pp. 113–120, și *La première arche de Noé*, în *L'Histoire*, nr. 94, noiembrie 1986, pp. 78–80. Ne putem, de asemenea, referi la *Lorsque les dieux faisaient l'homme*, scrisă de Jean BOTTÉRO și Samuel Noah KRAMER, Paris, 1989.

Pentru miturile Indiei, Chinei și Japoniei, se poate consulta *Mythologie asiatique illustrée*, Paris, 1928.

Despre teoriile progresului, lucrarea clasică rămâne cea a lui J.B. BURY, *The Idea of Progress*, Londra, 1920.

Pentru dezbaterea din jurul istoriei ciclice și al progresului în Antichitate, vezi: Roger CAILLOIS, *Temps circulaire, temps rectiligne*, în *Diogène*, nr. 42/1963, pp. 3–14; Arnaldo MOMIGLIANO, *Time in Ancient Historiography*, în *History and Theory*, Beiheft 6, 1966, p. 1–23; Pierre VIDAL-NAQUET, „Temps des dieux et temps des hommes", în *Le Chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec*, Maspero, Paris, 1983, pp. 69–94 [*Vânătorul negru. Forme de gândire și forme de societate în lumea greacă*, trad. rom. de Zoe Petre, Editura Eminescu, București, 1985].

Pentru ascensiunea iraționalismului de la finele Antichității, a se

consulta lucrarea clasică a lui E.R. DODDS, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley, 1951; trad. fr., *Les Grecs et l'Irrationnel*, Paris, 1965, 1977 [*Grecii și iraționalul*, trad. rom. de Catrinel Pleșu, ed. a II-a, Editura Polirom, Iași, 1998].

Raportul dintre sfârșitul Antichității și sfârșitul lumii a fost studiat de Santo MAZZARINO în *La fine del mondo antico*, 1959 (trad. fr., *La Fin du monde antique. Avatars d'un thème historiographique*, Paris, 1973). Vezi, de asemenea, Henri-Irénée MARROU, *La fin du monde antique vue par les contemporains*, în *Les Terreurs de l'an 2000*, Paris, 1976, pp. 13–19.

Problema Atlantidei a fost definitiv rezolvată de Pierre VIDAL-NAQUET: „Athènes et Atlantide", în *Le chasseur noir*; „Hérodote et l'Atlantide: entre les Grecs et les Juifs", în *Quaderni di Storia*, nr. 16, iulie–decembrie 1982, 74 de pagini.

Cu privire la cronologia Evului Mediu, vezi Bernard GUENÉE, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, 1980.

Terorile anului 1000 fac obiectul unei bogate bibliografii. Georges DUBY, în *L'An mil*, Paris, 1980 [*Anul 1000*, trad. rom. de Maria Ivănescu, Editura Polirom, Iași, 1996], face bilanțul acestui subiect. Util rămâne și articolul lui Pierre RICHÉ, „Le Mythe des terreurs de l'an mille", în *Les Terreurs de l'an 2000*, pp. 21–30.

Pentru ansamblul mișcărilor milenariste și personalitățile reprezentative ale acestor curente, vezi Henri DESROCHE: *Dieux d'homme. Dictionnaire des messianismes et millénarismes de l'ère chrétienne*, Paris–Haga, 1969.

Textele esențiale privind milenarismul medieval sunt grupate și comentate în *La Fin des temps. Terreurs et prophéties au Moyen Âge*, volum prezentat de Claude CAROZZI și Huguette TAVIANI-CAROZZI, Paris, 1982.

Despre mișcările milenariste din Evul Mediu și de la începutul epocii moderne, cartea esențială este cea a lui Norman COHN, *The Pursuit of the Millenium*, Londra, 1957 (trad. fr., *Les Fanatiques de l'Apocalypse*, Paris, 1962).

Evoluția infernului la finele Evului Mediu este urmărită de Jérôme BASCHET, *Les conceptions de l'enfer en France au XIVe siècle*, în *Annales. E.S.C.*, nr. 1/1985, pp. 185–207.

Pentru arta Evului Mediu și raporturile sale cu sfârșitul lumii, esențiale sunt lucrările lui Émile MÂLE, mai ales *L'Art religieux du XIIe siècle en France*, Paris, 1922; ediția a 6-a, Paris, 1953, și *L'Art religieux de la fin du Moyen Âge en France,* Paris, 1908.

Pentru sfârșitul Evului Mediu și epoca modernă până în secolul al XVIII-lea, ne vom referi la lucrarea fundamentală a lui Jean DELUMEAU, *La Peur en Occident (XIVe–XVIIIe siècles)*, Paris, 1978 [*Frica în Occident (secolele XIV–XVIII). O cetate asediată*, trad. rom. de

Modest Morariu, Editura Meridiane, București, 1986].

Ruptura care separă, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, cultura științifică a elitelor de superstițiile și temerile populare a fost studiată de Jean-Marie GOULEMOT: *Démons, merveilles et philosophie à l'âge classique*, în *Annales. E.S.C.*, nr. 6/1980, pp. 1223–1250.

O excelentă lucrare despre avaturile sfârșitului lumii în Grecia: Asterios ARGYRIOU, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453–1821)*, Salonic, 1982. Pentru țările române, găsim informații bogate la Cornelia PILLAT, *Quelques aspects du thème de l'Apocalypse dans le peinture de la Valachie du XVIIIe siècle*, în *Revue roumaine d'histoire de l'art*, nr. 2/1973, pp. 165–204.

Pentru ideile novatoare ale lui Buffon și ale secolului al XVIII-lea în general, vezi „Introducerea" lui Jacques ROGER din ediția critică la *Époques de la nature*, Paris, 1962.

Sfârșitul lumii în secolele al XIX-lea și al XX-lea, mai ales în domeniul literar, face obiectul volumului *The End of the World*, sub îngrijirea lui Eric S. RABKIN, Martin H. GREENBERG și Joseph D. OLANDER, Southern Illinois University, Carbondale and Edwardsville, 1983. Pentru literatura secolului al XIX-lea, vezi și René GUISE, „Les romans de «fin du monde»: le problème de la mort collective dans la littérature de l'imaginaire au XIXe siècle", în *La Mort en toutes lettres*, Nancy, 1983, pp. 171–183. Pentru raportul dintre sfârșitul lumii și antiutopie, se poate consulta Mark R. HILLEGAS, *The Future as Nightmare. H.G. Wells and the Anti-Utopians*, Carbondale and Edwardsville, 1967.

Accidentele cosmice la începutul secolului al XX-lea sunt tratate de Lucian BOIA, în *L'Exploration imaginaire de l'espace*, La Découverte, Paris, 1987. „Pericolul galben" în aceeași opocă, de Jacques DECORNOY, *Péril jaune, peur blanche*, Paris, 1970.

Viitorul văzut în anii '50 formează obiectul cărții lui Pierre ROUSSEAU, *Histoire de l'avenir*, Paris, 1959. Reapariițiile fricii atomice sunt tratate de Jonathan SCHELL, în *The Abolition*, New York, 1984. Noile abordări ale noțiunii de pericol cosmic sunt prezentate de Richard MORRIS: *The End of the World*, New York, 1976.

O sinteză a neliniștilor recente și a câtorva soluții posibile poate fi găsită în volumul colectiv, deja citat, *Les Terreurs de l'an 2000*, Paris, 1976.

Raporturile dintre „grupările ozeniste", extratereștri și sfârșitul lumii sunt tratate de Jean-Bruno RENARD, *Les Extraterrestres*, Paris, 1988.

O critică a teoriilor privind civilizațiile pierdute și raportul lor cu spațiul (extratereștri, catastrofe cosmice) se poate citi în William H. STIEBING-Jr.: *Ancient Astronauts, Cosmic Collisions, and Other Popular Theories About Man's Past*, Buffalo, 1984. Vezi, de asemenea, Jean-

Bruno RENARD, „La para-archéologie et sa diffusion dans le grand public", în *L'Archéologie et son image*, Juan-les-Pins, 1988, pp. 275–290.

Magazine littéraire, în sfârșit, și-a consacrat numărul din iulie–august 1986 „Scriitorilor sfârșitului lumii". Pentru cinematografie, vezi cartea lui Hélène PUISEUX, *L'Apocalypse nucléaire et son cinéma,* Paris, 1987.

Această carte este îndatorată nu doar surselor și lucrărilor citate, ci, de asemenea și mai ales, tuturor celor care l-au ajutat pe autor. Ținem să mulțumim în mod deosebit lui Helga Abret, E.J. Alagoa, Volker Dehs, Mark R. Hillegas, Keith Hitchins, Georg G. Iggers, Yasuhiko Kisaichi, Nanci Leonzo, Jens.Chr. Manniche, Jean-Bruno Renard, Masayuki Sato, colegi și prieteni, fără de care întreprinderea noastră n-ar fi fost posibilă.

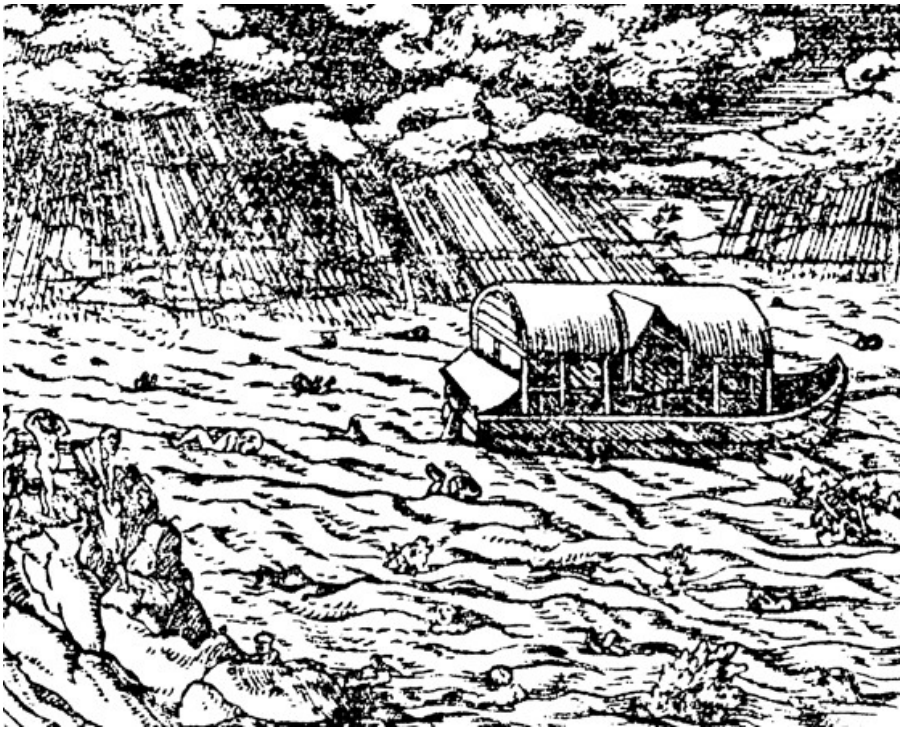

Pe vremea lui Noe (Sebastian Münster, *Cosmographia universalis*, Basel, 1552; ediţia franceză: *Cosmographie universelle*, Basel, 1556)

Potopul lui Deucalion (Ovidius, *Metamorphosin*, Veneţia, 1509)

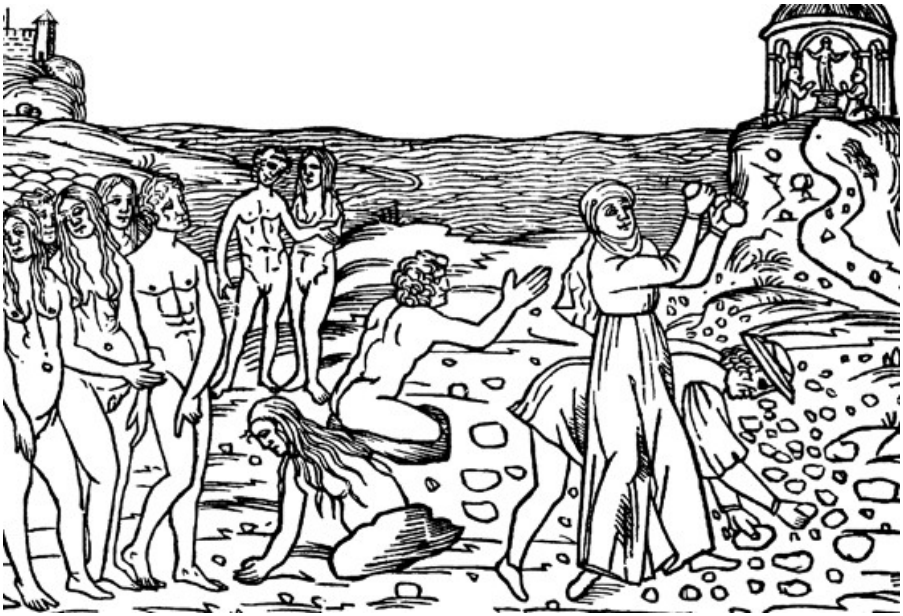

Deucalion şi Pyrrha aruncând pietre pentru a reface omenirea (*ibidem*)

Mersul omenirii: de la Facere la zornăitul armelor (*ibidem*)

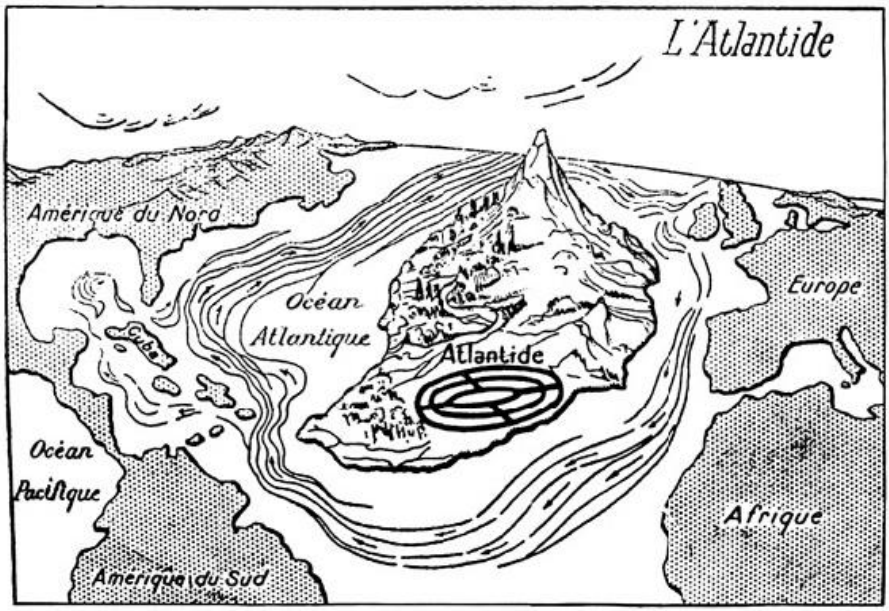

Atlantida (Orjan Olsen, *La Conquęte de la Terre*, vol. I, Paris, 1933; după reconstituirea lui P. Schliemann, 1912)

Furia Pământului: seism devastator (Sebastian Münster, *op.cit.*)

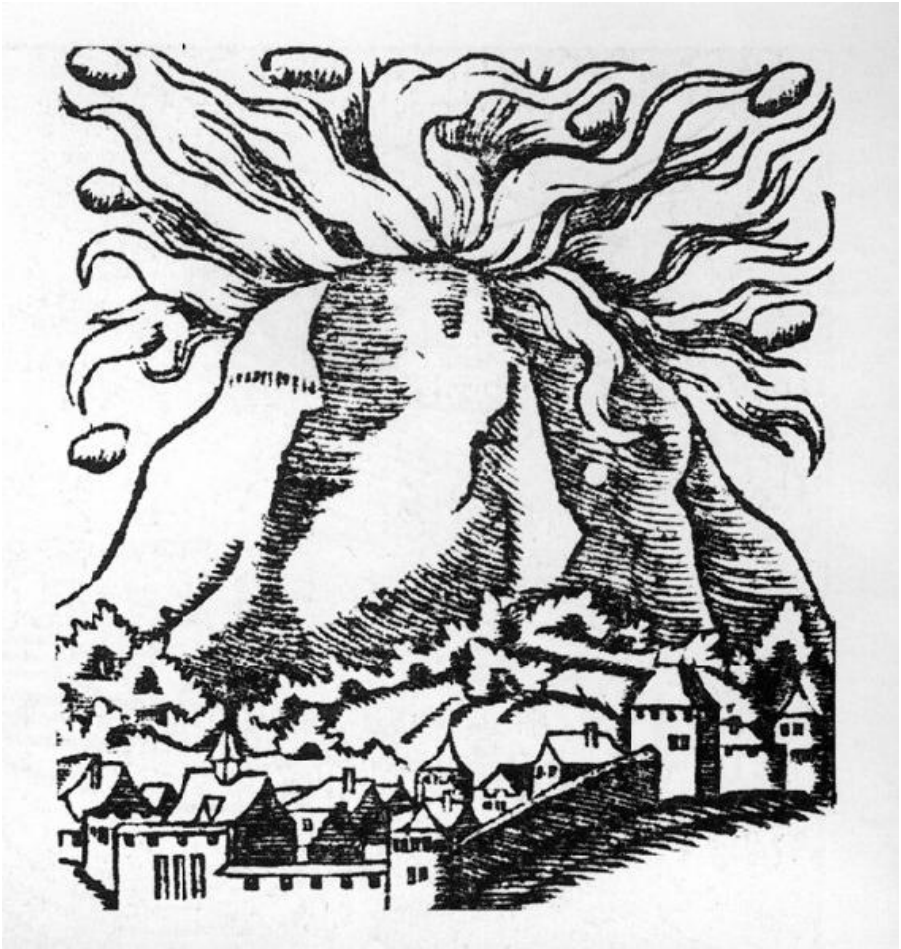

Furia Pământului: vulcan în erupţie (Sebastian Münster, *op.cit.*)

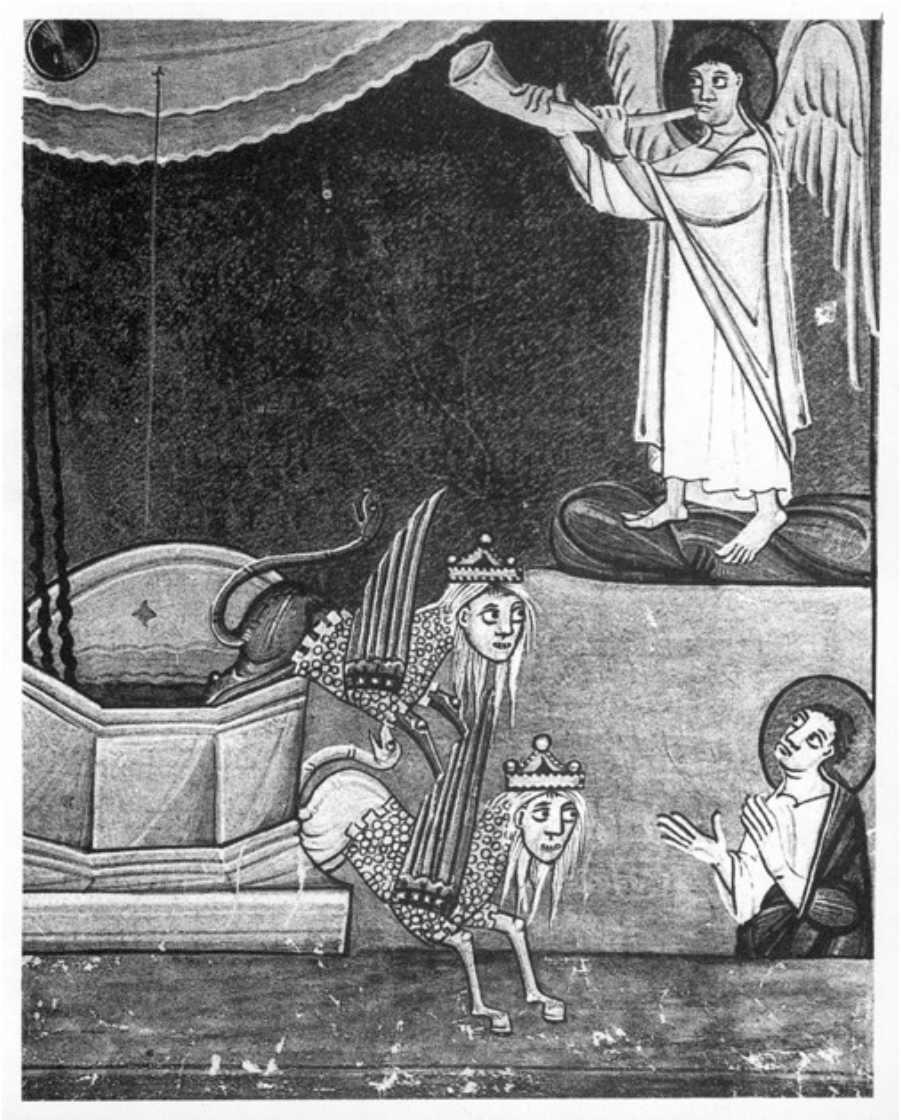

Lăcuste de un soi aparte (*Die Bamberger Apocalypse* — pe la anul 1000 — editată de Heinrich Wölfflin, München, 1918)

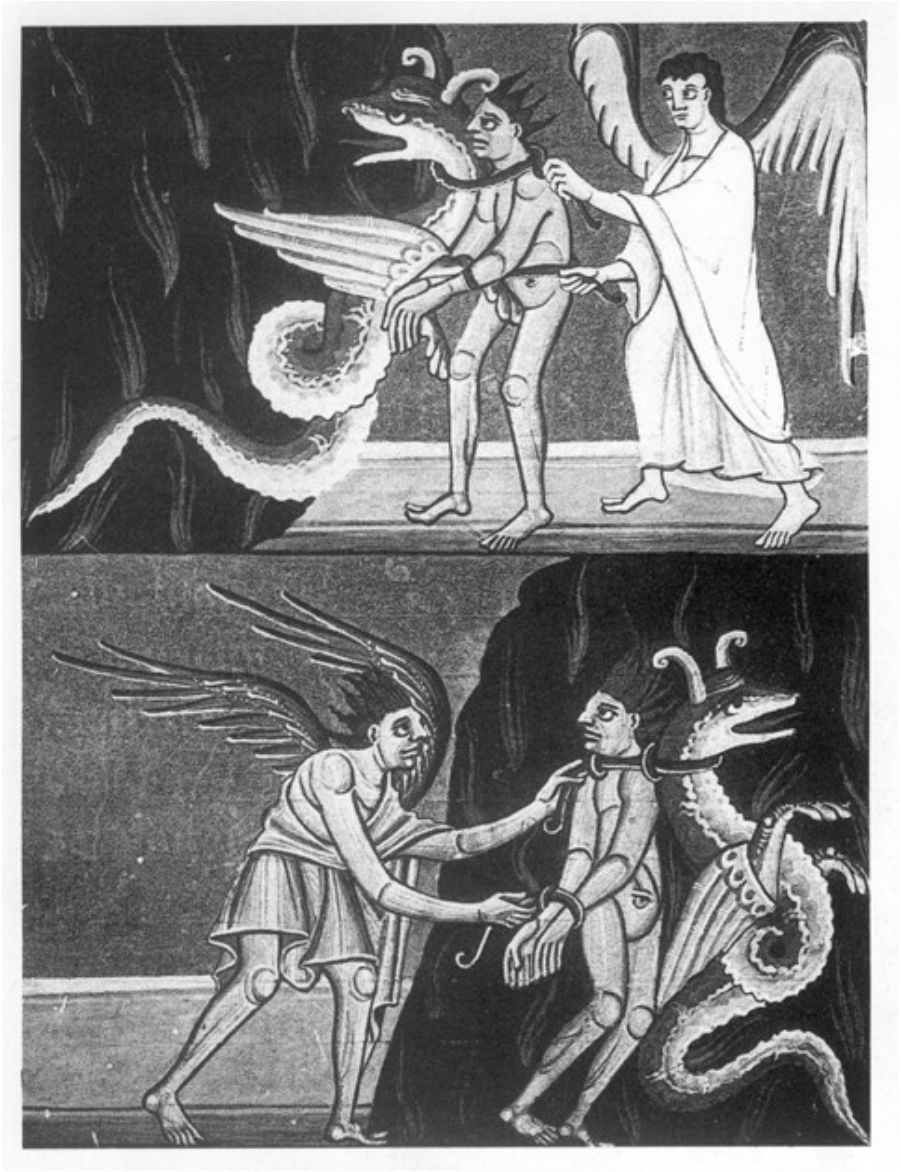

O mie de ani de temniţă pentru Satan şi profetul său (*ibidem*)

Oastea îngerilor omoară o treime din omenire (*ibidem*)

Fiara Apocalipsei (gravură de Albrecht Dürer, 1498)

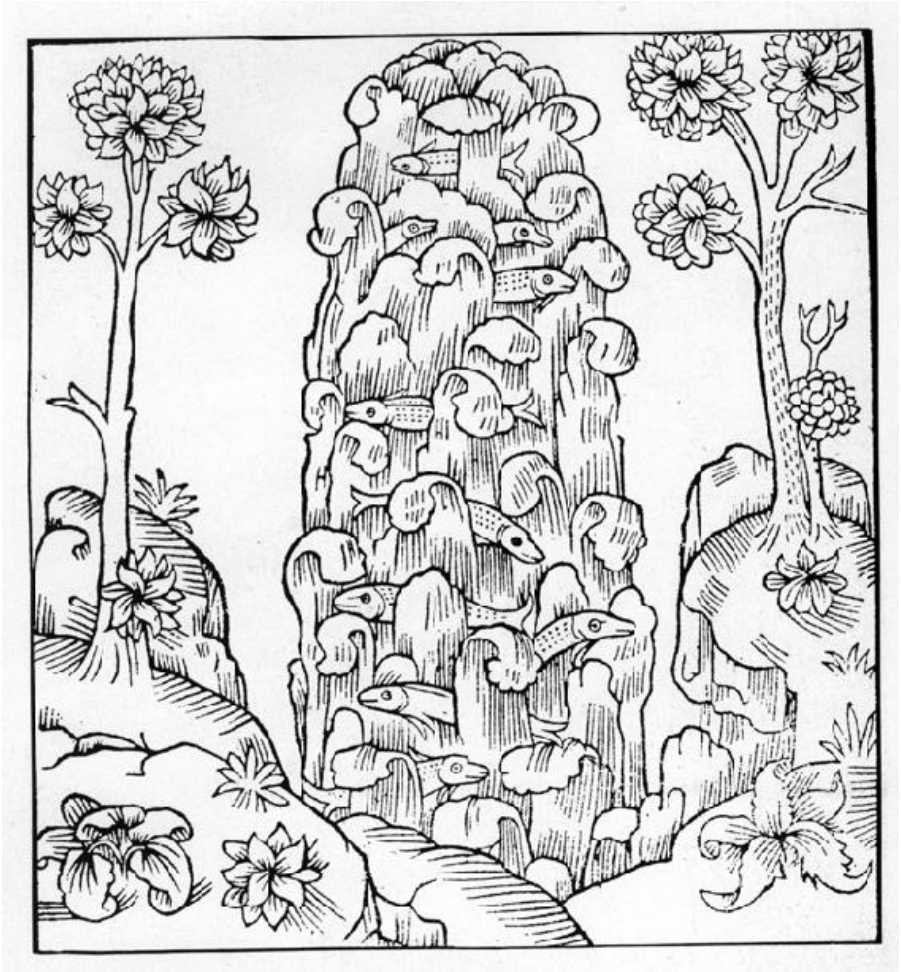

Prima zi a sfârşitului lumii: marea se va ridica deasupra munţilor (*L'Art de bien vivre et de bien mourir*, editată de Antoine Vérard, Paris, 1496)

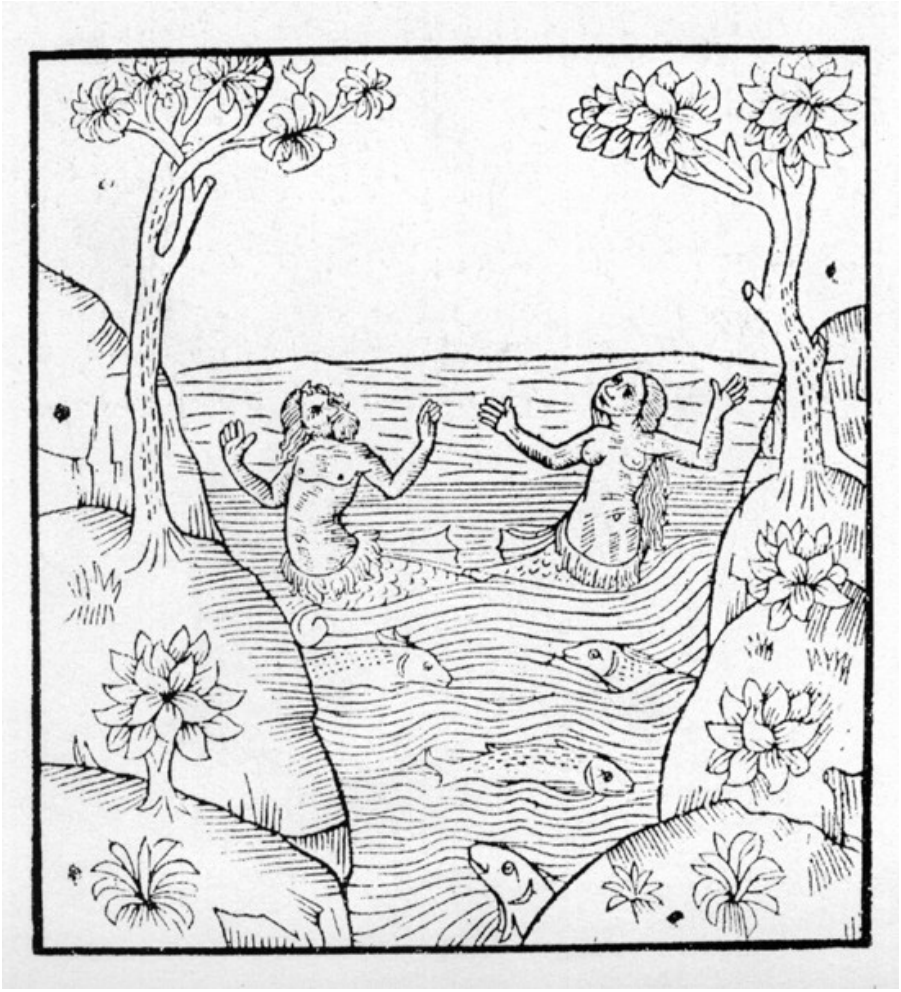

A treia zi a sfârşitului lumii: monştrii marini scot răgete cumplite (*ibidem*)

Oraşele asediate de lupi (Camille Flammarion, *La fin du monde*, Paris, 1894)

Se pregăteşte frigerea unui cadavru (Jules Roy, *L'An mille*, Paris, 1885)

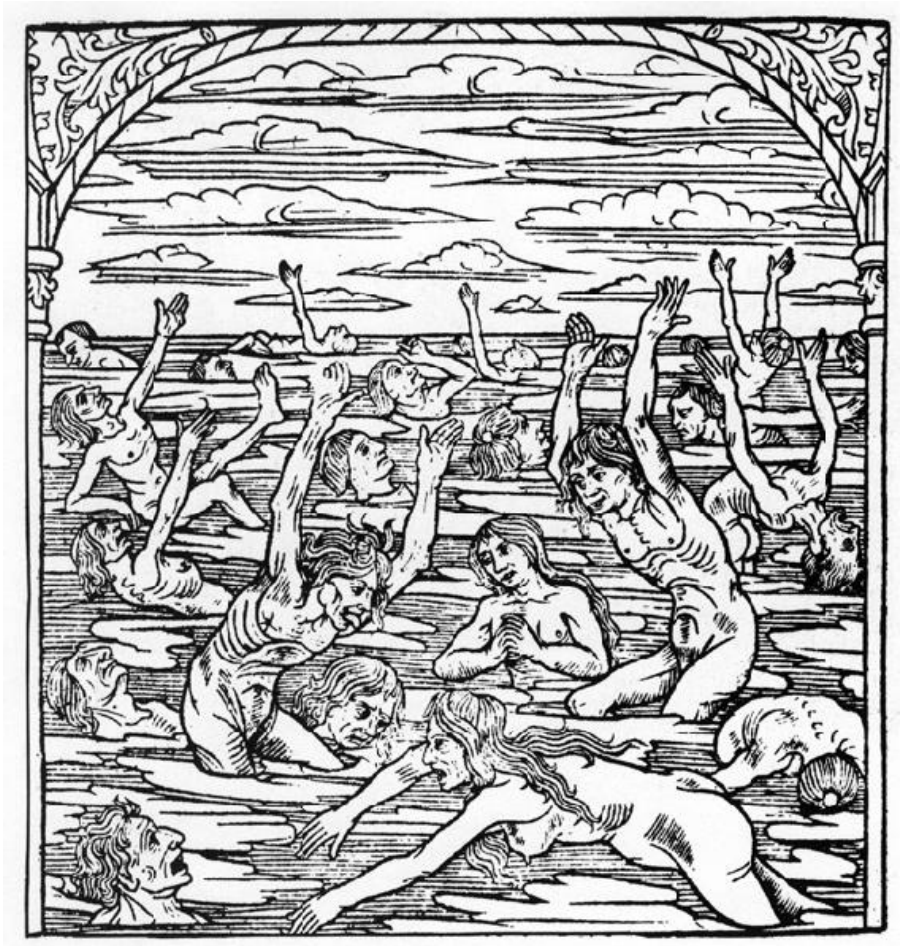

Chinurile iadului: fluviul îngheţat (*L'Art de bien vivre et de bien mourir, op.cit.*)

Chinurile iadului: avarii într-un cazan cu metal topit (*ibidem*)

Sfârşitul lumii la Lisabona (1755). Ruinele Operei (gravură de Jacques-Philippe Le Bas, Biblioteca Naţională, Paris, Secţia de stampe)

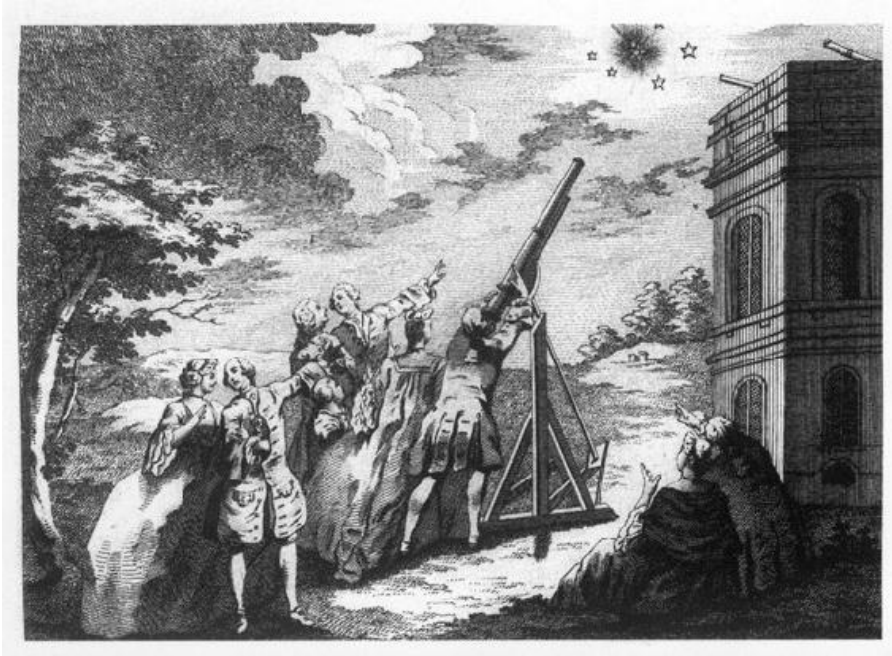

Toată lumea priveşte cometa (1759) (Biblioteca Naţională, Paris, Secţia de stampe)

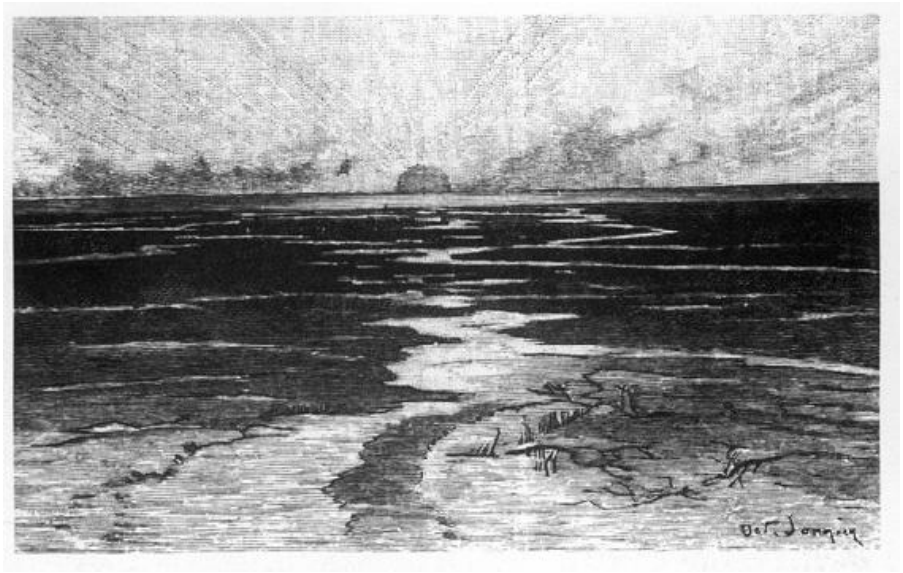

Nivelarea Pământului (Camille Flammarion, *La fin du monde*, Paris, 1894)

Sfârşitul prin frig (*ibidem*)

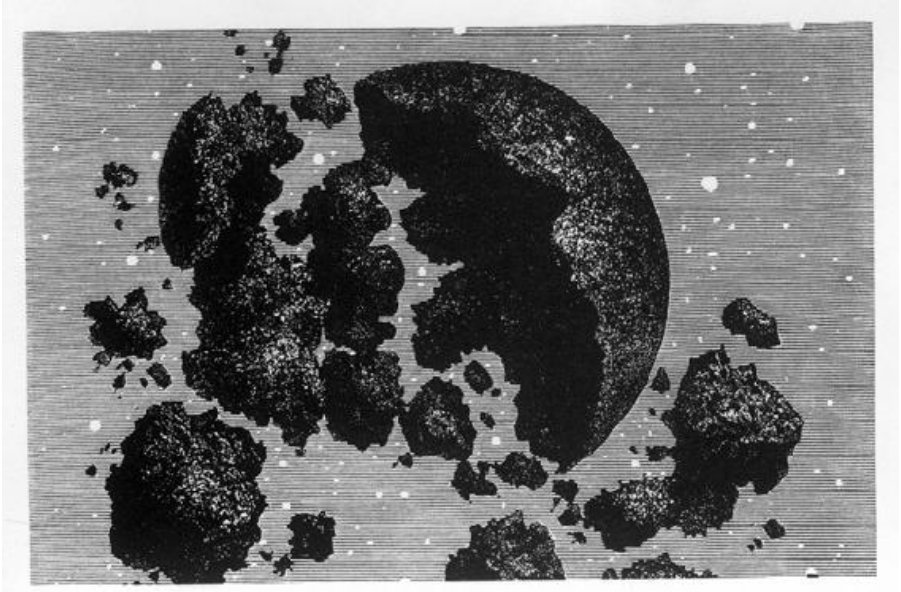

Pământul sfărâmându-se în bucăţi (*A. Daux, L'Industrie humaine*, Paris, 1877)

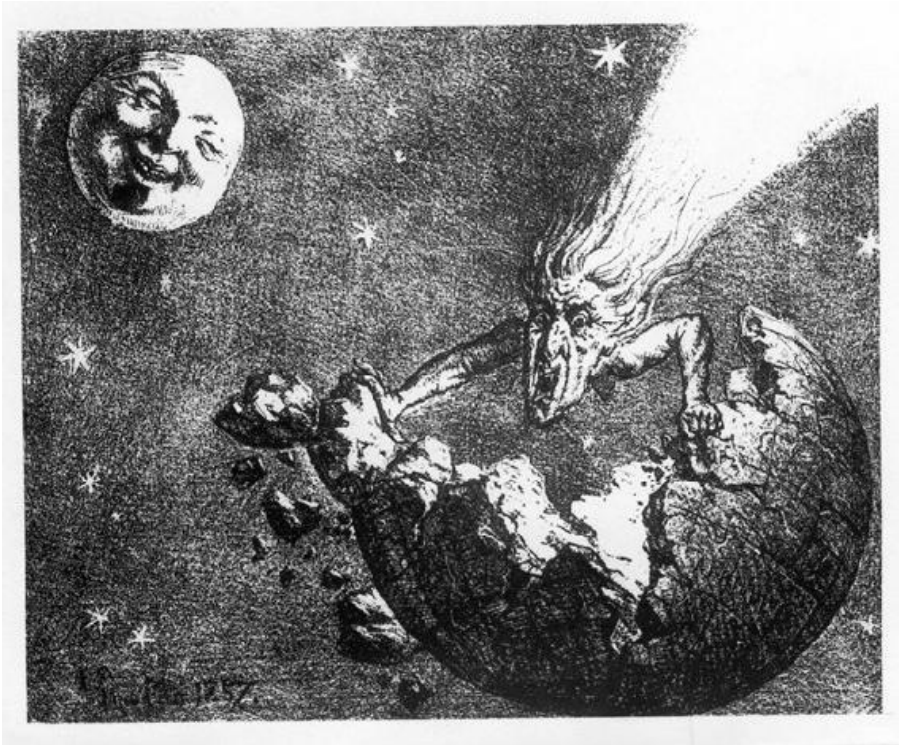

Cometa devoratoare de la 1857 (Théophile Moreux, *Le Ciel et*

l'Univers, Paris, 1928)

Defilarea galbenilor la Paris: Ţarul şi Kaiserul prizonieri (*Je sais tout*, 15 martie 1905)

1,000,000 A.D.

["The descendants of man will nourish themselves by immersion in nutritive fluid. They will have enormous brains, liquid, soulful eyes, and large hands, on which they will hop. No craggy nose will they have, no vestigial ears; their mouths will be a small, perfectly round aperture, unanimal, like the evening star. Their whole muscular system will be shrivelled to nothing, a dangling pendant to their minds."—*Pall Mall Gazette, abridged.*]

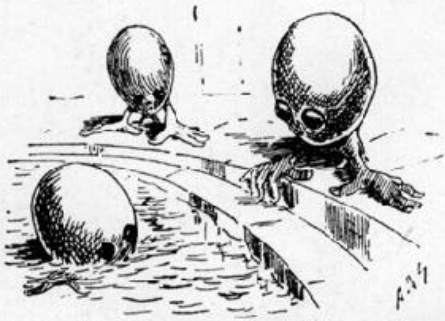

WHAT, a million years hence,
will become of the *Genus Humanum*, is truly a question vexed;
At that epoch, however, *one* prophet has seen us
Resemble the sketch annexed.

For as Man undergoes Evolution ruthless,
His skull will grow "dome-like, bald, terete";
And his mouth will be jawless, gumless, toothless—
No more will he drink or eat!

He will soak in a crystalline bath of pepsine,
(No ROBERT will then have survived, to wait,)
And he 'll hop on his hands as his food he steps in—
A quasi-cherubic gait!

No longer the land or the sea he 'll furrow;
The world will be withered, ice-cold, dead
As the chill of Eternity grows, he 'll burrow
Far down underground instead.

If the *Pall Mall Gazette* has thus been giving
A forecast correct of this change immense,
Our stars we may thank, then, that *we* shan't be living
A million years from hence!

Omul anului 1000000 (*Punch*, 25 noiembrie 1893)

Progres şi catastrofe în secolul al XX-lea: tunelul de sub Canalul Mânecii (desen de H. Lanos
Je sais tout, 15 iunie 1905)

Indice de nume de persoane (reale sau imaginare)

Abbon: 61
Adam: 20, 23, 53, 64, 81, 117, 119, 163
Adams, Brooks: 153
Adams, Henry: 152
Adhémar, Alphonse-Joseph: 124, 162
Adson: 61
Aethelberth: 55
Agathanghelos: 87
Alagoa, E.J.: 30
Alaric: 48
Alembert, Jean Le Rond d': 94
Alexandru cel Mare: 35, 95
Alexandru I, țar: 134
Allah: 65
Alfonso, rege: 81
Ambrozie, Sfântul: 48
Ammianus Marcellinus: 47
Andrevon, Jean-Pierre: 219
Anticrist: 44–46, 59, 61, 65, 66, 68, 71, 74, 79, 82, 86, 134, 138, 173, 174, 220
Argyriou, Asterios: 87
Aristotel: 26
Asahara, Shoko: 236
Asimov, Isaac: 228
Assurbanipal: 14
Atrahasis: 14
Augustus: 36, 38
Augustin, Sfântul: 48, 49, 54
Auriol, președinte: 77
Avraam: 23, 54
Bacon, Francis: 89
Bailly, Jean-Sylvain: 99
Ballard, James Graham: 219
Balzac, Honoré de: 117, 118
Bareste, Eugène: 135
Barjavel, René: 195, 222
Bayle, Pierre: 77
Beatus de Liebana: 65, 66, 71
Beda Venerabilul: 53, 55, 72

Benson, Robert Hugh: 174
Benzo, episcop de Alba: 66
Berget, Alphonse: 155
Berosus (sau Berossos): 26, 224
Bertha, regină a Franței: 62
Bertrand, Marcel: 157, 162
Boaistuau, Pierre: 78
Bodin, Jean: 74, 77, 89
Borgia, Alexandru: 79
Bossuet, Jacques: 75, 134
Boucher de Crèvecœur de Perthes, Jacques: 114
Bouillet, Marie-Nicolas: 117
Boulanger, Nicolas-Antoine: 96, 98, 100, 109, 111, 114
Boulle, Pierre: 219
Bourgeois-Pichat, Jean: 208
Brahe, Tycho: 74
Bradbury, Ray: 195
Brahma, zeu: 16
Brémond: 118, 119
Bruegel, Pieter: 79
Bruss, B.R. (pseudonim al lui Roger Blondel): 214
Buddha: 32
Buffon, Georges Louis Leclerc, conte de: 96, 97, 100, 101, 106, 1141
Bulwer-Lytton, Edward: 130
Burnet, Thomas: 91
Caillois, Roger: 25
Campanella, Tommaso: 85
Cantù, Cesare: 113
Èapek, Karel: 175, 183, 212, 218
Carnot, Sadi: 121
Carol cel Mare: 49, 66
Carson, Rachel: 200
Caterina de Medici: 225
Charbonnel, Jérôme: 136
Charroux, Robert: 223
Chateaubriand, François-René, viconte de: 100
Chaunu, Pierre: 206, 207
Chauvin, Rémy: 222
Churchward, James: 159,160
Cicero: 27
Cieszkowski, August: 138
Ciprian, Sfântul: 47
Clark, Colin: 211
Clausius, Rudolph: 121

Clinton, H.F.: 113
Columb, Cristofor: 79–82
Commoner, Barry: 203
Comte, Auguste: 112
Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, marchiz de: 101–103
Conselheiro, Antônio: 137
Copernic, Nicolaus: 73
Creuzé de Lesser: 117
Cromwell, Oliver: 84
Cuvier, Georges: 111, 112, 115, 148
Daniel: 32, 41, 61
Danilevski, Nikolai: 178
Danrit, Émile Driant, zis căpitanul: 171, 173
Darwin, Charles: 112–115, 130, 139, 168, 219
Delumeau, Jean: 73, 80
Dennis, Geoffrey: 184, 185, 190
Descartes, René: 90
Deucalion: 17
Diderot, Denis: 94
Dodds, E.R.: 50, 240
Dolcino: 70
Domitianus: 42
Donnelly, Ignatius: 158
Dorst, Jean: 203
Doyle, Arthur Conan: 167
Dreyss, Charles: 113
Dürer, Albrecht: 80
Duruy, Victor: 113
Ea, zeu: 14
Emerson, Ralph Waldo: 135
Empedocle: 27
Enlil, zeu: 14, 15
Epicur: 26, 45
Erasmus: 73
Eusebiu din Caesarea: 53, 54
Eva: 117, 163
Falb, Rudolf: 167
Febvre, Lucien: 73
Fenrir, lupul: 19
Finaeus, Oronteus: 222
Finot, Jean: 172
Flammarion, Camille: 140–142, 144–147, 153, 155, 161, 165, 166, 167, 171, 181, 182, 184

Flavius, Josephus: 40
Florus: 38, 39
Fontbrune, Jean-Charles de: 224
Fontenelle, Bernard Le Bovier de: 90
Forster, E.M.: 175
France, Anatole: 145, 176, 180
Francisc din Assisi, Sfântul: 70
Frederic II, împărat al Germaniei: 66
Frederic II, rege al Prusiei: 104
Fukuyama, Francis: 237
Gamow, George: 186
Gance, Abel: 61
Gerbert d'Aurillac (vezi Silvestru II): 61
Ghilgameș: 14
Giffard, Pierre: 171
Gobineau, Joseph-Arthur, conte de: 139, 140, 183
Goimard, Jacques: 194
Gordios, Anastios: 84
Gore, John Ellard: 165
Grainville, Jean-Baptiste Cousin de: 117, 118
Green, Lowthian: 157
Grigore cel Mare: 55
Grigore din Tours: 52, 56
Grousset, Jules: 134
Guillelmina: 70
Guinness, Henry Gratten: 136
Guizot, François: 118
Haeckel, Ernst: 123
Halle, Louis J.: 191
Halley, Edmund: 104
Ham: 15
Hapgood, Charles: 221
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: 180, 237
Helios, zeu: 17
Helmholz, Hermann von: 121, 181
Henric IV, împărat al Germaniei: 66
Heraclit: 26
Hesiod: 17, 21, 22, 22 (s)
Heuer, Kenneth: 190
Hippolit, Sfântul: 47
Hitler, Adolf: 173, 183
Hong Xiu-Chuan: 137
Hoyle, Fred: 186
Humboldt, Alexander von: 115, 156

Hussein, Saddam: 234
Huxley, Aldous: 183, 189, 193, 194
Huxley, Thomas Henry: 168
Iafet: 15
Ibn'Abd Allah, Muhammad Ahmad (vezi Mahdi): 137
Ida: 16
Ieronim, Sfântul: 53, 55, 72
Ioachim din Fiore: 69, 70, 136
Ioan, Sfântul: 42, 44–46, 58, 224
Ioan din Leyda: 84
Ioan Paul II: 225
Irineu, Sfântul: 46
Isidor din Sevilla: 53
Isus Cristos: 31, 41–44, 53, 54, 58, 59, 61, 65–68, 79, 81, 82, 84, 135, 137, 138, 174
Iustin, Sfântul: 45
Jefferies, Richard: 129
Kandinsky, Vassili: 152
Kant, Immanuel: 94
Kardec, Allan: 147
Kelvin, William Thompson, lord: 121
Kepler, Johannes: 74
Kimbangu, Simon: 227
Kissinger, Henry: 45
Klein, Gérard: 194
Kramer, Stanley: 193
Krasinski, Zygmunt: 138
Krüdener, Barbara de: 134
Kubrick, Stanley: 212
Labbé: 75
Lachèze, Pierre: 136
Lactantius: 46
Lalande, Joseph-Jérôme Lefrançois de: 107
Lambert, Johann Heinrich: 106, 107
Langevin, Paul: 191
Lanos, Henri: 142, 161
Laplace, Pierre-Simon, marchiz de: 108, 109
Larousse, Pierre: 124, 126
Laurie, André: 142
Lazzaretti, Davide: 136
Le Bon, Gustave: 182
Leonardo da Vinci: 73
Le Roy Ladurie, Emmanuel: 57
Lewis, Léon: 162

Loki: 19
London, Jack: 163, 176
Lubbock, John: 114
Lucretius: 11, 12 (s), 25, 26, 35
Ludovic XIV: 90
Luther, Martin: 81, 83, 84
Lycosthenes, Conrad: 78
Lyell, Charles: 114, 115, 156
Machiavelli: 89
McNamara, Robert Strange: 192
Mahdi: 65, 137
Mahomed: 64, 65
Malthus, Thomas Robert: 102, 205
Mann, Thomas: 164
Manu: 15–17
Marcus Aurelius: 47
Maria, Sfânta: 67
Marinetti, Filippo Tommaso: 152
Marrou, Henri-Irénée: 35, 47
Martin, Henri: 58–60
Marx, Karl: 121, 139, 180, 235, 237
Matheson, Richard: 219
Matusalem: 23
Maupassant, Guy de: 131
Maupertuis, Pierre Louis Moreau de: 104, 105
Mbiti, John: 30
Meadows, Dennis: 209, 226
Mellanby, Kenneth: 204
Mercier, Louis-Sébastien: 102, 103
Merril, Anthony F.: 191
Mesia : 40, 41, 44, 67, 84, 137, 227
Meyer, Wilhelm: 166
Michelangelo Buonarroti: 73, 80
Michelet, Jules: 58, 59, 63
Miller, Walter M.: 135, 194
Miller, William: 135
Millot, abate: 94
Moise: 54
Moréri, L.: 94
Moreux, Théophile: 155–157
Moroni, înger: 134
Morris, Richard: 214
Mortillet, Adrien de: 115
Mortillet, Gabriel de: 115

Mouton, Eugène: 129
Munch, Edvard: 152
Münzer, Thomas: 83, 84
Mussolini, Benito: 183
Napier, John: 82
Napoleon I: 134, 148, 237
Nemo, căpitanul: 158
Nero: 36, 42, 45, 218
Newton, Isaac: 75, 76, 83, 90, 95, 104, 221
Nietzsche, Friedrich: 179–181, 187
Noe: 13–17, 23, 54, 64, 77, 94, 95, 111, 113, 118
Nordau, Max: 151
Nostradamus: 8, 74, 224, 227
Odin: 19
Olbers, Heinrich: 213
Orfeu: 22
Origene: 46, 54
Orwell, George: 189
Otto I: 162
Otto III: 62
Ovidiu: 17
Pangu: 30
Paré, Ambroise: 78
Pavel, Sfântul: 44, 59
Pelot, Pierre: 220
Pencroff: 126
Penières-Varin: 82
Pericle: 24
Perrault, Charles: 90
Pétau, Denis: 75
Petit, Pierre: 91
Petru cel Mare: 53, 87
Phaeton: 17
Piri Reis: 222
Pitagora: 26
Platon: 26–29, 28 (s), 29 (s), 46
Poe, Edgar Allan: 120, 125
Polibiu (Polybios) 11,12
Polyidis, Théoclitos: 26, 87
Postel, Guillaume: 84
Pottier, Eugène: 139
Prometeu: 241
Pseudo-Metodiu: 56
Puiseux, Hélène: 220

Pyrrha: 17
Quinet, Edgar: 119, 130
Rabelais, François: 73
Rafael: 79
Raoul, Glaber: 62, 63
Redon, Odilon: 151
Renan, Ernest: 45
Renard, Jean-Bruno: 226
Renoir, Jean: 177
Ray-Dussueil: 118
Riccioli, J.B.: 75
Riché, Pierre: 57, 62
Richet, Charles: 171
Robert II cel Pios: 62
Robertson, William: 58, 59
Robida, Albert: 142, 175, 177
Roshwald, Mordecai: 193
Rosny aîné, J.H.: 131, 166, 169
Roussat, R.: 82
Rousseau, Pierre
Rudbeck, Olaüs: 99
Russell, Bertrand: 192
Russell, Charles Taze: 135
Sagan, Carl: 196
Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy, conte de: 112
Salgari, Emilio: 162
Sallustius: 35
Sauvy, Alfred: 206
Savonarola, Girolamo: 79
Scaliger, Joseph: 75, 95
Schell, Jonathan: 197–199
Schopenhauer, Arthur: 151
Schweitzer, Albert: 200
Sclater, Philip: 159
Sebastian, rege: 86
Sem: 151
Seneca: 36–38, 36 (s),
Servet, Michel: 74
Serviss, Garrett: 166, 177
Severud, Fred N.: 191
Shakespeare, William: 73
Shelley, Mary: 118
Shiel, Matthew Phipps: 162, 171, 176, 221
Shoko, Asahara: 232

Shute, Nevil: 193
Sigebert de Gembloux: 60
Signorelli, Luca: 79, 80
Silvestru II, papă: 61
Simak, Clifford J.: 219
Sleidanus, Johann: 81
Smith, Cyrus: 127
Smith, Joseph: 127, 134, 135
Solari, Émile: 163, 177
Soloviov, Vladimir: 173, 174
Sorel, Georges: 151
Souèek, Ludvik: 223
Souvestre, Émile: 128, 183
Spengler, Oswald: 176, 177
Spitz, Jacques: 184, 219
Stapledon, Olaf: 181, 182, 184, 185, 190
Stenon, Nicolaus: 91
Stewart, George R.: 219
Stöffler, Johann: 77
Sturluson, Snorri: 18
Sues, Eduard: 156–159
Sulpicius Severus, Sfântul: 46
Surtur: 19
Tacitus: 27, 35
Tanchelm: 67
Tarde, Gabriel: 131–133
Taylor, Gordon Rattray: 200, 201
Tazieff, Haroun: 216
Termier, Pierre: 157–159
Theodoret din Ianina: 86
Thor, zeu: 19
Titus: 41
Titus Livius: 35
Tornielli, Agostino: 75
Traian: 38
Tritheim, Johannes von: 60
Turco, Richard: 196
Turgot, Anne Robert Jacques: 101
Typhon: 18
Urban II, papă: 165
Usher (Usserius), James: 75, 76, 91, 94
Utanapiștim: 14
Valens: 48
Vargas Llosa, Mario: 136

Velikovsky, Immanuel: 213
Vérard, Antoine: 72
Verne, Jules: 127, 160
Verne, Michel: 236 (s)
Vernette, Jean: 236 (s)
Vidal-Naquet, Pierre: 24, 99
Vieira, Antonio: 86
Vincent Ferrier, Sfântul: 71
Vișnu, zeu: 16
Voltaire, François Marie Arouet, zis: 76, 95, 109, 110,114
Vulliaud, Paul: 28
Waldersee, Alfred, conte von: 173
Weinberg, Steven: 186
Wells, Herbert, George: 152, 152 (s), 154, 166, 168, 169, 169 (s), 176, 181, 182, 189, 190, 219
Whiston, William: 104
White, Ellen: 135
Wilhelm II: 171, 172, 173
Wölfflin, Heinrich: 80
Woodward, John: 92
Yi: 31
Young, Brigham: 135
Zarathustra: 39
Zeus: 17, 18, 22, 28
Zvi, Sabbatai: 84